

81.632.1
С 900

Н. Н. СУРАЗАКОВА, З. С. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ БӨЛҮК

5-чи ле 6-чы КЛАССТАРГА КЕРЕКТҮ
БИЧИК

Горно-Алтайский облоно јөптөгөн

ГОРНО-АЛТАЙСК-1966

Грамм. дрил.

значение — фигура
порт — фигура

О.О. — оной до
осиб
О.А. — оной до
арм

Грамм-й фигури, а дамышуронг фигури —
трисирети фигури —

Адам

Гарбамал — рассудительные
Эл-га — фигурандар, ~~об~~
отличия — гарган...

Обс-на — оубаиланар

мандат жаант. гирган дутан орде миф. дрил
выражающ. лившурри, ~~но и более ивн.~~

Харант-на-белри,

протекание, сечение, динурат
Занятуе

корна (лиф-з корна)

Знаки — реидеифер

мордоломъ ла ордомадидна урменн
повд. морд. ивр. по мордоломъ и ордо. и-и.

~~Уточнение обс-на. Писать~~ ~~тоже~~
Мелко гирган слов. ивр.

~~Синон.~~ Взаимозамещение нем. гирган бескон.

гирган (сигнализация)

перу
29/III

сб. 1. уири - коаб, мае - е

дирина, содержит - е

будуши

ибури

Сопрагуб : о. а. -
епои до ари.

о. ö - оиер до öсиö
jand - j. jандар - j.j.

на до уиригуби канне - е

сир: кибикингс -

ре основе уиригуби - j.

искингс +

~~иини~~ - иини

Н. Н. СУРАЗАКОВА, З. С. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ БӨЛҮК

ФОНЕТИКА ЛА МОРФОЛОГИЯ

5-чи ле 6-чы КЛАССТАРГА КЕРЕКТҮ БИЧИК

ЭКИНЧИ ҚАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно јөптөгөн

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ
БӨЛҮГИ • 1966

83.3(1)

81.632.42 я 72

С 900

A 5438

2

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

Грамматиканын «Фонетика», «Сөстин бүүдүми» ле
«Адалгыш» деп бөлүктөринин кезик таскадулары-
нын текстин талдап тургузар иште үредүчилер
АПЯТОВА Ю. М. ла КЕРГИЛОВА Т. М. туруш-
кандар.

02 03 2010

5-СНН-АТГ-66

көпт

БАШТАМЫ ШКОЛДО УРЕНГЕНИН

КАТАП КӨРӨРІ

Табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер.

Эрмектин учында точка, суракту ла кыйгылу темдектер турары.

1 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Кажы ла эрмекти таап, баштаачызын ла айдылаачызын көргүзип берер.

Күйгек жай болгон күн жерди кызыдып турган аштын кылгазы изү салкынга чалдыкты садтын ары жанындагы аш жажыл турган ненин учун дезе садтагы яблонялар изү салкынды аш жаар божотпогон.

2 таскаду. Эрмектерди кычырып, кажызы табылу, кажызы суракту, кажызы кыйгылу, айдып беригер. Чийүчектин ордына керектү темдектер тургузып, эрмектерди бичигер. Кажы ла эрмекти жаан буквадан баштап бичигер.

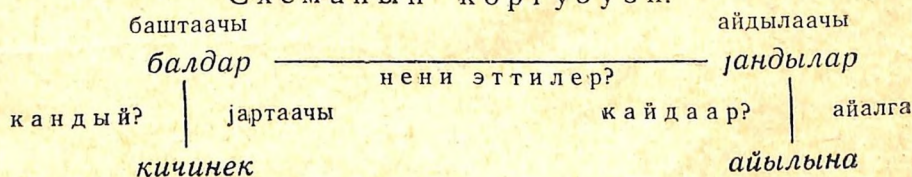
Кезик курт-конгустар ла олордын личинкалары—садтардын ла мааланын өштүлери /салган кыраларды ла садтарды ол өштүлөрдөн корулаарга улуска кем болужат/ улуска кушкаштар болужат /олор садтардын ла мааланын курттарын терип жип жадылар/ кушкаштарды корулагар /садтарга баарчыктардын уйаларын илигер/ кыштын соок күндеринде кушкаштарды азырагар.

Эрмектин төс лө эчени члендери.

3 таскаду. Эрмектерди члендери аайынча ылгагар. Экинчи ле үчинчи эрмектин схемазын тургузыгар.

1) Тенери булуттарла бүркеле берди. 2) Ыраакта күкүрт күркүреди. 3) Жаан агаштар тын салкынга ээлип турды. 4) Кичинек балдар айылына жандылар.

Схеманын көргүзүзү.

4 таскаду. Точкаларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү тартыгар.

Комнатада серүүн көзнөктөрдүн алдында чечектер туру столды скатертьле жаап койгон стенелерде фотографиялар илип салган кухняда самовар кунукчыл шуулайт тышкары салкын тоозынды учуртат агаштар шуулажат.

(Н. Никоновтын бичигени аайынча.)

5 таскаду. Сурактар аайынча эчеге члендер (толтыраачы, тартаачы, айалга) кожуп, эрмектерди кегидип салыгар.

Күс једип келди. (Кайда? кандый?) булуттар јылыжат. (Кандый?) јаш јайт. (Кайдан? кандый?) салкын согот. (Неден?) јалбырактар түжет. Куштар (кайдаар?) учуп јадылар.

6 таскаду. Берилген сөстөрдөн эрмектер бүдүригер. Бичиирде баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартыгар.

Анчы, барып јатты, јолло, орук. Јанында, јууканын, амырап отурды. Јуукала, агып турган, суучак. Суу, анчы, ичип алды, јуукадан. Амырап алала, јанып ийди, анчы.

Укташ члендү эрмектер.

7 таскаду. Эрмектерди кычыраар; кандый члендер укташ болгонын јартагар. Олордын ортозына запятойлорды јенинг учун кезикте тургузып, кезикте тургуспай јат, јартагар.

Кышка белетенгени.

Кышка тийиндер, өркөлөр, чычкандар ла өскө дө керткиндер белетенет.

Тийиндер кышка мешкелер ле јиилектер белетеп јадылар.

Август айда тийиндер чыбыгаштар тажыйт, олорды айландыра түкле јабат, уја јазайт. Олор ујаны јазап алала, кышка аш-курсак белетейт. Тийиндер будактарга мешкелер илдилер, агаштын көндөйине јиилектер тажыйдылар. Тийиндер јаагына толтыра јиилекти экелип салат, катап барып турат. Олор мешкелерди, јиилектерди ле кузукты кышка јеткедий эдип белетеп алат.

(И. Суворов.)

8 таскаду. Точкалардын ордына шүүлте аайынча укташ члендер тургузып, кычырыгар. Керектү јерде запятой тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Үренчиктер школдын маалазында морковь, ... одоп турды. 2) Јаскыда бистин јерге баарчыктар, ... учуп келип јадылар. 3) Совхозтын садында грушалар, ... өзүп јат. 4) Туристтер Алтын-Көлдө, ... болдылар. 5) Кызычак урогын үренип алды, онон ... 6) Тенери бүрүңкүйлей берди, је удабай ...

9 таскаду. Кычырып, укташ члендерди айдып береер. Божодылган запятойлорды тургузып, эрмектерди бичигер.

Бистин Советский ороондо школдын мундар тоолу балдары кандый ла ишти бойлоры бүдүрүп јат. Олор уроктын алдында ла уроктын жийининде класстын полын көзнөктөрин јунуп пар-таларды арчып көзнөктөрдин алдындагы чечектерге суу уруп классты эзинделтип јат. Үренчиктер школдын јанында чечектер отургузып агаштар өскүрүп олорды кичееп көрүп јат. Олор школдо тындулардын ла өзүмдердин толугын кичееп көрүп школдын буфеттеринде ле столовыйларында дежурить эдип јат. Олор школдын мастерскойларында парталарды гардеробтордын илмектерин отургуштарды ла школдын өскө дө мебелин ремонт-топ будуктап јат. Јаан класстын балдары јаан улуска школды черетеерге полды будуктаарга көзнөктөргө шили кондыарга ла өскө дө оок иштерге болужып јат.

Колболу эрмектер.

10 таскаду. Колболу эрмектердин тегин эрмектери колбоочы јокко бириккен бе, колбоочынын болужыла бириккен бе, айдып беригер.

Бир чирик јодро турган, је улус оны тазылыла кодорып, ча-чып ийген. Онын ордына јангы школ туттылар. Кыш өтти, кар кайыла берди. Јажыл өлөң јажарып чыкты, көзнөктин алдында карымнан јаш јодрочок өзүп чыкты.

— Көрзөгөр! Јодро катап өзүп чыкты—деп, үренчиктер кый-гырышты.

Јердин үстүнде јүрүмди кем де јоголтып болбос ине.

(И. Суворов.)

11 таскаду. Бичигер. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү тартыгар. Је деген колбоочы тегин эрмектердин укташ члендерин бириктирип јат па айса колболу эрмектердин тегин эрмектерин бириктирип јат па, айдып береер.

1) Кышкы күн јаркынду чалып јат, је изитпей јат. 2) Фев-раль ай болды, је карантылар анда-мында көрүне берди. 3) Кар јаады, је удабай кайыла берди. 4) Кыш түшти, је суу узак тон-бой турды.

12 таскаду. Тегин эрмектерди колболу эдип бириктирип бичигер. Бү-дүрп алган колболу эрмектерди бичиирде, баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартып, керектү запятойлорды тургузыгар.

1) Күс келди. Соок салкын сокты. 2) Јаңмыр жаап турды. Јол-до балкаш ла түүнти суулар боло берди. 3) Түн кирди. Тенери-де јылдыстар суркуража берди. 4) Тын салкын сокты. Булуттар таркай берди.

13 таскаду. Кычырып, тегин ле колболу эрмектерди көргүзүп беригер. Бичиирде божодылган запятойлорды тургузып, баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартаар.

Садтын наҗылары.

Сад өскүрөөчилер садтын өштүлерин ончозын өлтүрүп болбой жат. Садтын өштүлери жалбырактардын алдына эмезе чечектердин ичине эмезе чобранын алдына жажынып калат.

Сад өскүрөөчи яблоняларга коронду суу буркурадып порошок чачып садтын өштүлерин өлтүрүп салат же эртезинде жаңы өштүлөр учуп келет.

Ол өштүлөрдү жоголторына сад өскүрөөчилердин болушчылары бар. Ол болушчылар сүрекей көргүр, олар жажынып калган гусеницаларды көбөлөктөрдү личинкаларды таап алат.

Ол кушкаштар деп билип ийген болбойоор!

Жаскыда сад өскүрөөчилер ологро уйалар жазап берет кушкаштар десе уйаларга жымырткалар салып бала базып алат. Кышкыда соок күндөрдө сад өскүрөөчилер кыштап турган кушкаштарды азырап жадылар.

14 таскаду. Тегин ле колболу эрмектерди тузаланып, колхозтын эмезе совхозтын күски ижи керегинде куучын тургузып бичигер.

Кычыру сөстөр.

15 таскаду. Кычыру сөстөрдү таап, токтой түжер темдектерди жартагар.

1) Балдар! Тузалу кушкаштарды чеберлеп, ологро кормушклар эмезе уйалар жазап тураар! 2) Тана, сен нени эдип жадың? 3) Сен, карганак, мени талайга божодып ийзен! (П.) 4) Ырысту жүрүмис учун быйан болзын, Төрөлис! 5) Кару Пөтүгежим, кандый жараш кожондойзын! (Кр.) 6) Жаш пионер, ойындарда, походтордо, сборлордо, тимуровский иште пионерский жакылталар бүдүрүп турала, сен көп немени эдөргө үренип аларын!

16 таскаду. Кычыру сөстөрдүн жерин солып, керектү токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

Көргүзү. Эркелей, сен ада-энене айыл ижинде болужып турун ба? Сен ада-энене айыл ижинде болужып турун ба, Эркелей? Сен, Эркелей, ада-энене айыл ижинде болужып турун ба?

1) Балдар, бойоорго керектү немелерди бойоор эдигер. 2) Адучы, молжонып берген сөзинди чике ле жакшы бүдүрүп турун ба? 3) Тана! Сен бүгүн библиотекага барып келзен.

17 таскаду. Кычырыгар. Карарта базылган сөстөр кажы эрмекте кычыру сөстөр, кажызында баштаачы болуп турганын јартагар.

1) Саду Советский Союзтын јаш пионерлеринин кожонгын үренип алган. Саду, Советский Союзтын јаш пионерлеринин кожонгын үренип алдын ба? 2) Коля үредүге керектү немелерди эдип билер. Коля, үредүге керектү немелерди бойын эт. 3) Байрым бичиктен кычырып алганын нөкөрлөрине куучындап берет. Байрым, бичиктен кычырганынды нөкөрлөринге куучындап тур.

18 таскаду. Кычыру сөстөрдү таап алаар. Божодылган токтој түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Тимуровецтер иште ле Ада-Төрөл учун јууда кенегендерге болужыгар! 2) Пионерлер металлдын сыныктарын јуугар! 3) Јаш мичуринецтер культурный өзүмдердин сортторын јарандырып тураар! 4) Јаш пионер газеттер кычырып, радио утуп, бистинг ороондо ло гран ары јанында болуп турган керектерди јаантайын билип тур. 5) Санат бичип бүдүрер ишти ару, јастыра јок эдип бүдүр. Бичип божогон кийининде бичигенинди ајарулу кычырып көр, јастыралар бар болзо, түзедип сал. 6) Койоноктор Мазай таадакты уугар!

Чике куучынду эрмектерде токтој түжер темдектер.

19 таскаду. Кычырыгар. Автордын сөстөринин кийининде турган чике куучынды ла автордын сөстөринин алдында турган чике куучынды көргүзип береер.

Пионер Вася школдон јанып брааткан. Суулу көнөк апараткан карганакты көрөлө, айтты: «Јаанак, мен слерге көнөкти апарарга болужайын». Ол карганактын көнөгин апарышты. «Једип келдис, быян болзын, уулчак», — деп, карганак айтты.

20 таскаду. Кычырып, чике куучынды көргүзеер. Токтој түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

Эвенк менен сурады куйругы јок тийинди көрдин бе? Качан да көрбөдим деп мен айттым. Мен андый тийинди бойым аткам деп, ол айтты. Мен сурадым ол куйругын кайдаар эткен болотон? Соок болгондо, уја јазап албаган тийиннин куйругы соокко тоғоло, үзүлип калат деп эвенк ајдат.

(И. Суворов.)

21 таскаду. Кычырала, чике куучынды көргүзип береер. Бичиир тушта токтој түжер темдектерди тургузыгар.

Бир катап үредүчи Витяны доского кычырып, бодолго бодотты. Витя айылында белетенбеген, онын учун ол бодолгоны бодоп болбоды. Экини тургузып јадым деп Вера Николаевна айт-

ты. Витяла кожо јангыс партада отурган Светлана јаан переменде ого јууктап келеле, айтты Витя, урокторды мынан ары кожо белетейли: бүгүн менин айылымда эртен сенин айылыңда белетеерис. Је келерим деп Витя јөпсинди.

Бу күннен ала Светлана ла Витя урокторды кожо белетеер болды. Витяга јарт эмес сурак туштаганда, Светланадан сурап турат. Витя јакшы үренер боло берди.

Глаголдордын өйлө, жүзүндерле кубулары.

22 таскаду. Басняда карарта базылган глаголдор кандый өйдө турганын айдып береер.

Түлкү ле виноград.

Сабалактары ээлген виноградту садка

Аштаган түлкү кирип алды.

Јулукту козыр јиилектерди көрүп,

Түлкүчек сүреен ачаптанды.

Бийик виноградты эбиреде

Түлкү эјебис јелип јүрет.

Је, јиилектерди көрзө дө,

Тиштери оның јетпейт.

Час туркунына муканала,

Чөккөнгөн түлкү јүре берди.

«Јараш та болзо, каштак эмтир,

Тиштерим оноң кабыгар» — деди.

(И. Крылов.)

23 таскаду. Берилген глаголдордон озо тургуза өйдин, оның кийининде өткөн өйдин ле келер өйдин глаголдорын бүдүригер. Олордын тазылында тунгак табыштар бойына эжер үнгүр туйукка качан көчөрин јартагар.

Көр, өс, јүр, айт, ат, тап, түш, калы, кичее, изи, анда, өртө, шүү.

24 таскаду. Кычырыгар. Глаголдор кандый жүзүннүн кожулталарын алынганын ла кандый өйдө турганын айдып беригер.

1) Торфтон күйер газ алып јадыбыс. 2) Космонавт Гагарин, космоско барып келдин, Төрөлинге улу макты үргүлјиге экелдин. 3) Каникулда мен бичиктер кычыарым, киного јүрерим. 4) «Слер, балдар, јакшы үрензегер, Москвага экскурсияга барарыгар» — деп, үредүчи айтты.

25 таскаду. Берилген глаголдорды јангыс ла көп тоонын 1-кы ла 2-чи жүзүнине тургузып, эрмектер сананып бичигер. Јүзүннүн кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Бичиди — мен письмо бичидим. Бис письмо бичидибис. Сен письмо бичидин. Слер письмо бичидигер. Черетеер, терет, тяжыыр, тартты.

26 таскаду. Скобкалардагы глаголдорго шүүлте аайынча жүзүннүн кожулталарын кожуп, эрмектерди бичигер.

1) Эмди советский учёныйлар-мичуринецтер жаңыс ла ак эмес, жажыл, жүрөң ле кыскылтым өңдү көбөн өскүрүп турганын сен (билер). Андый көбөннөн бис будук жогынан жүзүн-жүүр өңдү бөс (согуп жат). 2) Мен сыйыныма Зоя Космодемьянская ла Александр Матросов керегинде (куучындады). 3) Зоопаркта бис жүзүн-жүүр аңдар, куштар (көрди). 4) Бис бойыстың Төрөлисти (сүйүп жат).

Адалгыштардын кожулталарынын чын бичилери.

27 таскаду. Берилген адалгыштарды көп тоого тургузып, эрмектер сананып бичигер.

Ат, кой, тура, күр.

28 таскаду. Берилген адалгыштарга жаңыс тооның ла көп тооның 1-кы жүзүннүн кожулталарын кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү. Менин тonym жылу. Бистин тоныбыс жылу.

Тон, плат, ороон, журт, бичик, карындаш, карандаш, жүрүм.

29 таскаду. Берилген адалгыштарга жаңыс тооның ла көп тооның 2-чи жүзүннүн кожулталарын кожуп, эрмектер сананала, бичигер.

Өдүк, кожоң, иш, кол, бала.

30 таскаду. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултыгар. Кубулткыш кожулталардын алдыла чийү тартып, олордын чын бичилерин тартагар.

Койон, тыт, көзнөк.

31 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Тексттеги адалгыштардын кубулткыш кожулталарынын чын бичилерин тартапар.

Тишти ару тудары.

Тиштин учуры жаан. Тиш кижиге курсак чайнап жиирге ле жакшы куучындаарга керектү.

Тиш оорыбазын деп, оостын ичин ле тишти ару тудар керек. Тишти ару тударга кичинектен ала кичеенер керек. 5—6 жашту бала ажанган кийининде оозын жылу суула жайар, эртен тура дезе тижин порошок жогынан жымжак щёткала арчыыр учурлу. 6—7 жаштан ала балдар тижин порошокло, щёткала арчып баштайтан.

Кажы ла кижиде бойынын щётказы, порошогы ла кружка-

зы болор учурлу. Щёткала тузаланган кийининде оны туалетный самынла самындайла, кургак жерге салар. Тишти јунар алдында щётканын самынын јылу суула јунуп ийер.

Јаңы садып алган тиш арчыыр щётканы самынду јылу суула, онын кийининде спиртле эмезе одеколонло јакшы јунар керек. Тишти щёткала, порошокло сутказына бир катап јунар. Ажанган кийининде оосты јылу суула эмезе комнатада турган суула јайып ийер.

Тишти эртен тура арчыганы артык, ненин учун дезе тўште ажанганда, курсак тишти арчып салат, тўнде дезе тиш арчылбай јат.

32 таскаду. Точкалардын ордына керектў кожулталар кожуп, текст-ти бичигер.

Јаскыда јылу ороондор... талан-келен учуп келди. Талан-келен јалан... коктый јер таап алала, ого јымыртка салып, бала базып алды. Талан-келен... балдары энезиле кожо уйазында јакшы јаткандар. Бир катап уулчактар талан-келен... тудуп алала, клеткага отургузып салгандар. Талан-келен балдарын санап, клетка... толугында кунукчыл отурган. Уулчактар клетка... арчыырга келерде, талан-келен өлүп калган јатты. Энези јогынан талан-келен... балдары да өлүп калды.

33 таскаду. Скобкадагы адалгыштарга керектў кожулталар кожуп бичигер.

Обоонын алдында.

Июль айда мен Павелле кожо (өлөн) барганыс. Обоо (агаш) јаказында турган.

Ат (обоо) јирме метр јетпей, токтой тўжеле, бышкырып, обоо јаар көрүп турды. Бис оны канайып та камчылазабыс, ол јеринен кыймыктабай турды. (Ат) буулап койоло, (өлөн) чанакка кучактап тажыдыс. Онон јанып ийдис, је ат неден коркыганын ол тушта билип болбогоныс. Удаган соңында, качан (обоо) тўбинде арткан (өлөн) экелерге барарыста ла, билип алганыс. Карда айунын (ис) көрүп ийгенис. (Обоо) алдында айунын (ичеен) болгон эмтир. Айу бистен коркыйла, онон јўре берген.

(И. Суворов.)

Јўзўннинг солумаларынын кубулткыштарла кубулары.

34 таскаду. Кычырып, солумаларды көргүзип береер. Олор кандый кубулткыштарда турганын јартагар.

1) Каспийский талайдаң ыраак јок көл көгөрөт. Ол көл — Баскунчак. Ол бойы да тусту, онын тўби де тустаң, јараттары да

тустан бүткен. Көлдүн жанында тус жуур комбайн иштейт. Ол көлдүн түбинен тусты чыгарып, жунала, оны вагондорго салып жат. 2) Эмди бисте жүс мунган ажыра килсметр темир жолдор бар. Рельстү жолдорло вагондор сүүртеп алып, жаңыс ла жаан паровозтор учуртып жүрген эмес, же олордон до күчтү олордын нөкөрлөри—электровозтор ло тепловозтор база учуртып жүргүлөйт. 3) Варя иштин кийининде Надяга жууктап базып келеле, айтты: «Надя, сен күнине канайда бүдүн жарым норма бүдүрүп жадын, меге айдып берзен». Надя айтты: «Мындадан бери не сурабадын? Мен бойым да сенле куучындажайын дегем. Күүнүн бар болзо, иштин кийининде артып калалы, мен сеге бастыразын көргүзүп берерим». (М. Ильин.)

35 таскаду. Мен, сен деп жүзүннүн солумаларын кубулткыштарла кубултып салаар. Ол деп солуманы керектү кубулткыштарга тургузып, эрмектер сананып бичигер.

36 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөри, жартап айдып береер. Ол сөстөрдүн тазылынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер.

Бир катап Толя Смирнов школдон жанып бараткан. Жолдо эки кичинек **кызычак** ойноп жүргөн. Кенетийин неден де жоркыган, абрага жеккен **аттар** киштеп мантап клеетти. Олор чике ле балдардын үсти жаар мантап клееткен. Толя узак сананбай, балдар жаар тап эдип, **олорды** алала, туура ла болордо, аттар мантап **өтти**. Пионер Толя бойынын **жүрүмине** килебей, кичинек балдарды корып алды.

37 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Бичирде карарта базылган сөстөрдү чийүчөклө үйелерге бблип салаар. Эрмектердин баштаачызынын алдыла бир чийү, айдылаачызынын алдыла эки чийү тартыгар.

Шура Забродин деп уулчак жаан үүр кой кабырган. Шуурган башталарда, уулчак **алаатыбады**. Бир кой **кайдаар** ла барза, арткандары оны ээчий баратанын ол эске алынды.

Шура бир **кураанды** кучактанып алала, жүгүрди. Кураанды ээчий энези мантады, оны ээчий ончо койлор мантады. Кураан уур болгон. Шуранын жүзи **соокко** тонуп турды. Ол салкынга чыдап болбой, жыгылып, ойто туруп, база ла жүгүрөт. Анайып ол койдын кажаганына кийдире жүгүрүп келген, оны ээчий кажаганга 850 кой мантап келген. Койлор чөлдө туш-башка манташкан болзо, ончозы **өлүп** калар эди.

Койлорды корып алганы учун совхозтын директоры Шура Забродинге благодарность жарлап, сый берди.

38 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү, кандый кожулталу, жартап беригер.

Кыра сугарар машина.

Эмди кыраны машинала **сугарып жадылар**. Машина бойы жаан эмес. Же онын ондор тоолу душту трубаларынын узуну жүс метр-

деп ажыра. Машина бир ле катап өткөндө, жалбагы жүс метр
жерди сугарып ийет.

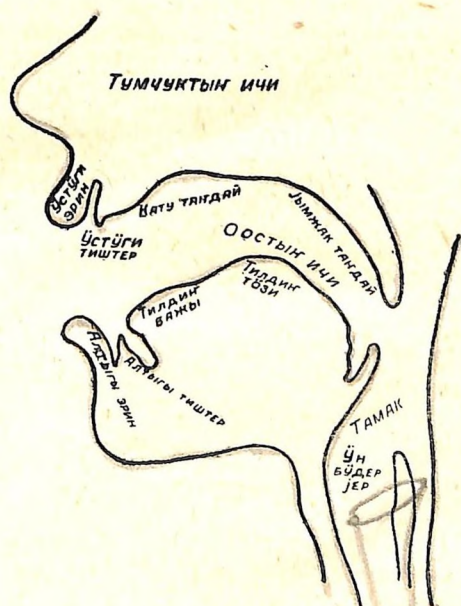
Кыра сугаратан машина өскө дө иштер бүдүрөт. Аш жакшы
бүтсин деп, жерди удобрять эдерге сананганда, кыра сугаратан
машинаны тузаланып жадылар. Удобрениени сууга чейеле, маши-
нала кырага чачып жат.

Кырада каршулу курт-конустар табылганда, колхозчылар бу
ок машинала коронду суу чачып, оорды жоголтып салат.

1 §. Куучын-эрмектин табыштарынын бүдери. Ундү ле туйук табыштар.

Бистин куучын-эрмегистин сөстөри табыштардан бүдүп жат, темдектезе, *ат* деп сөс эки табыштан бүдет (*а, т*), *күс* деп сөс — үч табыштан (*к, ү, с*), *кижи* — төрт табыштан (*к, и, ж, и*).

Куучын-эрмектин табыштары өкпөнүн, кејирдин, тамактын, оостын, тумчуктын, эриннин, тиштердин ле тилдин болужыла бүдүп жат.

Бис табышты айтканыста, кейди өкпөдөн чыгара тынып жадыс. Ол кей кејирди өдүп, тамакка келет. Тамакта үн бүдүрер учуктар — үн бүдөр жер бар. Үн бүдүрер учуктар тартылыжып

калган тушта оlorдың ортозыла кей өткөндө, оlor тыркырап, үн деп адалып турган табыш бүдет, темдектезе: *а, о, р, д*.

Үн бүдүрер учуктар тартылыспаган тушта оlorдың ортозыла кей өткөндө, оlor тыркырабас, онын учун үн де болбос, темдектезе: *с, ш*.

Кей үн бүдүрер учуктарды өдүп, оостон чыгар, кезикте (*м, н, н* деп табыштарды айтканда) тумчуктан чыгар.

Кезик табыштар бүткенде, кей оостон жайым өдүп чыгар, темдектезе: *а, э, о*.

Бүдөр тужунда кей жайым чыгатан табыштарды үндү табыштар деп адаар: *а, о, у, ы, э (е), ө, ү, и*. Оlor үннен бүдүп жат.

Кезик табыштар бүткенде, кей жайым чыкпай, буудактарга табарып чыгар, темдектезе: *п, б, ш, жс*.

Бүдөр тужунда кей буудактарга табарып чыккан табыштарды туйук табыштар деп адаар: *б, в, г, д, ж, й, жс, з, к, л, м, н, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*. Оlor жангыс ла шуултан эмезе үннен ле шуултан бүдүп жат.

39 таскаду. Кычырала, айдып береер: 1-кы столбиктеги сөстөр бойбойынан кандый үндү табыштарла башка, 2-чи столбиктеги сөстөр кандый туйук табыштарыла башка.

Зынт-ред-веле-үн
I. кас, күс, көс, кес
жол, жыл, жул, жал
бир, бер, бүр, бар
күр, кир, кер, көр
сас, сус, сөс, със

II. күн, күр, күл, күч
ман, жан, кан,
эл, эш, эт, эм
казак, казах
тосток, тоскок

шун-тай
40 таскаду. Улгерди кычырала, сөстөрдүн үндү ле туйук табыштарын алап береер. Баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартып, улгерди бичип алаар.

Темн-шун-тай
Аш кезер машиналар таркырайт,
Агаштын алтын бүри төгүлет.
Лагердин жанында калганчы катап
Кызыл мааны бийик көдүрилет.

2 §. Уйе.

Сөстөр үйелерге болинер, темдектезе: *чы-ма-лы, а-да-ру, кай-чы, бри-га-дир, ү-йе, ко-йон*.

Ажару. Орус тилден кирген сөстөрдү үйелерине орус тилдин ээжилери аайынча болир, темдектезе: *ав-то-бус, мав-зо-лей, чай-ник*.

41 таскаду. Улгерди, сөстөрдүн үйелеп, кычыраар. Кажы ла жолдо канча үйе, айдып береер.

Тандакталып таң көрүнди,
Уйкудан анчы ойгонды.
Алты кырлу мылтыгын
Ажыктап жазап көрди.
(П. Кучияк.)

42 таскаду. Сөстөрдү үйелеп, тыгыда кычырып береле, озо баштап бир үйелү, онын кийининде эки үйелү, оного көп үйелү сөстөрдү чыгара бичип алыгар. Бичиир тушта олоордун чын бичилерине аяру салыгар.

Үредү, боронот, комус, комузы, күн, кой, үкү, албаты, чечек, чечегим, мырчак, огурчин, класс, школ, пионер, койу, карлагаш-тарымды, спорт, малчы, жашөскүрим, жорук, бүдүмчилү, аяру, үкүлер, тогузынчы, үрен, кузук, толоно, мергендүчи, жалбырак, чалын, өлөң, көрүк, кожончы, жайгы.

3 §. Согулта.

Сөстө эки эмезе бир канча үйе бар болзо, онын бир үйези, арткан үйелерине көрө, тыгыда айдылар, темдектезе: *жалаң, жалаңла, жалаңдар, спутник.*

Сөстин үйелеринин бирүзин тыгыда айтканын согулта деп айдар.

Сөстин тыгыда айдылып турган үйезин согулта лу үйе деп айдар, арткан үйелерин согулта жо к үйелер деп айдар.

Сөстөр кубулып, жүзүн-жүүр кожулта алар алынганда, согулта бир үйеден өскө үйеге көчүп турар, темдектезе: *жылдыс — жылдыстар, жылдыстарды, трактор — тракторист, ороон — орооным.*

Су-алтай сөстөрдө согулта көп жандай калганчы үйеге түжер: *кожончы, анчыларым, је согулта сөстин ортозында турган үйеге түжер учуралдар база бар: үренедис, тарынбазындар; барала, келеле; анчыларла, үлгөрле.*

Орус тилден кирген кезик сөстөргө алтай тилдин кожулта-лары кожулганда, төзөгөзінде турган согулта алтай кожулта-ларга көчүп турар, темдектезе: *телефон — телефондор, станок — станокты, тракторист — трактористке. Же орус тилден кирген сөстөрдүн согултазы баштапкы үйезинде турза, алтай кожулта-ларга согултазы көчпөс, темдектезе: трактор — тракторды, тракторым; спутниктер, спутникти.*

Бичиир тушта согултаны анылу темдекле (') көргүзөр аргалу. Жаңыс үйелү сөстөрдүн согултазын темдектеп көргүспес: *ол, тон, журт, край.*

Тоолу ла учуралдарда согултанын турган жери сөстин учу-рын жартап алар арга берет, түндегер: *чечкеле — чечкеле, барганыс — барганыс.* Темдектезе: 1) *Этти чечкеле* (глагол) — *Этти энем чечкеле чечкеледи* (адалгыш — өмөлөөчи кубулткышта). 2) *Бис ишке барганыс — бистин барганыс жакшы болды.*

43 таскаду. Сөстөрдин согултазын көргүзип, божодылган запятойлор-
ды тургузып, үлгерлерди бичип алаар.

I. Жараш үндү баянды
Чөйө тартсан баянист!
Қоо үндү јииттерди
Қожондотсон баянист!

II. Алтын-мөңүн ойындар
Торко учукка тизилди.
Аттар уйлар койондор
Ногон чибиге илинди.
(А. Саруева.)

44 таскаду. Согултаны тургузып, бичип алаар: 1) озо калганчы үйези-
не согулта түшкен сөстөрдн, 2) ортозындагы үйезине, 3) баштапкы үйезине.

Јүрүм, парта, коридорлордо, трактор, учук, кукуруза, кожул-
талар, үренедим, кычырадыбыс, оройтыбадым, тарынбазын, јүр-
беди, чүмдегени, уйуктазын, чечектий, радио, радиодон, радист.

45 таскаду. Карарта базылган сөстөрдин согултазын тургузып, бичип
алаар.

1) Мырчакты сулала кожо кыралап јат. Атты јакшы сулала.
2) Таадам улусты кайла кайкатты. Сен база анайда кайла.
3) Энем чечкеле кожо тепши садып алды. Этти јымжада чечкеле.
4) Слер јангы киноны көрдигер бе? — Көргөнис. Ол киноны
көргөнис јакшы болды, көп тузалу неме билип алдыс.

46 таскаду. Согулталарга ајару салып, сөстөрдн кычырып береер.

Процент, предмет, портфель, магазин, инструмент, документ,
морковь, каталог, километр, библиотека, самолёт, интернет,
журнал, дневник.

47 таскаду. Орфографический сөзликтең орус тилдең кирген 5—6 сөс
талдап, эрмектер бичигер. Ол сөстөрдн согулталарын көргүзип салаар.

4 §. Буквалар. Алфавит.

Буквалар—куучын-эрмектин табыштарын бичип көргүзер
темдектер. Табыштарды бис угуп, айдып јадыс; букваларды би-
чип, көрүп јадыс.

Бир ле буква сөстө башка-башка табыштарды темдектеер:
б буква *обоо, арба* деп сөстөрдө **б** табышты темдектеп јат,
беш, бөк, баспак деп сөстөрдө **п** табышты темдектейт.

Орус тилдең кирген сөстөрдө **э** ле **е** буквалар эки де
башка табышты темдектеер: *Елена, Егор, этажерка*.

Орус тилдең кирген сөстөрдө кандый да табыш темдектебес
буквалар бар: *ноль*—төрт буква, үч табыш; калганчы буквазы
(**в**) **л** табышты јымжада айдарын көргүзип јат.

Алтай тилде 37 буква. Буквалар бирлик ээжи аайынча
ээчий-деечий турар учурлу.

Бирлик ээжи аайынча ээчий-деечий турган бастыра буквалар-
ды **а л ф а в и т** эмезе **а з б у к а** деп адаар.

Алфавиттин кажы ла буквазы бойы башка атту, темдектезе:
а—а, **б**—бэ, **к**—ка.

Алтай алфавит ле буквалардын ады.

Кепке базылары	Колдон бичилери	Буквалар- дын ады	Кепке базылары	Колдон бичилери	Буквалар- дын ады
Аа	<i>Аа</i>	а	Пп	<i>Пп</i>	пэ
Бб	<i>Бб</i>	бэ	Рр	<i>Рр</i>	эр
Вв	<i>Вв</i>	вэ	Сс	<i>Сс</i>	эс
Гг	<i>Гг</i>	гэ	Тт	<i>Тт</i>	тэ
Дд	<i>Дд</i>	дэ	Уу	<i>Уу</i>	у
Јј	<i>Јј</i>	је	Ӱӱ	<i>Ӱӱ</i>	ӱ
Ее	<i>Ее</i>	е	Фф	<i>Фф</i>	эф
Ёё	<i>Ёё</i>	ё	Хх	<i>Хх</i>	ха
Жж	<i>Жж</i>	жэ	Цц	<i>Цц</i>	цэ
Зз	<i>Зз</i>	зэ	Чч	<i>Чч</i>	че
Ии	<i>Ии</i>	и	Шш	<i>Шш</i>	ша
Йй	<i>Йй</i>	й	Щщ	<i>Щщ</i>	ща
Кк	<i>Кк</i>	ка	Ъъ	<i>Ъ</i>	кату темдек
Лл	<i>Лл</i>	эл	Ыы	<i>Ыы</i>	ы
Мм	<i>Мм</i>	эм	Ьь	<i>Ь</i>	јымжак темдек
Нн	<i>Нн</i>	эн	Ээ	<i>Ээ</i>	э
Нг	<i>Н</i>	энг	Юю	<i>Юю</i>	ю
Оо	<i>Оо</i>	о	Яя	<i>Яя</i>	я
Ӧӧ	<i>Ӧӧ</i>	ӧ			

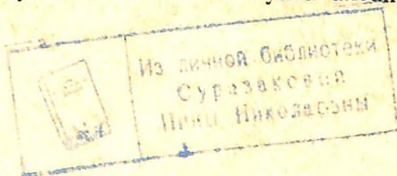
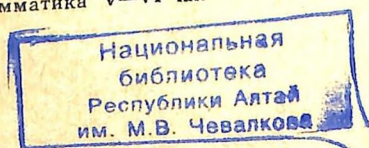
Он эки буква: *а, э, е, о, ӧ, у, ӱ, ы, и, ё, ю, я* — үндү
буквалар (эмеze үндүлер) деп адалып јат.

Јирме үч буква: *б, в, г, д, ј, ж, з, й, к, л, м, н, п, р,
с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ* — туйук буквалар (эмеze туй-
уктар) деп адалып јат.

Эки буква — *ъ, ы* — табыштар темдектебей јат.

Ајару. Су-алтай сӧстӧрдӧ бичилер үндү буквалар: *а, э, е, о, ӧ, у, ӱ,
ы, и;* ого үзеери, орус тилдег кирген сӧстӧрдӧ бичилер үндү буквалар:
ё, ю, я — бастыразы он эки үндү буква. Э ле *е* — эки буква алтай сӧстӧрдӧ
бир табышты темдектеп јат.

2 Грамматика V—VI кл.

48 таскаду. Кажы ла сөсти кычырып, букваларын чике адап береер. Бичиир тушта үндү табышты темдектеген буквалардын алдыла чийүчек тар-тыгар.

Тапкыр, билгир, үндү, уккур, ажу, аланзу, өмө, одын, јайгы, кийим, совхоз, эмчилер, шылтак, фуфайка, барбарис.

49 таскаду. Берилген сөстөрдү, букваларын чике адап, кычыраар. Олор кандый сөстөрдөн бүткөн, толо айдып береер.

СССР, КПСС, РСФСР, УССР, БССР, ВЛКСМ.

50 таскаду. Сөстөрдү үйелерине канайда бөлирин көргүзип, кычырып береер. Карарта базылган букваларды айтканаарда, кандый табыштар угулат, јартагар.

Яблоня, тюль, Елена, ёж, парашют, баян, телефон, самолёт, съезд.

51 таскаду. в, ф, х, ц, щ деп буквалу орус тилден кирген сөстөр таап бичигер.

52 таскаду. Городтордын адын алфавит аайынча тургузып бичигер. Түней буквадан башталган сөстөрдүн кажызын озо бичиirin 2-чи, 3-чи, 4-чи букваларына ајару салып талдагар.

Новосибирск, Москва, Донецк, Томск, Душанбе, Йошкар-Ола, Магадан, Минск, Минусинск, Тюмень, Пермь, Горно-Алтайск, Полтава, Гомель, Ашхабад, Таллин, Ачинск, Барнаул, Бийск, Вильнюс, Баку, Фрунзе, Целиноград, Ярославль, Уфа, Ужгород, Ленинград.

53 таскаду. Карарта базылган букваларга ајару салып, эрмектерди кычыраар. Ол буквалар кандый табышты темдектеп турганын айдып береер.

Бичик — бистинг эн јуук најыбыс. Ол кижиге көп билгир берет. Онын страницаларын бүктебе, листтерин јыртпа, кирлү колло тутпа. Сенин үренген бичигинге өскө балдар база үренер. Бойыннын бичиктеринди чеберле!

54 таскаду. Карарта базылган букваларга ајару салып, сөстөрдү кычыраар.

Пьеса, Обь, съезд, адъютант, ателье, тюль, письмо.

55 таскаду. Эки түней туйук табыштар сөстөрдө канайда айдылып турганын јартагар. Олордын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

1) Тоннын топчызы, јоннын элчизи. 2) Тилле иштебей, колло иштен. 3) Бис тийиннин балазын туттыс. 4) Јерди терен касса, суу чыгар. 5) Эжикти табышту јаппай, араай јаап тур.

56 таскаду. Скобкадагы буквалардын керектүзүн артырып, сөскөл-бууларды бичип алаар.

Эки кы(н, б)ту, бир кы(н, б)ында; агаш са(н, б)ту, бычак-тын са(н, б)ы; ал(т, д)ан, шир(т, д)ек, и(т, д)ирген, тем(т,

д)ек; сеги(с, з)ен, ку(с, з)кун, тогу(с, з)он, кы(с, з)ым, кы(с, з)тар; ка(ш, ж)ык, кы(ш, ж)кы, топ(ш, ж)уур, ко(ш, ж)ту, көрү(к, г)тер.

5 §. Жаан буквалар.

Точканын, сурак ла кый темдектердин кийининде кажы ла эрмектин баштапкы сөзи жаан буквадан бичилер.

Ос ады база жаан буквадан бичилер, темдектезе:

1. Кижининг ады-жолы: *кайчы Николай Улагашевич Улагашев, Малчы-Мерген баатыр, Адыжок.*

2. Тындулардын чоло ады: *Кошту деп уй, Тайгыл деп ийт, Ак-Мандай деп бозу.*

3. Жерлердин, тенгистердин, кырлардын, талайлардын, суулардын, ороондордын, городтордын, журт жерлердин, оромдордын географический ады: *Африка, Индийский тенгис, Адаган деп кыр, Ак талай, Кадын, Советский Союз, Чехословакия, Барнаул, Кенг деп журт, Коммунистический проспект.*

4. Революционный байрамдардын ла ундылбас күндердин ады: *Баштапкы май 1 Май), Конституциянын Күни, Жаңы жыл.*

5. Газеттердин, журналдардын, литературный ла музыкальный произведениелердин ады: *„Алтайдын чолмоны“ деп газет, „Мурзилка“ деп журнал, „Темир ат“ деп куучын, „Жаңы Алтай“ деп жомгон.* Андый сөстөрдү кавычкага тургузып бичиир.

6. Жаан буквадан база мындый сөстөр бичилер: 1) колхозтордын ла совхозтордын, заводтордын ла фабрикалардын, керептердин ле организациялардын ады: *Калинининг адыла адалган завод, „Тан чолмон“ колхоз,* онон до өскө. 2) Почётный званиелер: *Советский Союзтын Геройы, Социалистический Иштин Геройы.* 3) Исторический керектерди адаган ады: *Улу Октябрьский социалистический революция, Ада-Төрөл учун Улу жуу.* 4) Астрономический ады: *Жер, Күн, Ай, Марс,* онон до өскө. Же бу сөстөр астрономический ат аданбаган болзо, кичинек буквадан бичилер; түндөгөр: 1) *Бистин үйенин иштеңкей колдоры эткен космический ракеталар Айга једип, Күндү айланды.* 2) *Кышкы күн жылытпай јат.* 3) *Түнде бистин јолысты ай јарытты.*

57 таскаду. Алтай писательдердин ле поэттердин өбкөлөрүн алфавит аайынча бичип алаар.

Чевалков М. В., Мундус-Эдоков М. В., Чагат-Строев П. А., Кучияк П. В., Чунижеков Ч. А., Саруева А. Ф., Кочеев И. П., Кокышев Л. В., Палкин Э. М., Адаров А. О.

58 таскаду. Сурактарга толо каруу беригер. Каруузын бичип алаар.

1) Владимир Ильич Ленин кандый јерде чыккан? 2) «Чү-меркек бака» деп чөрчөкти кем бичиди? 3) «Чемал» деп курорт кандый аймакта? 4) Сен качан, кайда (числозы, айы, јылы) чыктын? 5) Советский Союзтын јаш пионерлеринин кожонгы канайда адалат? 6) Улу Октябрьский социалистический революция качан болды? 7) Советский албаты 22 апрельди ненин учун јаан байрам деп темдектеп јат?

59 таскаду. Скобкада берилген сөстөрдөн эрмектин учурына келиштире талдап, точкалардын ордына бичип алаар. Јаан буквадан бичилген сөстөрдү јартап береер.

1) Бис... деп чөрчөкти јилбиркеп кычырдыс. Јаанам бөрүгине... көктөп алды. (торко чачак, «Торко-Чачак»). 2) СССР-дин кандый ла укту албатызын... албаты деп айдар. Москва — ... Союзтын төс городы. (Советский, советский). 3) Јетинчи ле сегизинчи ноябрьда... байрамы. Ноябрь ай... кийининде. (Октябрьдын, октябрьдын). 4) Бежинчи декабрьда СССР-дин Конституциязынын ... Неделенин баштапкы ... понедельник деп адалат. (Күни, күни). 5) Горно-Алтайск городто ... деп јаан экранду кинотеатр бар. («Чанкыр Алтай», чанкыр Алтай).

60 таскаду. Слер јаткан јердин адын толо бичип береер (крайы, облазы, аймагы, јурты).

61 таскаду. Берилген темалардын бирүзин талдап алала, школдын газетине јаан эмес заметка бичигер.

1. Уредүнин баштапкы күни.
2. Өлөң ижине эмезе аш јуурга колхозко бис канайда болуштыс.
3. Эң ле тың јараган бичигим.

З а м е т к а н ы б и ч и и р п л а н .

1. Керек кайда болгоны.
2. Керек качан болгоны.
3. Бу керекте кем кожо турушканы.
4. Не болгонын кыскарта куучындаары.
5. Шүүлте адары, јөп берери.
6. Бичиген кижинин ады-јолы, адреси.

62 таскаду. Кычырала, кандый сөстөр јаан буквадан бичилгенин јартап береер. Олордын үндү ле туйук табыштарын адап береер.

1) Бистин сүүген байрамыс — Баштапкы май. 2) Финский булунгла «Алтай» деп теплоход жүрүп јат. 3) Ыраак Алтайдын малчылары Москвага сүрекеј түрген учатан «ТУ-114» деп јаан самолётло бардылар. 4) Советский Союз Тымык, Атлантический ле Түндүк Тошту тенисле јунулып јат. 5) Экскурсанттар Кызыл площадьта, Мавзолейде болдылар. 6) Манжерокто Ак-

таштын рудоуправлениезинин «Горняк» деп јакшынак пионерский лагери бар. 7) 1962 жылда 5 майда «Правда» газеттин баштапкы номери чыкканынан ала 50 жыл бүткен.

6 §. Үндү табыштар.

1. Бүдөр јери аайынча үндү табыштар кату ла јымжак болор.

Оостын кийин јанында, тилдин төзи јаар бүдүп турган үндү табыштарды кату үндүлер деп адаар (**а, о, у, ы**).

Оостын алды јанында, тилдин бажы јаар бүдүп турган үндү табыштарды јымжак үндүлер деп адаар (**э, ө, ү, и**).

2. Кату ла јымжак үндү табыштар оостын ачылар кеми аайынча кен ле тапчы болор.

а, о, ө, э (е) деп үндүлерди айтканда, оос јаан, кен ачылат, онын учун оорды кен үндүлер деп адаар.

у, ү, ы, и деп үндүлерди айтканда, оос јаан эмес, тапчы ачылат, онын учун оорды тапчы үндүлер деп адаар.

3. Үндү табыштардын бүдеринде эриндердин туружары аайынча үндүлер эрин чөйилер ле эрин чөйилбес болор.

о, ө, у, ү деп үндүлерди айтканда, өскө органдарга көрө, эриндер тын (активно) туружып јат; оонг улам ол үндүлерди эрин чөйилер үндүлер (эмезе эрин үндүлер) деп адап јат.

а, ы, э, и деп үндүлерди айтканда, эрин тын (активно) турушпай јат, оорды эрин чөйилбес үндүлер деп адап јат.

Ајарулар. 1. Алтай тилде бир сөстө, бастыра үйелеринде, эмезе ылгый кату үндүлер (**а, о, у, ы**), эмезе ылгый јымжак үндүлер (**э (е), ө, ү, и**) турар. Бир сөстө кату ла јымжак үндүлер кожо турбас, темдектезе: *адарунын уйазы, уренчиктин бичиги*.

Је эки тазылдан биригип бүткен кезик колболу сөстөрдө кату ла јымжак үндүлер кожо до турар, темдектезе: *кунбадыш, амыр-энчу, сегисжылдык*. Орус тилден кирген сөстөрдө кату ла јымжак үндүлер бир сөстө кожо до турар, темдектезе: *грамматика, вертолёт, виноград*.

2. Эрин үндүлер, кату ла јымжак үндүлерге көрө, сөстөрдө бир ээжиге тайанбас: кезик сөстөрдө эки, үч үйеге јетире ылгый ла эрин үндүлер турар, темдектезе: *ббрук, толук, кулугур, томонок*; кезигинде дезе баштапкы үйезинде эрин чөйилер, экинчизинде дезе эрин чөйилбес үндү турар, темдектезе: *орын, сбзлик, кобы, ббли, солы, ойын, куучын, тоозын* (эрин үндүлердин сөстөрдө чын бичилерин 14 § көр.).

63 таскаду. Үлгерди кычырып, сөстөрдиг кату ла јымжак үндүлерин айдып береер. Кату ла јымжак, кен ле тапчы үндү табыштардын таблицаны бойыгар тургузып алаар.

Агас јакалу кырга тайанып,
Чаңкыр тенгериде кун жарыды.
Айымдын эжиги ачылар тушта
Кызыл-марал почтальон кирди.

(П. Кучняк.)

64 таскаду. Берилген таблицаны журап алала, ого үндү табыштарды келиштире бичип алаар.

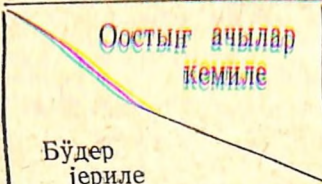
	кату	јымжак
Эрин чөйилер		
Эрин чөйлөбөс		

65 таскаду. Сөстөрдү кычырып, үндү табыштарды оостың ачылар кеми айынча, эриндердин туружары айынча канайда бөлинип турганын жартагар. Сөскөлбуулардын кезигиле тузаланып, эрмектер тургузып бичигер.

Жарык күн, ырысту жүрүм, јобош ат, эрке сөс, шилдий суу, ыраак јорук, бүдүмчилү нөкөр, кокур сөс, ак чечек.

66 таскаду. Үндү табыштардын таблицасын ајыктап, сананып көрөөр. Нениң учун анайда бөлинип турганын јартап береер.

✓ **Үндү табыштардын бөлинер таблицасы.**

	Кен		Тапчы	
	Эриндердин туружарыла			
Бүдөр јериле				
Кату	а	о	у	ы
Јымжак	э(е)	ө	ү	и
Эрин чөйилер				

67 таскаду. Үлгерди кычыраар. Өрөги таблицада тузаланып, үндү табыштарын јартап береер.

Тан адат.

Қарануй түнди үйдежип,
Тандакталып тан адат.
Ар-бүткен танга сүүнип,
Ару чалынла јунунат.
Јалбырактарын јайылтып,

Чечектер текши јазанат.
Қушқаштардын кожоңын,
Баштарын эңип, ол угат.
Күнчыгыштан күн чыгат,
Тандакталып тан адат...

(В. Кучияк.)

68 таскаду. Қычырала, қарарта базылған сөстөрдін үндү табыштарының турған ээжизін јартап береер.

Митяштың адазы — ус қолду кижі. Ол қолхозто столяр болуп, јаны тудулған туралардың көзнөктөрін ле эжиктерін эме-зе столдор, отурғуштар ла онон до өскө немелер эдип туратан.

Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда, ол фронтко барган. Анда **будынан** шыркаладала, үч айдын туркунына госпитальда жаткан. Эмденип алган кийининде **механиктерле** кожо **түни-түжи-ле** автомашиналар ремонттоп жүрген. Онон жанып келеле, колхозто кузнец болуп иштей берген.

(И. Кочеев.)

69 таскаду. Сөстөрдө эрин үндүлөрдүн турган аайына аяру салып, кычырып береер. Жарталгыштар кожуп, адалгыштарды бичип алаар.

Көмүр, көрүк, жөдүл, толку, солун, кулун, учук, жулук, кулур, үлгү, жүстүк.

70 таскаду. Керектү букваны кожуп, сөстөрдү бичип алаар. Үндүлө-ринин алдыла чийүчөк тартып салаар.

1) **ү—и:** өск...с, бүг...н, жилб...лү, үк..., жөд...л;

2) **у—ы:** мой...н, тург...за, отург...ш, сол...н;

3) **о—ө—е:** төрт...н, өч...мик, жет...н, сегиз...н.

71 таскаду. Сөстөрдүн божодылган букваларын тургузып, кеп сөстөр-дү бичип алаар.

Кеп сөстөр.

1) Жортсон, жол аларын, жол...гышсан, сөс угарын. 2) Бой...н-ды бойын мактаба, улус мактазын. 3) Кулакка уг...лган неме көскө көрүнер. 4) Жаан сөст... жажыт жок, улу сөстө уят жок. 5) Бол...шка иженип, бойын тегин от...рба. 6) Мөн...н татка жидирбей жат. 7) Том...ртка тон агашты чокубай жат. 8) Аштын түж...мин көр, кижинин кылыгын көр.

8 §. Узун үндү табыштар.

Кезик сөстөрдүн үндү табыштары узада тартылып айды-лат, темдектесе: **таан, ээк, мее, соо, сөөк, уул, күүк, жжит.** Сөстөрдө узада тартылып айдылар үндү табыштарды узун үндү табыштар деп адаар (**аа, ээ (ее), оо, өө, уу, үү, ии**). Узун үндүлөрдү эки түнөй буква темдектеп би-чиир.

Узун үндү табыштардын таблицасы.

	к е н		т а п ч ы	
	аа	оо	уу	ыы
к а т у				
ж ы м ж а к	ээ(ее)	öö	үү	ии
э р и н ч ö й и л е р				

аа, оо (67 жас) табыштары

Үннен ле шуултган бütкен туйук табыштарды үн г ү р т у й-
ук т а р деп адаар, темдектезе: **б, д, з**.

Кезик тунгак табыштар үнгүр эжерлү болор: **к—г, п—б, с—з, т—д, ф—в, ш—ж**.

Тунгак ла үнгүр туйуктардын таблицазы.

Тунгак туйуктар:		э ж е р л ү к, п, с, т, ф, ш	х, ц, ч, щ
Үнгүр туйуктар:	р, л, м, н, ң, ј, й э ж е р и ј о к	г, б, з, д, в, ж	э ж е р и ј о к

Тунгак ла үнгүр туйуктарды сөстөрдө чике темдектеп бичиге-
ни көп учуралдарда сөстин учурын ондоп аларына болужат,
темдектезе: 1) *Арка јердин өлөнги койу бүттү. — Кажы ла балада
јакишы үренер арга бар.*

А ј а р у л а р. 1. **п** тунгак туйук су-алтай сөстөрдиг бажында бичилбес:
айдылып турган **п** деп тунгак туйукты **б** деп үнгүрле темдектеп бичиир:
бака, балкаш, баскыш; је сөстөрдиг ортозында ла учында **п** деп тунгак.
айдылар да, бичилер де аргалу: *апагаш, капчал, кереп*. Орус тилден кирген
сөстөрдө дезе **п, б** туйуктар сөстин бажында да, ортозында да, учында да
бичилер: *паспорт, сноп, барабан, клуб*.

2. **з, й, ж, г, р, ң** деп үнгүр туйуктар су-алтай сөстөрдиг бажында тур-
бай јат (*кызы, кайың, кажык, јаргы*).

3. **б, г, д, ж, з** — үнгүр туйуктар су-алтай сөстөрдиг учында турбай
јат (*кабар, агаш, ада, кижжи, азык*).

4. **д** деп үнгүр туйуктан јүк ле **де** деп глаголдын тазылы ла онон бütкен
сөстөр башталып бичилер (*деди, деген, деер, дегежсин, деп, дезе*) ле *деечий*
(*ээчий-деечий*) деп сөстин бажында бичилип јат. (Тунгак ла үнгүр туйук-
тарды сөстин тазылында ла кожулталарында чын бичиирин 12 § көр.).

79 таскаду. Улгерди кычырыгар. Карарта базылган сөстөрдиг тазы-
лындагы ла кожулталарындагы туйук табыштардын чын бичилерин јартагар.

Јараш јас келди.
Јурттын балдарына
Сүүнчини экелди.
Эбиреде турган
Туулар јажарат,
Эзинге чечектер
Јаланда јайканат.
Школдын јанында
Элбек акта
Балдар ойында,
Балдар јыргалда.

(В. Кучняк.)

80 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, бичип алаар. Қандый сөстөрдө тунгак, кандыйларында үнгүр туйуктар бичилерин јартап береер.

Көргүзү. (**к—г**) *Јуук јол, јолдын јуугы;*
(**п—б**) *агаш са..., бычактын са...ы;*
(**с—з**) *ак ка..., јердин ка...ы;*
(**т—д**) *јараш јы..., јодронын јы...ы;*
(**ш—ж**) *изү кала..., буудайдын кала...ы.*

81 таскаду. Берилген сөстөр кандый туйуктарыла башкаланып турганын јартагар. Бу сөстөрдө кыска эрмектер тургузып айдыгар.

1) Мак, нак, 2) ман, манг; 3) јем, јенг; 4) јон, јонг; 5) эн, энг, эм; 6) ором, орон.

82 таскаду. **г, ж, з, п, р** деп туйуктардан башталган, орус тилден кирген сөстөр бичигер. Керектү сөстөрдү сөзликтег талдап алаар.

1) Завхоз, ..., ..., 2) жнейка, ..., ..., 3) газ, ..., ..., 4) папка, ..., ..., 5) радист, ...,

83 таскаду. Кычырып береле, сөстөрдө **б** буква кандый табышты темдектеп турганын јартагар.

1) Беш карындаш бирлик болзо, бежен черүге јендиртпес.
2) Баканын базыды башка. 3) Коомой бука балкашты бойынын бажына чачар. 4) Бажында меелү, балтырында жүчтү.
5) Болушка ижензен де, бойын тегин отурба. (*Кеп сөстөр.*)

84 таскаду. Берилген сөстөргө база сөстөр таап кожуп, эрмектерди јетире бичип алаар. Баштапкы эрмектеги сөстөрдүн тунгак ла үнгүр туйуктарын айдып, оморды темдектеп турган букваларды адап береер.

1) Спортивный ойындар: *волейбол, ...,*
2) Музыкальный инструменттер: *топишур, ...,*
3) Балыктаарга керектү немелер: *кармак, ...,*
4) Олөнг ижине керектү немелер: *чалгы, ...,*
5) Колхозтордын ады: *«Јаңы јол», ...,*

85 таскаду. Кажы ла эки сөстин карарта базылган букваларына аја-ру салып, кычыраар. Омор кандый табыштар, канайда бүдүп јат, јартагар.

Темдек — темдеги, мак — магы, түп — түби, сап — сабы, ырыс — ырызы, ис — изи, мөш — мөжи, јараш — јаражы, јарат — јарады.

86 таскаду. Улгерди чокум кычыраар. Автор адарунын табыжын кандый туйуктарла көргүзет, айдып береер.

«Јакшынак чылабас адару, Түжүне учуп, арыбайдын ба? Тату курсакты јууп алып, Тамзыктанып отурбайдын ба?»— Агаш көлөткөзине туруп,	Уулчак адарудан сурады. Адарунын ижин лаптап көрүп, Арыбас оны кайкады. Јанында чечекке отуруп, Адару уулды тындагандый,
---	--

Оноң лаптап «шүўнип»,
Уулга каруузын айткандый:
«З-з — сениң сөзин жастыра,
Ж-ж — иштең кем де чылабас.

Н-н-не ле тынду бастыра
Аз-з-зыралы артыкта
алдырбас!»

(А. Саруева.)

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

87 таскаду. Точкалардын ордына божодылган букваларды тургузып, бичип алыгар.

Кызыл м...ны — ишкүчиле жаткандардын бойын жайымд...ры учун тартыжузынын темдеги. К...н жаңы болгон жылдарда иш-мекчи класс кызыл маанынын алдына туруп, жайым учун тартышкан. Гражданский жуу болуп, өскө ор...ндордын интервент-тери бистинг ор...нго табарган өйдө Кызыл Черүнинг ж...чылдары ол маанынын алдына туруп, ийит Советский республиканын өштүлерилен тартышкан. 1941 — 1945 жылдарда болгон Ада-Төрөл учун Улуу ж...нын өйинде жакшынак Советский Черү кызыл маанынын алдына туруп, бойынын Төрөлинин магы учун ла кемнен де кам...ны жок болоры учун ат-нерелү тартышкан.

Кызыл мааны советский албатынын коммунизмге барып жаткан жолун жарыдып жат.

В. И. Лениннинг адын аданган пионерский организация кызыл маанынын алдына туруп, жүрөт, үренет ле иштейт.

88 таскаду. Кычырып, адалгыштарды, жарталгыштарды, солумаларды, глаголдорды көргүзүп береер. Олордын кажызынан ла бир сөстөн чыгара бичип алала, үндү ле туйук табыштарын жартагар.

Пионерлер кукуруза өскүрип алдылар.

Пионерлер школдын участогына кукуруза үрендеерге шүўнип алдылар. Бу ишке белетенип, олор күскиде бирме тонна өтөк жууп алгандар. Жаскыда, май айда, олор жерди сүрөле, тобоголорды уужап, кукурузанын үренин талдап алдылар. Кукурузаны олор колло, квадратно-уялап, ортозын жетен сантиметрден отургустылар.

Кенетийин таандар ла такаалар көптөп келерде, пионерлер каруул тургустылар. Кукуруза жакшы өскөн.

Кукурузанын кыразын пионерлер эки катап одоп, эки катап жаптылар. Бир ай өткөн соңында суйук өтөк урдылар, минеральный удобрениеле база азырадылар.

Кукуруза жыш агаштый койу ла бийик өсти. Балдар жүс алтан сегис центнер кургак тобого ло сегис жүс центнер жажыл бүр

жууп алдылар. Олор бойлорынын өскүрүп алган бастыра түжү-мин колхозтын правлениезине табыштырды. Олорго колхоз баалу сый берди. Кукуруза өскүргөн балдар журтхозвыставканын туружаачылары болды.

Бистинг ороондо пионерлер колхозторго жаан да, кичинек те керекте көп болужып жат. Андый пионерлерден јозок алаар.

89 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөр ненинг учун жаан букувадан бичилгенин јартагар. Адалгыштарды јартаачы сөстөриле кожо чыгара бичигер, олордын үндү ле туйук табыштарын јартагар.

Күренг күс Алтайдын үстүне бойынын јараш-кеен чүмдерин чачып ийди. Кырда турган агаштар ак-сары, кызыл-сары кийимдерин кийип ийдилер. Кескен арбанын саламынын төстөри атпайып турды. Мал јайлаган јердин өлөңдөри куу-сары боло бергиледи. Јаңыс ла **Аза-Јалан, Јолду ла Марчалу**, эки суунын јарады јажыл торко јажангла бүркенген јатты. Эрте тургускан обоолор јанмырга карарып каларда, јажандар оног до јажыл немедий билдирет. (П. К.)

90 таскаду. Улгерди кычырала, кажы ла эрмектин баштаачызын (оны јартап турган сөстөриле јаба) айдылаачызыла кожо чыгара бичип алаар. Айдылаачылар кандый өйдө, тоодо ло јүзүнде турган глаголдорло айдылганын јартап береер.

Эрте күс.

Јарамык јараш алтын күс
Бастыра тындуны **түйметти.**
Киленкей **эмес** корон кыш
Јууктап келгенин билдиртти.
Сыгын айга көкигилеп,
Сыгын андар мантажат;
Тус-кујурга келгилеп,
Ұн алыжып **ойногылайт.**
Чайбалып јаткан балыкту **көл**
Јанар кушты **көөрөдөт.**
Гынарга јенгил **ару** кей
Кижини эмди **чыйрадат.**
Јерине **тойынган** турна куш
Чанкыр тенериде **куркулдайт;**
Түрген учушту **суугуш**
Төрөлин керип **ајыктайт.**
Саргара берген јаланда
Алтын **клаттар** телтейди,
Јаан идирген јанында
Ышталып, машина **күүледи.**

(А. Саруева.)

91 таскаду. Глаголдорды тургуза, өткөн, келер өйлөргө тургузып, көргүзү аайынча бичигер. Кандый табыштан башталган кожулталар кошконоорды жартап берер.

1. *Көдүр: көдүрөт, көдүрди, көдүргөн, көдүрер.*
2. *Кунук: ...*
3. *Урен: ...*
4. *Солы: солып жат, солыды, солыган, солыыр.*
5. *Коры: ...*
6. *Бөли: ...*

92 таскаду. Берилген планды тузаланып, күс керегинде кыска куучын тургузып бичигер. Слердин билетен үлгөрлерде ле куучындарда күс керегинде айдылган чечен сөстөрдү тузаланаар.

П л а н.

1. Ар-бүткеннин кубулганы.
 2. Куштар жылу жерге учканы.
 3. Тындулардын күски жүрүми.
 4. Улустын күски ижи.
-

МОРФОЛОГИЯ

Морфология сөстөрдин кубулар ла бұдер ээжилерин үренип јат.

СӨСТИН БУДУМИ

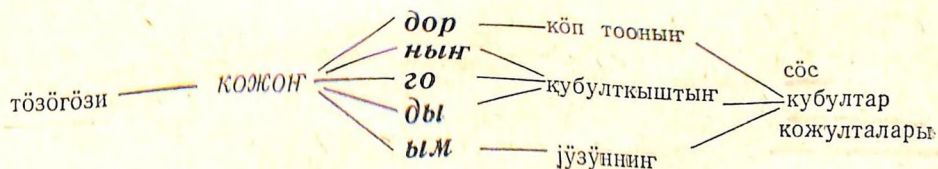
10 §. Төзөгө лө сөс кубулар кожулталар.

Куучын-эрмекте сөстөр өскө сөстөрлө колбожып, кубулып јат, темдектезе, адалгыштар, солумалар, глаголдор кубулып јат: *Мен турага кирдим, сен турада отурдың. Бистин класс јаан.*

Јарталгыштар ла кубулбастар дезе эрмекте кубулбай јат, темдектезе: 1) *кызыл* мааны, *кызыл* мааныла, *кызыл* мааныга; 2) *машина түрген* мантап јат, самолёт *машинадан түрген* учты, ракета ончозынан *түрген* учат.

Сөстин кубулып, сөстөрди колбоштырып турган бөлүгин сөс кубулар кожулта деп айдар, темдектезе, кубулткыштардын кожулталары, жүзүнниң мензинер кожулталары, глаголдордын өйлөринин ле жүзүндеринин кожулталары.

Сөстин сөс кубулар кожулталарынан өскө бөлүгин төзөгө деп айдар, темдектезе: *бала-га, агаш-ты, малчы-ны, ко-жондо-ды.*

Кезик сөстөр эрмекте јаңыс ла төзөгөдөн турар, темдектезе: *кыр, айу, анчы, кызычак, отур, көктө.*

94 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдин төзөгөзин ле сөс кубулар кожулталарын көргүзип береер.

Бир неделениң бажында кичинеке јуртты эбиреде курчаган

туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын жабынып, чек ле кубула бердилер. **Өзөктин** суузына калын тош тура берди. Кенетийин түшкен **соокторго өзөктин** суузы буулып, жолдорды, жаратка жуук турган чеден-кажагандарды туй алып ийди. **Өзөк-тө** карарып турган аралда койондордын баштапкы истери чоо-кырлана берди. **Анчылар** кере ле түжүне кеткин эликтер кетеп, тере чаналарыла кырлардын жүзінде карды чалый-телий истеп тургулайт. Жаан улус уулчактарды элик агыртып турар ой башталды. Карабаш **аспактан** эткен эски чаназынын **кайыштарын** жагыртып жазап алаала, **анчылардын** кычыртузын сакып отурган. (Л. Кок.)

95 таскаду. Божодылган сөс кубултар кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алаар. Кожулталардын чын бичилерин жартагар.

Эрте күсте балдар бир канча астраларды тазылы... казып алдылар. Ол астралар... балкашту горшоктор... отургузып, тура... кийдирип алдылар. Туранын ичинде астралар узак туруп чечекте...

Тура... ичинде өскөн чечектер... балдар алдындагызынан артык кичееген. Олор чечектер... балкажын күбүредип турды. Чечектер... бойынын ойинде сугарып, жалбырактарынын тоозыны... арчып турдылар.

Чечектер өскүретен — тузалу иш.

96 таскаду. Берилген глаголдордын төзөгөзүн ле сөс кубултар кожулталарын схемала көргүзип салаар.

Бичиди, бичиген, бичиир, бичийт.

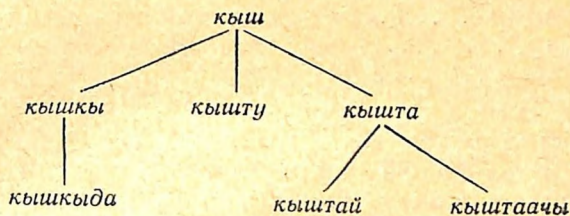
97 таскаду. Берилген сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер. Кажы ла эрмектин баштаачызынын алдыла бир, айдылаачызынын алдыла эки чийү тартыгар.

1. Пионер, кызыл, галстук, чеберлеп жат. 2. Ак, чамча, жака, алды, кызыл, галстук, кий. 3. Отряд, флажок, школ, пионерский кып, тур. 4. Мен, сбор, парад, демонстрация, торжественный вечер, пионерский, форма, барып жат.

11 §. Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта. ✓

Бир ле сөстөн канча-канча жаңы сөстөр бүдүп жат, темдекте-зе: 1. **Кыш**—**кышкы**, **кышту**, **кышта**. 2. **Кышта**—**кыштай**, **кыштаачы**. Андый сөстөрдү у г ы жаңы с сөстөр деп айдар.

Угы жаңыс сөстөр:

Угы жаңыс сөстөрдүн түнөй бөлүгүн сөстүн төс бөлүгүн болор: **кыш, кышкы, кышту, кышта.**

Угы жаңыс сөстөрдүн түнөй төс бөлүгүн тазыл деп айдар, темдектесе: **кышкы, кышту, кышта, кыштай, кыштаачы, кышкыда.**

Угы жаңыс сөстөрдө, түнөй бөлүгүнөн өскө, жаңы сөстөр бүдүрөтөн бөлүктөр бар болор: **кышту, кышкы, кышта.**

Тазылдын кийининде туруп, жаңы сөс бүдүрөтөн бөлүктү сөс бүдүрөр кожулта деп айдар, темдектесе: **кышкы, кышту, кышта.**

Тазыл ла сөс бүдүрөр кожулта сөстүн төзөгөзине кирип жат. Сөстүн төзөгөзінде бир эмезе эки де сөс бүдүрөр кожулта турар, темдектесе: **бичи-к-чи, үред-ү-чи.**

Сөс кубултар кожулталар сөстүн төзөгөзине кирбей жат, жаңы сөстөр бүдүрбей жат.

А жару. Сөстүн төзөгөзү жүк ле тазылдан турза, төзөлбөгөн төзөгөлү сөс деп айдар, темдектесе: **кыш, иш, аң, көр, ак, көк.** Тазылдан ла сөс бүдүрөр кожулталардан турза, төзөлгөн төзөгөлү сөс деп адаар, темдектесе: **аңчы-га, аңда-ган, бичик-ти, баштаачы-га.**

98 таскаду. Таблицаны кычыраар. Бойыгар сөстөр таап, таблицага бичип алаар.

Төзөгө		Сөс кубултар кожулта
Тазыл	Сөс бүдүрөр кожулта	
аң	—	—
аң-	—	-нын
аң-	-чы-	-га
бар-	—	-ган
тур-	-гус-	-ты-м
бичи-	-к-	-тер-ди
бичи-	-к-чи-	—

99 таскаду. Сөстөрдүн тазылдарынын алдыла чийү тартып, бичип алаар.

1) Ишчи, иштү, иштең, ишке; 2) јелер, јелзе, јелиш, јелиштү, јелишкир; 3) басты, басса, базыт, баскын, базытту, базыткыр, баскыш.

100 таскаду. Берилген сөстөргө үзеери тазылы түнөй сөстөр талдап бичигер Бичиир тушта сөстинг тазылынын алдыла чийү тартаар.

- 1) Ташталар,,
- 2) Таштар,,
- 3) Тоштор,,
- 4) Билелү,,
- 5) Билер,,

Талдап алар сөстөр: *таштан, таштап, билези, ташла, ташта, билелер, ташту, билдим, таштадылар, таштый, билзе, биленин, таштагандый, тоштор, тоштон, таштанты, билезин, билгир, тошло, билгени, билеечи, билижер, тошту, тожы.*

101 таскаду. Тазылдарынын алдыла бир чийү, сөс бүдүрер кожултала-рынын алдыла эки чийү тартып, сөстөрдү бичип алаар.

- 1) Эмчи, талайчы, эртечи, менденкей, киленкей, озочыл, эпчил, сүмелү, чайзак, сескир, жерлик, жошкын;
- 2) баскыш, кыргыш, капкы, кышкы, ышту, ээлгир.

102 таскаду. Кажы ла номерде эки башка тазылду сөстөр бар. Ол тазылдарды таап, түнөй тазылду сөстөрдү бир аай чыгара бичип алаар.

- 1) Оорулу, оорыган, ооруны, ооры, оорыыр, оорыза, оорузы, оорулар, оору, оорыды, оорулап.
- 2) Корыган, корыыр, коруда, корыза, кору, корула, коруланган, корып, коры, корыды, коруланым.

103 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдүн тазылын ла кожулталарын көргүзүп береер. Түнөй тазылду сөстөрдү талдап, чыгара бичигер.

Оттын жанында.

Пионерлердин отряды үредүчизиле кожо походко экинчи күн барып жаткан. Олор карагайлу жерле өттилер. Энгиргери суунын жарадына келдилер. Ыраакта тура турды, ого жетире бир километр кире бар. Балдар түргөндөп бастылар. Удабай олор турага жедип келдилер. Туранын жанында балыктайтан шүүндөр жатты.

Балдардын үнин угала, турадан балыкчы, анчы Фома Кузьмич, чыгып келди. Жаскыда ла жайгыда орой жүске жетире ол колхозына балык тудуп, кышкыда айу андап турган кижиди. Ол балдарла жалакай жакшылажалар, оду эдер эптү жерди көстөп берди. Балдар кургак төңөш экелеле, будактарды жууп, от салдылар.

Кузьмич суу экелеле, балыктын мүнүн асты. От чокту күйет. Удабай балык кайнады.

Балдар ажанып аларда, Кузьмич олорго жилбүлү куучын айтты.

104 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар кожуп, бичип алаар. Кандый кожулталар кошканыгарды айдып береер.

Алан анчадала жайлу... көчөрин тыг сүүйтен. Энези ол тушта колхоз... уйларын саап туратан. Ол жаантайын Согонолу кыр... ары жанында, Марчалунын ичин..., жайлайтан.

Бастыра ферма көчүп браадар болзо, Алан көкип, ичин... сүүнчизи торт ло кайнап туратан. Озо баштап уй... мөөрөжип баргылайтан. Онын кийининен айылдардын ичин тарткан аб-ралар, бозу... баргылайтан.

Бозулар... көрөргө сүреен жараш бол... Чоп-чоокырлары бар, кара, өлө, буурыл, килин-кара, ак — ончолорын көрөргө сүүн-чилү де, сүрлү де. Жаш мал качан да өңжүк ине, кижини... кару-зыр күүни келер.

(Э. Палкин.)

105 таскаду. Кычырып, сөс бүдүрер кожулталарды көргүзип береер. Чыгара бичигер: озо баштап кижини темдектеген сөстөрди бичигер, онын кийининде — кичинекейдеп ле эркеледип айткан сөстөрди.

Малчы, элигеш, башчы, балачак, ийдичек, жабызак, чичкечек, күрегеш, жуугаш, чибичек, журукчы, койонок, кураанак, үренчик, казанчы, сүмелү, айагаш, кайучы.

106 таскаду. Кожулталарынын алдыла чийү тартып, озо бир сөс бүдүрер кожулталу, онын кийининде эки сөс бүдүрер кожулталу сөстөрди бичип алаар.

Үредүчи, кырачы, күдүчи, үредү, айылдаш, баштаачы, кичеенкей, өзүмдү, башта, кожончы, иштенкей, колхозчы, мерген-дүчи, жүгүрүк, кожондоп, башкару, уулчагаш, корулап, жакыл-та, жакару, сөзлик, өзүм, азырал, азыралду, жукачак, жазал, жазалду, отургуш, суучак, корула, отүр, сүрткүш, туткалу.

107 таскаду. Төзөгөзин сөс кубултар кожулталардан чийүчекле бө-лип, карарта базылган сөстөрди чыгара бичигер.

Бистин колхозтын өлөң белетеп турган жери Күркүрек деп суунын жараттарын жакалай барган бүктерде ле жиктерде.

Күркүректин баңталып аккан жери бистен ыраак эмес бол-гон. Ол, эмдик ат чылап, туйлап, чындап та күркүреп-күүлөп түшкөн суу. Өлөң чабатан өй — ол сыраңай ла суунын кирер тужы. Таштан ташка калып, кумактарды аңдандыра согуп ойногон суунын көбүгү саргарып калган айланыжып браадатан. Энгиргери бу суу там ла кирип, тал-табыжы тынгий бергенинен улам мен уйуктап болбой жадатам. Чанкырайып тымый берген тун бойынын жылдыс көстөриле бистин жапашты ширтеп туратан...

Айла бистин жапаш суунын жарадынан чик жок ыраакта да турган болзо, толкунын табыжы чек ле жаныска једип келеле, ойто јана бурылып тургандый билдиретен.

(Ч. Айтматов.)

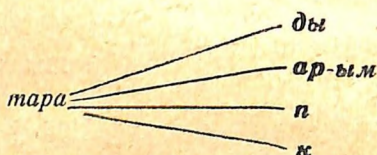
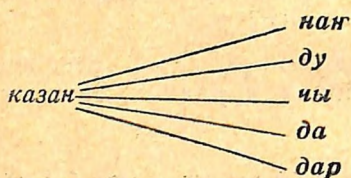
108 таскаду. Берилген адалгыштарга келишкедий сөс бүдүрер ко-
жулталар кожуп бичигер. Куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү буткенин ай-
дып береер.

Эм — эмчи, эмдүй, эмде. Мал, кузук, жол, жай, иш, жал, баш,
кай, энир, мак, айыл.

109 таскаду. Кажы ла бөлүгүн чийүчөклө бөлип, сөстөрдү бичип
алаар.

Күд-үй-чи-лер-ди; төзөөрим, төзөөчилер, адаручы, адарулар,
адаручак, адарулу, учар, учуш, учулады, боли, болиир, кы-
ралар, кыралаар, жорукчы, жорукта, тырма, тырмаар, тыр-
мууштар.

110 таскаду. Күн, балык, сура, үрөн деп тазылду база кандый
сөстөр билеригер, көргүзү аайынча схема эдип бичигер.

111 таскаду. Согулталарга ажару салып, кычырып береер. Кажы ла
сөскө сурак тургузып, озор кандый кожулта алынганын жартагар. Кажы ла
сөслө кыска эрмектер тургузып бичигер.

Кайчыла — кайчыла, буула — буула, камчыла — камчыла,
суула — суула.

112 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдүн бүдүмин ылгап
береер: 1) төзөгөзүн ле сөс кубултар кожулталарын, 2) төзөгөзүнүн тазы-
лын ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзээр.

Кызыл маанычактары эзинге араайынан жалбырап, пио-
нерлердин отряды жууктап келди. Олордын жараш үнгүр кожо-
нынын сөстөри өбөгөндөргө жарт угулды. Бу пионерлердин ко-
жонун Санабай алдында Кимнен угала, сөстөрүнүн жаражын
кайкаган. Эмди де ол таныш кожонды угуп, күлүмзирене берди.
Отряд өбөгөндөргө жууктап келерде, балдар жангыс үнле
кыйгырдылар:

— Э-э, таадактар, бисле кожо барактар!

Санабай каткырып, колыла жангып, айтты:

— Эйт, слерге кем једижетен? Бисле кожо слерге кунукчыл
да болор.

Пионерлер кокур-каткыла көндүрө өттилер. Бир пионер
кайра бурылала, Санабайга кыйгырды:

— Таадак, энирде бис слерге чөрчөк угарга келерис!

(С. Суразаков.)

12 §. Сөстин төзөгөзінде ле кожултазында үндү ле туйук табыштардын чын бичилери.

1. Кожулталардын үндү ле туйук табыштарын чын бичири.

Кожулталардын үндү ле туйук табыштары сөстин тазылында турган табыштардан камаанду болор.

1. Сөстин тазылы тунгак туйукка токтозо, кожулталары база тунгак туйуктан башталар: *јас-кы, эт-ке, эп-тү, көк-төн, јырт-па.*

Сөстин тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтозо, кожулталары үнгүр туйуктан башталар: *төн-дөр, тон-до, јай-гы, эне-оен.*

2. Сөстин тазылында кату үндү табыштар турза, кожулталарынын үндү табыжы база кату болор: *албаты-лар-дын, кож-ул-та.*

Сөстин тазылында јымжак үндү табыштар турза, кожулталарынын үндү табыжы база јымжак болор: *кеме-чи-лер, өлбн-дү.*

А јарулар. 1. Орус тилден кирген сөстөргө алтай тилдин кожулталары база бу ээжилер аайынча кожулар, тундегер: *спутник-тер, печать-ту, класс-та, журнал-да, комбайн-га.*

Је орус тилдеги ээжи аайынча сөстин учында турган *б, в, г, д, ж, з* деп үнгүр туйуктар тунгак болуп айдылар, онын учун мындай туйуктарга токтогон сөстөргө алтай тилде тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулып јат (*герб-тер, дробь-ко, Чапаев-тий, Волгоград-та, тетрадь-тар, тираж-та, совхоз-тор*).

2. Орус тилден кирген сөстөргө кожулган кожулталардын үндү табыжы ол сөстөрдин калганчы үйезинде турган үндү табыжынан камаанду болор. Сөстин калганчы үйезинде кату үндү табыш турза, кожулталарынын үндү табыжы база кату болор; јымжак болзо—база јымжак болор, темдектезе: *дружина-нын, стадион-го, пекарня-да; машинист-тер-ге, вторник-те, вторник-тин.*

113 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдин бүдүмин ылгап береер. Кожулталарынын чын бичилерин база јартагар.

Үренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп жүрген. Анда ол тураларда јуртап јаткан орус улусты көргөн. Јаскыда олор јерди сүрүп, аш чачатан. Уй улустары дезе изү печкеде калаш быжыратан. Учуп жүрген үренчилерди калаштын оодыктарыла күндүлейтен. (*Чөрчөктөн.*)

114 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, эрмектерди бичип алаар.

Кажы ла городто Киров...ын адыла адалган оромдор бар. Киров деп атту город то бар. Советский улус эн артык коммунисттин, Сергей Миронович Кировтын, адын сүйүп, баалап јат. Сергей Миронович Киров — бис...ин албатынын јадыны күннен күн...е јаранзын деп, советский балдар јер үстүнде эн ле ырысту болзын деп күчин кысканба...ан киж.

Сергей Мироновичи Ленинград..ын улусы анчадала тыг сүүп, ундыбай јат. Олор нөкөр Кировло кожо көп јакшы керектер эткен: завод...ор, туралар, школ...ор туткан. Ыраак тундүк...е јангы город...ор төзөгөн, бистинг Төрөлистинг байлыгын көптөт...өн.

115 таскаду. Сөстинг учында турган үнгүр туйуктарды чын айдып кычыраар. Олорды энчилеечи ле береечи кубулткыштарга тургузып, бичип алаар.

Клуб, коллектив, отряд, сад, гараж, Кавказ, колхоз.

116 таскаду. Экиленген туйук табыштардын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар. Экиленген учурын јартап, сөстөрдү чын кычырып берер.

1) Киш јакалу Караты-Каанды Өскүзек аттан ангара тартты. 2) Токус жылга тартыштылар, тобракка бирүзи де жыгылбады. 3) Байрам гимннен башталды. 4) Койоннынг тамажы кышкыда јайгыдагызынан јалбак, јаан боло берет. 5) Уулчак бойынын бичигенинен бир де јастыра таппады. 6) Агын суулардын тожы түшкелекте, теректердинг бүрчүктери көөп чыккан. 7) Күнкузуктын алтын-сары баштары чеденнен де бийик болгон. 8) Көк теңериде самолёттордын канаттары, мөнгүн чилеп, јалтырай берди.

✓ II. Сөстинг тазылынын учындагы туйук табыштарды чын бичири.

Тазылы тунгак туйук табыштарга токтогон сөстөргө жүзүн-жүүр кожулталар кожулганда, ол тунгак туйуктары үнгүр эжерине көчөр дө, көчпөс тө учуралдар бар.

1. Сөстинг тазылынын учындагы тунгак туйук үндү табыштын кийининен турала, кожултазы үндү табыштан башталганда, ол тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *сурак—сурагым, јөн—јөби, ис—изи, учуш—учушы.*

Орус тилден кирген сөстөрдинг учындагы тунгак туйук табыжы база бу ээжи аайынча үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *самолёт—самолёды, отличник—отличниги.* Јүк ле *ф* деп тунгак үнгүр эжерине көчпөс: *шкаф—менин шкафым, сенин шкафын.*

2. Сөстинг тазылынын учындагы тунгак табыш туйук табыштын кийининде турганда, кожултазы үндү де табыштан башталза, ол тунгак үнгүр эжерине көчпөй јат, темдектезе: *јурт—бистинг јурт-ыс, төрт—төрт-инчи, курт—агаштын курт-ы, диктант—менин диктант-ым, сырт—сырт-ы.*

✓ Ајарулар. 1) Эки түней тунгак туйуктарга токтогон орус сөстөргө үндү табыштан башталган жүзүннинг мензинер кожулталары кожулганда, эки тунгак туйуктын бирүзи түжүп, экинчизи үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *компресс—компреси, конгресс—амыр-эңчүнин конгреси.*

2) Орус тилден кирген жымжак туйук (*ть*) табышка токтогон сөстөргө үндү табыштан башталган жүзүнүн мензирер кожулталары кожулганда, *ь* темдеги түжүп, тунгак *т* үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе. *ртуть*—*онун ртуд-и*, *печать*—*школдын печад-и*. *сть* деп табыштарга токтогон сөстөрдүн *ть* табыжы, *ст* деп табыштарга токтогон сөстөрдүн *т* табыжы түжүп, *с* табыжы үнгүр эжерине база көчө берет, темдектезе: *область*—*менин облаз-ым*, *промышленность*—*городтын промышленноз-ы*, *артист*—*кинонын артиз-и*.

Жымжак туйук табыштарга (*ть, дь, ль, рь, бь*) токтогон сөстөрдүн калганчы үйезинде турган үндү табыжы кату да болзо, жымжак үндү табыштан башталган кожулталар кожулар, ненин учун дезе түже берген *ь* темдектин ордына туйук табыштарын алтай тилде кожултанын үндү табыжы жымжакдар (*фонарь*—*фонарим*, *тетрадь*—*тетрадим*, *печать*—*печад-и*, *пароль*—*пароли*, *дробь*—*дроб-и*). Туйук табыштан башталган кожулталар бу сөстөргө текши ээжилер аайынча кожулар.

117 таскаду. Карарта базылган сөстөрдүн тазылын таап, чын бичинрин жартап береер.

I. Арыштын чечектери кичинек, жакшы билдирбес. Олор бир мажакка жуулып калган. Чечектелип божогон кийининде мажакта үрен бүдет. Арыштын сабы (саламы) үйелү, өзөгү кондой. Арыштын жалбырактары чичке, узун. Олор бойынын алтыгы бөлүгиле сапты курчап алат.

II. Кит — тындулардын эн жааны. Онын узуну одус метрге једип, онон до узун болуп јат. Киттин бажы, оозы сүреен јаан, ого кеме де бадар, је тамагы дезе кичинек. Киттин көзи тын јаан эмес, уйдын көзинег эмеш ле јаан.

118 таскаду. Қажы ла сөскө озо үндү табыштан башталган кожулта, онон туйук табыштан башталган кожулта кожул, бичип алаар.

I. *Табель*—*табелим*, *табельдер*, *табельге*. Бинокль, вратарь, моторист, национальность, Марс, талант, порт, портфель, лагерь, печать.

II. *Күкүрт* — *күкүрти*, *күкүрттен*. Күзүрт, курт, јурт, сырт, күрт.

119 таскаду. Эжер сөстөрдүн бичилгенине ле учурына ајару салып, кычырып береер. Ол сөстөрлө кыска эрмектер тургузып бичигер.

Малта — малда, талкан — талган, арка — арга, меке — меге, сокор — согор, экү — эгү.

120 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдүн тазөгөзин көргүзип береер. Орус тилде ол сөстөрдүн тазөгөзи кандый болор, айдып береер.

1) Карабаш газетти колына алала, учынан ала кычырып баштады. 2) Школдын ачык көзнөктөринен көп кыстардын кожоңгы угулат. 3) Эрте тура деремнеден чыккан јаан јолло арказында јүктенчиктү балдар чуркуражып, боочы јаар чөйилип бардылар. (Л. Кок.) 4) Гавриловто беш гранат ла колмылтык бар болгон — бойынын јүрүмин ол тегин бербеске сананган. (С. Смирн.) 5) Јуунын кату өйинде балдар агаш таманду батинка, таардан эткен штан кийип үренген. 6) Михаил Ботвин-

ник — шахмат ойноорыла телекейдин чемпионы болгон. 7) Телефоннын бийик столмозына кондырып койгон репродуктордон оромго омок музыка жайылып турат.

121 таскаду. Берилген сөстөрдү алтай тилге көчүрүп, көргүзү аайынча бичигер.

Армяне—армян-дар; крестьяне, граждане, англичане.

13 §. Элес үндүлөр лө оморды чын бичири.

Тапчы үндү табыштар (*ы, и, у, ү*) кезик сөстөрдүн согулта жок үйезинде, анчадала *р, л, н* табыштардын алдында, жарт айдылбас, элес айдылар. Же бичиир тушта оморды темдектеер керек: *жалт(ы)рап, өскүрг(и)леп, уд(у)ра, өтк(ү)рө.*

Жарт айдылбай турган элес үндү табыштарды чын темдектеп бичиирге, согулта жок үйеге согулта түшкедий эдип сөсти кубултып ийер эмезе андый ок тазылду сөс таап көрөр, темдектезе: *жаст(ы)ра—жастыр, айланд(ы)ра—айландыр, толт(ы)ра—толтыр, кий(и)нинде—кийин, ай(ы)лы—айыл.* Кезик элес үндү табыштарды бу эпле жартал болбос, темдектезе: *жалб(ы)рак, баст(ы)ра, өскүрг(и)леп*—омордын чын бичилерин ундыбас керек эмезе сөзликтен көрөр керек.

122 таскаду. Кычырала, элес айдылар табыштар бар сөстөрдү таап беригер.

Пластмассовый тегери.

Стадиондо улус жык толтыра. Орооннын эн артык футбольный командаларынын ойыны өдүп жат. Же ойын жаңы ла көндүгө берерде, бүркүк тегериден жаңмыр уруп ийди.

Ойноп то турган улус, ойынды да көрүп турган улус качаланду жаашты каргап, арбангылайт.

Андай учуралдар жылдын ла жайгыда көп катап болуп турат.

Же удабас бистин эн жаан стадиондордын үстүнде көк тегери эмес, өткүрө көрүнип турган пластмассадаг эткен тегерик таскак болор. Кандый да жаан жаңмыр жааза, стадионго суу түшпес.

(Г. Юрмин.)

123 таскаду. Сөстөрдүн элес үндү табыштары жарт айдылгадый эдип кубултып, бичип алаар. Элес үндүлөрдүн алдыла чийүчек тартыгар.

Жалтырап — *жалтырт*; өткүрө, сыйыны, ортозынан, жызыраган, келиштире, таадазынын, ажыра, жастыра, толтыра, айландыра, айылы, кийининде.

124 таскаду. Элес үндүлөргө ажару салып, сөстөрдү кычыраар. Кажы ла өскө кыска эрмектер тургузып бичигер.

Бастыра, жалбырак, кайзырык, калтырап, күлүмзиренип, өскүргилеп, кичинек, чакырым, сыраңай.

125 таскаду. Элес үндү табыштар бар сөстөр таап, эрмектер тургузып бичигер.

14 §. Эрин үндүлөрдү сөстөрдө чын бичири.

Сөстөрдө эрин үндүлөрдү бичилери бирлик ээжиге келишпей жат: кезик учуралда эрин үндүлөр сөстүнг төзөгөзінде бастыра үйелеринде турар, кезикте бу ээжи сөстүнг экинчи ле үйезинде бузула берер.

1. Эрин үндүлөр сөстүнг төзөгөзінде бастыра үйелеринде турар төс учуралдар:

а) төзөгөзи эки үйелү сөстөрдө, темдектезе: **өдүк, бөрүк, бөлүк, көмүр, жорук, толук, конус, солун, кулун, туйук.** Же бир кезек туйук үйелү сөстөрдө бу ээжи бузулып жат: **орын, одын, колыш, сөзлик, коныч, козыр;**

б) төзөгөзи экиден көп үйелү сөстөрдө, темдектезе: **отургуш, жүгүрүк, коркуду, кулугур.**

2. Төзөгөзи эки үйелү сөстөрдө эрин үндүлөр экинчи үйезинде турбас учуралдар:

а) ачык үйелү сөстөрдө: **кобы, сокы, топчы**— адалгыштарда; **толы, солы, ббли, коры, бнжи, чочы, коркы**— глаголдордо;

б) сөстүнг баштапкы үйезинин үндү табыжы **о** бололо, **й** табышка токтогон болзо, темдектезе: **ойын, мойын, ойдык, је: суйук, туйук, куйук, куйун;**

в) баштапкы үйезинде узун үндү табыш турза, темдектезе: **куучын, тоорчык, чоокыр.**

126 таскаду. Эрин үндүлөргө аяру салып, кычыраар. Сөстөрдүнг төзөгөзи канча үйелү, эрин үндүлөр канча үйеге жетире бичилген, жартагар. Олордун кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

комус	бөрүк	сулук	күмүш
конус	сдүк	јулук	јүстүк
орус	бөлүк	кулун	түлкү
одус	бөрү	кусун	күртүк
тогус	өмүр	кујур	мүркүт

127 таскаду. 126-чы таскадунын жакылтазындый ок жакылта.

толук	көмүр	будук	куйун
толку	көгүс	турун	бүрчүк
јорук	өскүс	тулун	түдүн
солун	мөнкү	тулку	үлгү
бортук	көбүк	тумчук	үлү
корум	булут	учук	күскү

128 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, төзөгөзинин алдыла чийүчек тартып, эрмектерди бичигер.

I. Ак бул...тты өдүп калган
Мөңк... тошту туулардан
Ак көб...ги анданган
Чамал чыкты олордон.

Көк чырайлу мөңк...ден,
Кор...м ташты аралап,
Салкын, куштан эм түрген
Чамал түшти мантап.

(П. Кучияк.)

II. 1) Бис кууч...ннын кажы ла бөл...гине бажалык таап бичидис. 2) Айунын шулм...с балдары бийик мөшкө чыга берет. 3) Өткөн жайда үз...к жок күк...рттү жаңмыр жаады. 4) Түрген уч...шту суугуш төр...лин керип аяктайт. 5) Жажарып чыккан жараш туу, күм...ш чилеп, мызылдайт. 6) **Тайгада** жаткан малчылар сол...н-собур табышты радиодон угат. 7) Бөл...к ташты аралап, бөр... улып келди. 8) Түн кире берерде, түлк... једип келди. 9) Шүлтүрлү агаштан чыгып, шүл...зин мантап база келди. (Чев.) 10) Күз...ни табыжы шыгырап, күнүн сайын угулат. Куз...кчылар кожондожып, үзүк жоктон өткилейт. (Ч. Чун.)

129 таскаду. Экинчи үйедеги үндү табыштарына ажару салып, кычыраар. Ол табыштар кандый ээжилерге келишип јат, јартагар.

орын	кобы	солы
одын	сокы	бөли
коныч	корты	толы
козыр	топчы	көки
озык	боркы	чокы
сөзлик	бөлји	коркы

130 таскаду. 129-чы таскадуда берилген сөстөрлө 3—4 эрмек тургузып бичигер.

131 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, бичигер. Буквалар кошкон сөстөрдиг чын бичилерин јартап береер.

1) Кеден кон...чту јенил өд...гин алган бойынча түрген кийди. (П. К.) 2) Куул... чөйгөinine чайды асты, бачым кайнаарын сакый берди. (П. К.) 3) Сөстин кожулталарын чийүчекле бөл...п, бичип алдыбыс. 4) Кеен-јараш јай келерде, узун тул...нду келиндер көк...п, јыргап јүрдилер. 5) Кар түжүп, јол чыгарда, колхозчылар од...н-өлөгин тартты. 6) Озодо алтай улус кандыкты, чом...рды оз...кла каскан. 7) Јайгыда мен энемнинг орд...на боз...лар кабырдым. 8) Јоктулардын ачу ком...далын угар неме чыкпайтан! Уч...ктый сенин јолынды садучы-байлар өдөтөн. (П. К.)

132 таскаду. Экинчи үйедеги үндү табыштарына ајару салып, кычыраар. Олордын чын бичилерин јартагар.

ойып	суйук	куулы
мойын	куйук	туулы
койын	куйун	јуучыл
койрык	куйрук	тоорчык
ойдык	чойбөк	чоокыр
туйук	куучын	тоозын
чойгөн	боочы	

133 таскаду. 132-чи таскадуда берилген сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

134 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, эрмектерди бичигер. Буквалар кошкон сөстөрдүн чын бичилерин јартап береер.

1) Улу Ленинниң адын телекейдин ишкүчиле јаткан албатызы качан да унд...бас. 2) Тууж...нын омок кожонгы Байкаранын јыжына јангыланды. (Ч. Чун.) 3) Курткон...с та сүүнип, ой...н эдип јыргады. 4) Тоорч...к деген күчыйак соот эдип кожондойт. 5) Бөр...кке толо балдарлу бөдн... эмеген кожондойт. (М.-Эд.) 6) Балданын јенүзин айдарга корк...ган көрмөзөк таадазына барды. (П.) 7) Мен лезе казанчыларга чок...м мында айткай эдим. (Кр.) 8) Тог...с күн Иванушка оор...ды, онынчы күнинде јада калды. (Н.)

135 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдү чыгара бичигер: озо сөс кубултар кожулталу сөстөрдү, оной сөс кубултар кожулта јок сөстөрдү чыгара бичигер. Ундү табыштарынын чын бичилерин јартап береер.

1) Өзөк-јикте кыйналган өңжибес јуртыс ундылды. Өмөликке жуулышкан колхоз јуртыс тынды. (Н. Ул.) 2) Агаш баштап суйук болгон, је канча кире ырап барганыста, там ла бүрүңкүй болуп турган. 3) Кузук ошкош козыр ажы алаканына толо болды. (Ч. Чун.) 4) Суунын ол јанында сойоктын бажы өчөмик кызарып турды. (Л. Кок.) 5) Будына кийип жүргени булгайры өдүк болды. 6) Кодурлу апшыйак эмегенин једингенче эезинин јуртынан ырап, көс көргөн јерге жүре берди. Онын айрылбас најызы, сары көстү ийт, ачу-корон улыйла, оны ээчий јелип ийди. (Чөрчөктөн.)

136 таскаду. Сөстөрдү кычырала, чын бичилерин јартагар. Адалгыштарга јарталгыштар кожуп, јарталгыштарга адалгыштар кожуп, бичип алаар.

Јаңы тура, ак кайын; кыр, ару, чечек, узун, бичик, жүгүрүк, үлдү, козыр.

137 таскаду. Сөстин төзөгөзине ле кожулталарына керектү буквалар кожуп, эрмектерди бичигер. Ненин учун андый буквалар кошконоорды јартап береер.

1) Бир боро кушкаш кенетийин уч...п келеле, кара ат...ын бажына от...рып алала, магдайынын өңзирегенине чок...й берди.

2) Каанның малынан бир кул...н саска бадалып калган эмтир.
 3) Эки кул оны састан чыгара тартып болбой: «Жалынан та-а-арт, та-а-арт! Куйр...гынан та-а-арт, та-а-арт!»—дежип, кыйгырыжып турды. 4) Эки тийиннин терезинен элбек жакшы бөр...к эдинетен. Жаңыс элик...ин бычкагынан жаан эптү өд...к жийетен. 5) Боро бөдн... бойтылдап ийди, канады киркиреп уча берди. 6) Түлкү сүүри тумч...гын айылдын тежигине сукты, көз...не мындый неме көр...нди: отты жүс кат ак кубал базып койтыр, өчүп калган оттын жанында жалбак тур...нды жастанган бир ийит кижжи уй...ктап жадыры. (Чөрчөктөрдөн.)

15 §. Колболу сөстөр.

Эки тазылдан турган сөстөрдү колболу сөстөр деп адаар, темдектезе: *колчабыжу, сегисылдык, жадын-жүрүм, эртен тура.*

Кезик колболу сөстөрдө бир канча тазылдар болор, темдектезе: *саржусызавод, Көксуу-Оозы.*

Колболу сөстөр башка-башка эпле бүдүп, жаба да, чийүчек те ажыра, башка да бичилет.

1. Эки башка сөстин тазылдары бойынын учурын жылыттып, кезиктери кеберин де кубултып, жаңы учурлу бир сөскө биригип жат. Андый колболу сөстөр жаба бичилет, темдектезе: *колчанак (кол, чанак); онжылдык (он, жылдык); суалгыш (суу, алгыш); Агайры (ак, айры); Өлөтү (өлө, туу); тогузон (тогус, он).*

2. Башка-башка сөстөр колбожып, база жолболу сөстөр бүдүрүп жат, темдектезе: *ада-эне, аш-курсак, жадын-жүрүм, ийде-күч*—учуры жуук сөстөр колбожып жат; *ары-бери, учы-басы, өрө-төмөн, анда-мында*—удура учурлу сөстөр; *кара-күрөң, ак-боро, Алтын-Көл, Чаргы-Оозы, Горно-Алтайск*—жартаачы ла жарталып турган сөстөр колбошкон; *башка-башка, канча-канча, каттап-катап*—бир сөс такып айдылып, база колболу сөстөр бүдет. Андый сөстөр чийүчек ажыра бичилип жат.

3. Эки башка сөстин тазылдары колбожып, бойынын учурын жылытпай, бирүзи бирүзин жартап, колболу сөс бүдүрөт. Андый колболу сөстөр башка бичилип жат, темдектезе: *бала тужы (детство), орто тун, кой жуилек, эр кижжи, таш көмүр, Тымык теңис, Орто Азия.*

аш-жон көп.
 138 таскаду. Кычырып, колболу сөстөр кандый эпле бүткенни жартагар.

1) Россиянын албатызы тапкыр-билгир улус болгон. Ол албаты ак-жарыкка атту-чуулу көп улусты: изобретательдерди, журукчыларды, учёныйларды, писательдерди, архитекторлорды, скульпторлорды, музыканттарды ла артисттерди берген. 2) Ачык эп-сүмеле таш көмүрди экскаватор казат. 3) Бешжылдык! Бу сөс табылганынан бери улады. Анайда беш жылдын планын адаган. Социалистический ороондо план жок жадарга жарабас болгон. Жадан-жүрүмди жарандыра төзөөри керегинде улу планды баштап

ла бистинг ороондо тургускан... 4) Чалчык Анчинович Чуниже-ковтын «Аткыр» деп куучынында Туулу Алтайда Совет жан учун тартыжу тушта болгон учуралдар бичилген 5) Жердин кун чыгып турган талазын кунчыгыш деп айдар, кун ажып турган талазын кунбадыш деп айдар. 6) Агашту жерлерис алтан-жетен гектарга жетире чойилип барат.

139 таскаду. Кажы ла эки сөстөн көргүзү аайынча колболу сөс бүдүрүп бичигер. Сөстөрдүн чын бичилерин жартагар.

1. Он, күндүк — онкүндүк.	8. Жуу, жепсел — ...
2. Беш, он — ...	9. Кара, күрөң — ...
3. Ач, көс — ...	10. Тон, өдүк — ...
4. Башкы, күн — ...	11. Курт, коңус — ...
5. Жети, жылдык — ...	12. Кылык, жан — ...
6. Ак, чек — ак-чек.	13. Кыскылтым, сары — ...
7. Калык, жон — ...	14. Амыр, энчү — ...

140 таскаду. Берилген сөстөрдү кожуп, эрмектер бичигер. Эрмектерди жычырып, баштаачыны ла айдылаачыны көргүзүп берер.

Ар-бүткен, су-кадык, колмылтык, коларткыш, мендей-шиндей, бут бажына, ачу чалкан, эрте чакта, колплат, жаш тужы, Кан-Оозы, эртен-энгир.

141 таскаду. Эрмектерге керектү колболу сөстөр кожуп, бичип алаар.

1) Орус черүлердин азыйдагы ... тартыжулары ла жөнүлери Суворовтын адыла колбулу болуп жат. 2) ... баштапкы жуу 1812 жылда болгон. 3) Тоозы жок суулар, жаан иштер бүдүрүп, ... агып жадылар. 4) Кадыннын жарадында, ..., пионерский лагерь бар. 5) Бистинг Кремльдин жүрегинин согулганын ... миллиондор тоолу улузы угуп туру. 6) Машиналар ... болуп жат: автомобильдер, тракторлор, самолёттор эдип турган машиналар база пластмасса, турбиналар, генераторлор ло станоктор эдетен машиналар.

Кожор сөстөр: атту-чуулу, Ада-Төрөл учун, тјни-тјжиле, жүзүн-јүјр, Себи-Оозында, јер-телекейдин.

142 таскаду. Улгерди кычыраар. Карарта базылган сөстөрдү бүдүмиче ылгап беригер.

Электростанция таркырады,
Эмиктерле ток барды.
Элбек колхоз журтында
Электрооттор жарыды.
Иштин күни божогон.
Иш бүдүрөөчилер амырда.
Кышкы узун түндерде
Куучын, каткы олордо.
Жаңы туткан клубта

Автомобиль
Комбинат
журналист

Жашöскүрим жуулгылайт.
Кышкы танды жууктадып,
Кыстар, уулдар жыргаалайт.
(Ж. Кыдыев.)

✓ 16 §. Кыскарткан колболу сөстөр.

Алтай тилде кыскарткан колболу сөстөр орус тилден кирип жат. Олордын айдылары ла бичилери орус тилдин ээжилери аайынча болор, темдектезе: *сберкасса, совхоз, вуз, СССР*.

Кыскарткан колболу сөстөр эрмекте öскө сөстөрлө колболу-жып, алтай кожулталар алынып жат.

Сөстөрдиг баштапкы букваларынан бүткен, јаан букваларла бичилип турган кыскарткан колболу сөстөрдиг кожулталары чийүчөк ажыра бичилип жат (*РСФСР-дин, ДСО-до*); сөстөрдиг баштапкы табыштарынан ла бөлүктеринен бүткен сөстөрдиг кожулталары јаба бичилер (*вузка, совхозто, медпунктка*).

Кыскарткан колболу сөстөргө кожулталар алтай тилдин ээжилери аайынча кожулар, темдектезе: *стенгазетке, стенгазетди, комсомолго, сберкассага, вузка, СССР-дин (эсэсэрдиг)*. (Кожулталардын туйук ла үндү табыштарынын чын бичилерин 12 §-тан көригер).

143 таскаду. Берилген колболу сөстөр кандый толо сөстөрдиг бүткен, айдып береер. Кыскарткан колболу сөстөрлө эрмектер тургузып айдыгар.

Сберкасса—сберегательная касса; профсоюз, партбилет, компартия, пионеротряд, грампластинка, партком, комсомол, морфлот, лесхоз, сельмаг, пединститут.

144 таскаду. Кычырып береле, бичип алаар. Кандый толо сөстөрдиг бүткенин айдып береер. Буквалардын адынан бүткен сөстөрдиг чын айдып кычыраар, темдектезе: *КПСС—капээсэс.*

СССР, РСФСР, УССР, КПСС, ВЛКСМ; вуз, втуз, тюз; профбилет, совхоз, детсад.

145 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар тургузып, эрмектерди бичигер. Колболу сөстөрдиг алдыла чийү тартаар. Олор канайда бүткенин жартагар.

1) Жол жазаачылар кумакты «ЗИС-585» таңмалу самосвал автомашиналарла түрген тартып алдылар. 2) ДЭУ... коллективи РСФСР... Верховный Советине ле жербойындагы Советтерге выборлор болоток күнди иштин јаны једимдери ле уткыды. 3) Кош-Агаш аймакта Чаган-Оозы журтта алты јүстен ажыра улус журтайт. 4) Анна Афанасьевна — он бир баланын энези, СССР... Верховный Советинин Указы аайынча ого Героиня-эне деп ат-нере адалган. 5) Китайдын түндүк-күнчыгыш јаны јаар чөлдөрдө «Дружба» деп госхоз төзөлип, чек сүрбеген јерлерди тузаланып туру. Бу хозяйствоны төзөөргө Советский Союз болужып, Китайга эн керектү техника ла јазалдар берген. 6) Пионер бойын ВЛКСМ... членине кирерге белетеп јат.

17 §. Сөстөрди жаңы жолго көчүрер ээжилер.

Сөс жолго батпай калганда, онын кезигин жаңы жолго көчүрүп жат.

1. Сөстөрди жаңы жолго үйелер аайынча көчүрер, темдектезе: *је-нҗ-чи-лер, тҗр-ген, спут-ник, ой-но, чый-рак, ко-йон.*

Je бир букваны жолго артырарга да, көчүрерге де жарабас. Онын учун бир буква, үйе де бүдүрүп турган болзо, оны коштой турган үйеге кожуп көчүрер, темдектезе: *ада-лар, оро-лор, ме-нийи (чай, үйе, жай* деп жаңыс үйелү сөстөрди көчүрерге бөлип болбос).

2. Узун үндү табыштарды темдектеп турган эки түңей букваны бой-бойынан айрыбас, темдектезе: *куу-чын, јөө-жөө, сҗ-реен.*

3. Сөстөрдө экиленген үндү табыштар бар болзо, оларды бой-бойынан айрып та көчүрер аргалу, темдектезе: *коры-ыр* эмезе *ко-рыыр; ойно-ор, ой-ноор; башта-ачы, баш-таачы.* Je экиленген туйук табыштарды жаантайын бөлип көчүрер, темдектезе: *от-тор, јуун-нын, чык-кан, көргүс-се.*

4. Сөстө бир канча туйуктар коштой турза, оларды бой-бойынан келишкенче бөлип көчүрер, темдектезе: *билдир-тпеди* эмезе *билдирт-педи; кычыр-ткан* эмезе *кычырт-кан.* Je сөстин төзөгөзи токтоп турган эки туйук табышты бой-бойынан айрыбас, темдектезе: *кү-күрт-ке, јарт-ын, кол-арт-кыш.*

146 таскаду. Чыгара бичигер: озо жаңы жолго көчүрилбес сөстөрдү, онын кийининде — арткан сөстөрдү.

Једимдер, ажыра, программа, јайлу, төрөгөндөр, эптү, јалакай, оду, боду, аайы, томыртка, козыр, эне, ээзи, сүреен, кеен, эјемдийи, тойу, түүр.

147 таскаду. Көчүрери аайынча чийүчекле бөлип, сөстөрдү бичип алаар.

Қайзырыкту, каймакту, солыыр, арифметика, куйун, божот-колок, шакпыртту, ойногончо, профессия, келгежин, јаратта, көргүссин, эниргери, түжүм, өткүре, булуттан, түрүп, терекке, ооктоор, октябрьда, ойын-јыргал, үчинчи, јирмезинчи.

148 таскаду. Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөрдүн бүдүмин ле бир жолдон жаңы жолго көчүрерин јартап береер. Су-кадык болорго база не керектү, онон ары кожуп, куучындап береер.

Су-кадык болорго ару кейле тынар керек. Туранын ичин, **төжөк-јастыкты** ла бойын ару тудар керек.

Су-кадык болорго **физкультура** база болужат. Физкультура кижинин **эди-канын тыныдып**, изүден ле **сооктон** коркыбас эдип тазыктырат.

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

149 таскаду. Карарта базылган сөстөрдүн бүдүмин ылгагар.

Куштардын учуп баратаны.

Күски соокторло кожо кеткин куштар жылу жерлерге барар-та шакпыража берет.

Кандый ла куштар башка-башка учуп барат.

Бистин жерден куштар кичинек үүрлерле көдүрилип баргылайт. Түштүк жаар жууктап баргылаганда бир канча үүр бириге берет. Онон ары мундар тоолу куштар учуп баргылайт.

Кезик куштар түште учуп жат, түнде дезе амырап ла жемзеп алат; же куштардын көп сабазы түнде учулайт.

Жаскыда орой учуп келген куштар күскиде орой учуп баргылайт.

150 таскаду. Чокум кычырып береер. Карарта базылган буквалардын чын бичилерин жартагар.

Мөрөйго кычыарым.

Эне, мен чыдазам,

Эбире улусла таныжарым.

Кажы ла кижиге жолуксам,

Карындажым деп адаарым.

Эне, мен чыдазам,

Эрте ишке чыгарым.

Иште жегүлер алзам,

Мөрөйгө улусты кычыарым.

151 таскаду. Кычыраар. Колболу сөстөрдү чыгара бичип алаар. Олордын канайда бүткенин, чын бичилерин жартап береер.

1) Чарас ичинде Мөндүр-Сокконнын ар-бүткени—Алтайдын кеен-жараш мөнгү тайгаларынын сүрлү деген жерлеринин бирүзи. 2) Түрген-Суу, Шангый, Кочкыр, онон до өскө терен капчал өзөктөрдү төмөн толголып түшкөн чакпынду суулар тайгалар жүзине тебинип агат. 3) Андагы тайгалардын агаш-тажынын, ан-кужынын байлыгын тоолоп то болбозын. 4) Чаргы — жолдын ичинде турган жаан журт. Мында ан өскүрер совхозтын төс фермазы, он бир жыл үредүлү школ, совхозрабкооп ло өскө до учреждениелер бар.

152 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Кандый буквалар тургусканаарды жартагар.

Чөрчөкчи Санабай.

Энирде Санабайдын айылына толт...ра балдар j...латан. Санабай жаан чөрчөкчи кижиге болгон. Ойгор чөрчөкчи кижиге озогы тушта жакшы жүр...м көрбөйтөн... Санабай да жакшы жү-

рүмди көрбөгөн. Ол бойынын чөрчөктөрүн жокту ул...ска куучындап жүрөтөн. Же Торжын деп бай онын жолына буудак эдип, Санабайдын чөрчөгүн угарга жуулган улус...ы сүрүп салатан.

Ол тушта Санабай мынайда сананган: жокту улус бичикчи болзо кайдар! Ол чөрчөкт...рин бичикке салып, жоктуларга таркадар эди. Же бу санаа бир катап келеле, ундылып калган. Эмдиги өйдө онын бир тушта сананган санаазы бүдүп калды. Онын чөрчөгүн уулынын уулчагы бичиктен кычырып берерде, ол сүрекей тыг с...нген.

153 таскаду. Берилген сөстөргө алтай кожулталар кожуп, эрмектер тургузып бичигер. Кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Вокзал, депутат, костюм, механик, милиция, пылесос, паровоз, билет, документ, дневник, газет.

154 таскаду. Кычырып, кандый буквалар божодылганын көргүзүп берер. Күчсингедий болзоор, орфографический сөзликтең көрүп, сөстөрдү бичип алаар. Сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузаар.

Түлк..., бөр...к, өд...к, јор...к, көм...р, ор...с, үр...п ийди, од...с, сол...н, јөд...л, толк..., тулк..., јүст...к, уч...п кел, кум...ш, тууј..., тумч...к, јүр...п јат, уч...к, куј...р, чуг...л, туй...к, кул...р, јууч...л, кон...ч, чоок...р, куй...н, кууч...н, кулуг...р, көр...п ал, од...н, сөз...л...к, тур...п јат, ой...н, куйр...к, мой...н, көжн..., уйк..., конг...с, өск...с, бөл...п сал, сол...п ий.

155 таскаду. Берилген эрмектерди члендери аайынча ылгагар. Эрмектин кажы ла члени куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын көргүзүп берер.

1) Күскиде аяас күндер узак турат. 2) Пионер балдар колхозчыларга јилбүлү ойын-жыргал көргүсти. 3) Самолёт ээн чөлдөрдүн үстүлө учты. 4) Бис яблоняны, грушаны, кара јиилектү белени садыбыска отургузып алдыс.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИН БӨЛҮКТЕРИ.

18 §. Алтай тилде куучын-эрмектин бөлүктөрү он: олордын алтузы алдынан учурлу сөстөр, үчүзи—учуры јок, болушчы сөстөр. Куучын-эрмектин алдынан учурлу ла болушчы бөлүктөрүнөң өскөзи—кыйгылулар.

Куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктөрү: 1) адалгыш (*јренчик, спутник, ан, өлөн*), 2) јарталгыш (*көк, јаңы, тату*), 3) тооломо (*он, онынчы*), 4) солума (*мен, сен, бистин, бу*), 5) глагол (*јренер, бичиди, амыраган*), 6) кубулбас (*түргөн, бүгүн, кенетийин*). Куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктөрү эрмектин члендери болуп турат.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктөрү: 1) улантылар (*учун, јаар*), 2) колбоочылар (*ла, ле, је, дезе*), 3) бөлүгештер (*ба, бе, да, ла, ле*). Куучын-эрмектин болушчы бөлүктөрү эрмектин члендери болбой јат.

Кыйгылулар куучын-эрмектин аңылу бөлүгү болуп жат. Олор немени адабай, жүзүн-жүүр сезимдерди (чочыганын, кайкаганын, сүүнгенин) көргүзүп жат; темдектезе: *Юо! Калак! Батаа! Эх!*

156 таскаду. Чөрчөкти кычырала, 1-кы абзацтагы эрмектерди члендерине ылгап, олор кандый куучын-эрмектин бөлүктөриле айдылып турганын жартап береер. Болушчы куучын-эрмектин бөлүктөрүн база адап береер.

Јалку мекечи кижии јуртаган. Ол кышкыда јолдон куу јарын таткан. Ол јарынга карды ла канды јапшырып алды. Онон бир айылга кирип келди. Айылда казанда эт кайнап јаткан. Мекечи кижии айылдын ээзине айтты:

— Казанаарга эттү јарынды салзам, слердин эт менин эдимди јибес пе?

Айыл ээзи айтты:

— Јибес. Јизе, эртен бир койымды тудуп бергейим.

Этти чыгардылар. Је мекечи кижининг эди јок болды. Мекечи кижии калактај берди:

— Ој калак! Эдимди слердин эдигер јип салтыр.

Айыл ээзи бир койын ого берип ийди.

АДАЛГЫШ.

19 §. Адалгыштардын учуры ла грамматический темдектери (тоозы, кубулткыштары ла жүзүннинг мензинер кожулталары).

Предметтерди көргүзип, *бу кем? эмезе бу не?* деп сурактарга каруу берип турган сөстөрдии адалгыштар деп ајдар, темдектезе: *койчы, бала, космонавт, комбайн, туу, отургуш, куш, кулун.*

Адалгыштарда эки тоо бар: јангыс тоо (*көзнөк, сыйын, тура, кижии*), көп тоо (*көзнөктөр, сыйындар, туралар*).

Адалгыштар жүзүндердинг мензинер кожулталарын алынып турар, темдектезе: *менин энем, сенин энең, оның энези; бистинг энебис, слердин энегер, олордын энези.*

Эрмекте адалгыштар өскө сөстөрлө колбожып, кубулткыштар ла кубулат: *јренчик бичийт, јренчиктинг бичиги, јренчикке берди.*

Эрмекте адалгыштар баштаачы, јартаачы, толтыраачы ла ајалга, кычыру сөс болуп турар: *Малчы колхозтын уйларын* өлөнгг јакшы *кобыда* кабырды.

157 таскаду. Берилген адалгыштарданг кем? деп суракка каруу берип тургандарын бир столбикке, не? деп суракка жаруу берип тургандарын экинчи столбикке бичип алаар.

Пионер, горн, барабан, водолаз, мүркүт, космонавт, фанера, эгү, кайучы, экскаватор, маска, экскаваторщик, колхозчы, бай-

рам, конус, төө, агроном, лётчик, үредүчи, уй саачы, шофёр, прицепщик, горнист.

158 таскаду. Кычыраар, жүзүн-жүүр предметтерди темдектеп турган сөстөрдү бойоор кожуп бичигер.

1. Улус: *эмчи, үренчик,*
2. Тындулар ла куштар: *слон, турна, көрүк,*
3. Өзүмдер: *мөш, арба, балтырган,*
4. Явленииелер: *соок, жанмыр, каан,*
5. Эдилгелердин ады: *күреш, базыт,*
6. Жүрүмнинг жүзүн-жүүр айалгалары: *амыр-энчү, фестиваль, тартыжу,*

159 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган сөстөргө сурактар тургузып, олар куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп турганын жартагар.

1) «**Соок** меге керек жок. Ол качан да жок болзын» — деп, Адыжок бойында айдатан. Карлу кырлардын **соок** тыныжы жаландарга түжүп, жердин кыртыжын тонгурып ийгенде, колхозчылар уйуктаарга жаткылайтан. 2) **Изү** күн бийик кырдан көдүрүлүп келеле, койу өлөңдөгү чалынды кургадып ийди. **Изү** өйиненг өткүрө болгон. 3) **Атты** камчылап ийеле, Андрей мантада берди. Магыш андап жүреле, айу **атты**. 4) Энем картошко **касты**. **Касты** жакшы азыразан, көп эт, көп жүн аларын. 5) Грипп — жүгуш **оору**. **Оору** кижжи тургуза ла больницага барар учурлу. 6) Бистин колхоз пилорамала жос, плаха, рейка **жарды**. **Жарды** суу жара жиди. 7) Бистин колхоз государственного **этти**, сүтти, жымыртканы көп табыштырат. Адам малтага сап **этти**.

160 таскаду. Эрмектерди бичип алала, адалгыштардын сурагын көргүзүп, олар эрмекте кандый члендер болуп турганын айдып береер.

Туунын эдегинде жараш чечектү агычак Адыжокты ла онын ада-энезин сүүнчилү уткыды. Олор жайлуга жеткиледди. Олордын жайлузы эки суунын белтиринде болгон. Таштан ташка согулып турган суунын табыжы, кушкаштардын кожоңы, жерден өзүп жаткан чечектердин жараш жыды Адыжокты эзиртип турды. Адыжок эмди ле жердин аңынды таштан ташка, кырдан кырга жүгүрө берерге турды. (П. К.)

161 таскаду. Берилген сөстөрдөн эрмектер тургузып, бичип алаар. Карарта базылган сөстөрдү баштаачы эдип тузаланнаар.

1) **Үредүчи**, балдар, партизандар, керегинде, куучындады. 2) Айылчылар, кызыл галстукту, **уулчактар**, пионерский, салют, уткып турдылар. 3) Бис, колхоз, бийик үредүлү, **зоотехник**, келди. 4) Кир, ле, чык, улам, кижжи, **оору** табылатан. 5) **Суу**, кижжи, жүрүм, сүрекей, жаан, учурлу неме, болуп жат.

162 таскаду. Адалгыштарга сурак тургузып, тоозын, жүзүннинг кожулталарын көргүзүп береер.

Тийинг, өрүм, аарчы, төөлөр, (онын) жүрүми, курут, алтын, карагайлар, (менин) төрөлим, орын, көрүктөр, (сенин) кыр-

ларын, ойындар, кејим, буудай, (слердин) ижигер, портфельдер.

163 таскаду. Эрмектерди кычырып алаар. Карарта базылган адалгыштар кандый суракка каруу берип јат, кандый тоодо, кандый јүзүннин кожултазын алынат, кандый кубулткышта туруп јат, јартагар.

Бис, карый берген улус, слерге, јашөскүримге, социализмди бүдүрип бергенис. Темдектеген амадуга једип аларга биске канча кире уур-күч айалгалар, једикпес-тутактар учурабады деп айдар. Олорды сөслө айдып та болбозын.

Эмди карый берген улустын слерге бүдүрип берген јаан керектериле оморкоп жүрүгөр. Јаңыс ла јараш сөстөр айдып оморкоор эмес, бойоор јакшынак керектер эдеер, иштин мактулу јенүлерине једеер. Слер коммунизмде јуртайтан улус, онын учун коммунизмди слер бүдүреригер. Јадын-јүрүмсеер макталзын, бисти чыдадып өскүргөн партияга ла бистин ленинский мааныбыска чындык болоор.

(Н. Г. Загладанын письмозынан.)

164 таскаду. Кычырала, карарта базылган адалгыштар кандый тоодо ло кубулткышта турганын јартагар.

Кан-кереде ле кiske.

Деремненин тыштында кiske балдарыла ойноп турган. Кенетийин кайдаг да јаан кан-кереде учуп келеле, кискенин бир балазын тудуп алды. Орө көдүрилип учарга јеткелекте, кiske ого селбектене берди. Қазыр куш тудуп алган јемидин таштап ийеле, кискеле согужа берди.

Јаан канатту, курч чокушту ла жорчок узун тырмакту кан-кереде кискени јенип турды: онын терезин үзе тартып, бир көзин ойо чокып ийди. Је кiske калганчы күчин салып, онын он канадын үзе тиштеп ийди. Онын кийининде ол кан-кередени јерге антарып, бажын база үзе тиштеп ийди. Онон бойынын да балузын керекке албай, балулаткан балазын јалай берди. Кан-кереде кiskeге күчи јетпей, өлүп калды.

165 таскаду. Берилген сөстөрлө эрмектер тургузала, бичип алаар. Адалгыштар кандый члендер болуп турганын үстүне бичип салаар.

1) Өдө берди, јас, келди, јай, изү. 2) Јажыл, бүркелди, бүр, агаштар. 3) Бүктер, өсти, өлөн, јажыл. 4) Чечектер, отурат, көбөлөктөр, сары адарулар. 5) Јайгыда, быжып јат, арыш, буудай, арба. 6) Балдар, агаш аразына, жүрген, мешкелер, тергер. 7) Малчы, кабырат, мал, кобы.

166 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды шүүлте аайынча керектү кубулткышка тургузып, эрмектерди бичигер. Ол адалгыштар кандый тоодо ло кубулткышта турганын јартагар.

1) Бака, келескен ле јарганат—(сад) најылары. 2) Рис (суу) сүйүп јат. Улус кырага (канава) суу божодып, рис чачып јат.

3) Ристин (*саламы*) јакшынак шляпа эдип јадылар. 4) Кастарды ла куштарды (*кукуруза*) азыраганда, озор түрген өзүп, семирип, көп јымыртка салат. 5) (*Күнкузук*) үренинен сарју эдип јадылар. 6) Бистин сад өскүречилер соокко до, күйгекке де чыдамкай (*јишлек*) ағаштарын өскүрип јат. 7) Үренчик нөкөринин (*болужы*) бодолгоны бодоп ийди. 8) Көбөлөктин (*јымыртказы*) чыккан курттар ағаштын јалбырагын јип јат. 9) Балдар, (*сад*) ла (*маала*) коручыларына — кушкаштарга јаскыда уйалар јазап, илерин ундыбагар.

20 §. Адалгыштардын тоозы.

Адалгыштардын көбизи эки тоодо туруп јат: јангыс тоодо ло көп тоодо (*кайа — кайалар, кјр — кјрлер, эм — эмдер, соок — сооктор*). Је кезик адалгыштар јүк ле јангыс тоодо турат, темдектезе: *тенери, алтын, сјт, јашөскјрим, базыт, сахар*.

Адалгыштардын төзөгөзи үндү табыштарга, *й* ле *р* табыштарга токтозо, көп тоонун кожултазы *л* табыштан башталар: *кайа-лар, өркө-лөр, кой-лор, кјр-лер*.

Адалгыштын төзөгөзи туйук табыштарга токтозо, көп тоонун кожултазы *д* эмеze *т* табыштардан башталар (*-дар, -дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -тор, -төр*): *јалаң-дар, эм-дер, кол-дор, кас-тар, торбок-тор, бөс-төр, завод-тор*.

Сөстин төзөгөзінде *о* эмеze *ө* деп үндү табыш турза, көп тоонун кожулталарында база *о* эмеze *ө* турар: *өркөлөр, көнөк-төр, согонолор*.

Төзөгөзи *ь* токтогон орус тилден кирген адалгыштарга көп тоонун кожултазы кожулганда, *ь* түшпей јат: *автомобиль-дер, циркуль-дар, печать-тар*.

Ајарулар. 1) *Бала* деп адалгышка көп тоонун кожултазы кожулганда, учындагы *а* түже берет: *бала—балдар*.

2) Орус тилде јүк ле көп тоодо турган адалгыштар алтай тилде јангыс та тоодо, көп тө тоодо турар: *час, частар; каникул, каникулдар* (орусла: *часы, каникулы*). Орус тилде јүк ле көп тоодо туратан кезик адалгыштар алтай тилде көп тоонун кожулталарын алынып турар, је бу тужунда озордын учындагы *и* ле *ы* табыштары түже берет эмеze өскө табыштарла солына берет; темдектезе: *Карпаты — Карпаттар, Гималаи — Гималайлар, Пиренеи — Пиренейлар*.

167 таскаду. Бичигер. Адалгыштардын көп тоозын көргүзип турган кожулталарынын алдыла чийү тартала, озор кандый табыштан башталганын айдып береер.

Казыр андар ончозы бистин өштүлер эмес. Озордын кезиги сүрекеј јаан тузасын јетирет. Леопардтар обезьяндарды көп кырып јат. Балык јип турган камду балыкчылардын өштүзи эмес, најызы. Ненин учун дезе ол көп сабада оору балыктарды јип јат. Карчагалар дезе база оору жүртүктерди ле торлоолорды јиир. Эмди ченемелдү биологтор «Казыр куштарды корыгар» деп кычыру эдип јат.

168 таскаду. Озо баштап жүк ле жаңыс тоодо туратан адалгыштарды чыгара бичип алаар, онын кийининде жаңыс тоодо ло көп тоодо туратандарын бичип алаар.

Агаш, спутник, тенгис, кулур, туу, кыр, тоомжы, элгек, күйү-ниш, карагуй, тенгери, чой, керосин, кей, самын, буудай, күн, сүт, нефть, талкан, газ, адыш, кандык, нажылык, оору-жобол, тары, ырыс, мөндүр, базыт, кору, темир, карындаштык, электростанция.

169 таскаду. Жүк ле жаңыс тоодо туратан 3—4 адалгышты бойыгар сананып эмеze сөзликтен таап, көргүзү аайынча кожуп бичигер.

1. Веществолорды көргүзип турган адалгыштар: *јес, сүт, каймак, сарзу, ...*

2. Бир канча улусты эмеze предметтерди бириктире айдып көргүскен адалгыштар: *јашөскүрим, ар-бүткен, ...*

3. Эдилгелерди ле айалгаларды көргүскен адалгыштар: *уйку, согуш, тартыжу, күкүрт, ...*

170 таскаду. Адалгыштарды көп тоого тургузып бичигер. Көп тоонун кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Туу, кобы, станок, темене, лобзик, бала, тийин, спираль, де-таль, өрүм, төнгөзөк, вагон, час, каникул, газет, албаты, тон, карагай, таар, шүлүзин.

171 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Көп тоонун кожулталарынын алдыла чийү тартып, олардын үндү табыштарынын чын бичилерин јартагар.

1) Слер ичип турган тустан башка, кижиге тузалу ла керектү өскө дө туст...р бар. Олор бастыразы сүтте бар. Сүтте база сүрекей учурлу немелер — витаминд...р бар. 2) Колхозчыл...р көп сүт беретен уйл...рды өскүрерине үренип алгандар. 3) Фидель Кастро јиит тужунан ала Кубанын олјолоткон албатызын өскө ороонд...рдын базынчыгынан јайымдаары учун тартышкан. Ол бойынын јиит нөкөрл...риле кожо, төрөл јерин јайымдабаганча, бойына бир де кысканбай тартыжар деп чертенген.

172 таскаду. Точкалардын ордына көп тоонун кожулталарын кожуп, текстти кычырып береер.

Қар текшилей кайылып, јалан..., кобы-јик... куукайыжып калган јаткылайт. Жаңыс ла тайга...дын баш...ы көс кылбыгар ак болды. Бүри јөк агаш... изү күнге јылынгылап, күннин јылузына сүүнгендий, мөңүн јажы араайын төгүлип, тамчылап турат. Жаңыс ла јажыл чиби... ле мөш..., үргүлјиге јажыл бойлоры, байбайыжып калган, араай шуулашкылайт. Аркада калын сары өлөңнин ортозынан кандык...дын баш...ы кызарып көрүнип келди.

21 §. Өс адалгыштар.

Өс адалгыштар кижинин ады-жолун, өбөкөзүн, чоло адын ла тындулардын чоло адын, городтордын, журттардын, оромдордын, талайлардын, ортолыктардын, кырлардын, колхозтордын, газеттердин ле өскө дө предметтердин бойынын адын темдектеп јат. Арткан адалгыштарды текши адалгыштар деп айдар.

Өс адалгыштар јаан буквадан башталып бичилет, темдектезе: *писатель Александр Сергеевич Пушкин, Алтай-Буучай баатыр, Көстүк деп ийт, Бийск город, Манжерок деп журт, „Мухор-Тархата“ колхоз, Кадын суу, Адаган деп кыр.*

173 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Адалгыштарды таап, ненин учун омордын кезиги кичинек буквадан, кезиги јаан буквадан бичилип јат, јартап береер.

Революциянын кийининде Николай Улагашевич Улагашевтин жүрүмү чек кубулган. 1934 жылда Н. У. Улагашев Ыжы-Бажында тѳзѳлгѳн «Кызыл Чолмон» деп колхозко кирген. Колхозчылар ого јангыс ла чѳрчѳктѳри учун трудкѳндер берерге јѳп тургускан. Је Улагашев онызынан мойноп, колхозто бойына јарагадый иш таап алган: шлей, ѳйген ѳрѳр, боожо жадар. Бу ижи учун ол колхозтон аш, акча алып туратан. (С. Сур.)

174 таскаду. Точкалардын ордына ѳс адалгыштарды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Адалгыштар ненин адын кѳргѳзип турганын айдып береер.

1) ... — беш талайдын порты. 2) Казахстаннын тѳс города — 3) Алтайский крайдын тѳс города — 4) ... ле ... — баштапкы космонавттар. 5) Павел Васильевич Кучияк ... деп јерде чыккан. 6) «Кадын» деп ѳлгерди ... бичиген. 7) Космонавт Андриян Николаев ... керепле учкан. 8) Менин агам ... деп машинада шофѳр болуп иштеп јат. 9) Колхоз јангы жылдын байрамында менин энеме ... деп радиоприѳмник сыйлап берди.

Керектѳ сѳстѳр: Барнаул, П. В. Кучияк, Москва, «Восток-3», Гагарин, Титов, «Волга», Алма-Ата, Куюм, «Родина».

175 таскаду. Чечек, сырга, октябрь, кырачы деп сѳстѳрлѳ эрмектер тургузып бичигер: кажы ла сѳс бир эрмекте текши адалгыш болуп турзын, экинчи эрмекте дезе ѳс адалгыш болуп турзын.

176 таскаду. Сурактарга толо каруу беригер. Өс адалгыштарды кѳргѳзип береер.

1. Слердин јадып турган журтыгар ол эмезе городоор канайда адалып јат?
2. Слердин јеригерде кандый атту кырлар ла суулар бар?
3. Бистин областта эн бийик кырдын ады не?
4. Бистин областтын тѳс городынын ады не?
5. Сен бу кѳндерде кандый бичик кычырып јадын?
6. Сенин ада-эненг кандый газет алдыртып јат?

22 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулары. Кубулткыштар.

Адалгыштар кубулткыштарла кубулып, башка-башка ко-
жулталар алынып јат. Алтай тилде јети кубулткыш. Кажы ла
кубулткыш анылу суракка каруу берет.

	Јаңыс тоо.	Көп тоо.
Төзөөчи	— кем? не? койчы аш	јылдар
Энчилеечи	— кемнин? ненин? койчынын аштын	јылдардын
Береечи	— кемге? неге? койчыга ашка	јылдарга
Көстөөчи	— кемди? нени? койчыны ашты	јылдарды
Өмөлдөөчи	— кемле? неле? койчыла ашла	јылдарла
Јерлеечи	— кемде? неде? койчыда ашта	јылдарда
Чыгытту	— кемнен? неден? койчыдан аштан	јылдардан

Кем? деп суракты кижини ле темдектеп турган адалгыш-
тарга тургузып јат, арткан тынду ла тын јок предметтерди тем-
дектеген адалгыштарга не? деп сурак тургузылат, темдектезе:
Бу кем? — *Уренчик, пионер, ада-эне, космонавт, агроном, иш-
мекчи.* Бу не? — *Ат, элик, шонкор, мөш, кырлан, јурт, кјр.*

Береечи ле јерлеечи кубулткыштарда турган адалгыштар
эрмекте кай да? деген суракка база каруу берер, темдектезе:
*Адам (кай да?) јуунга барды. Јышта (кай да?) кузук јакшы
бүдөт.*

Чыгытту кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кай-
дан? деген суракка база каруу берер, темдектезе: *Колхоз
(кай дан?) фермадан сүтти машинала тартып јат.*

Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте баштаачы
болуп турат, арткан кубулткыштарда турган адалгыштар эче-
ни члендер болор.

Кезик адалгыштар эрмекте көстөөчи кубулткыштын сурагы-
на каруу берип, кандый да кожулта алынбай турар, темдектезе:
Уренчик (нени?) бичик кычырды. Андый адалгыштар эрмекте
толтыраачы болор, оморды баштаачы болуп турган адалгыш-
тардан анылап, ылгаштырар керек.

Јаңыс та, көп тө тоодо турган адалгыштар кубулткыштарла
бир түней кубулып јат.

Төзөгөзи кандый табышка токтогонинын көрүп, адалгыштар-
ды кубулткыштарла үч бөлүккө бөлип кубултар: 1) үнгүр туйук
табыштарга токтогон адалгыштар (јар, кол, ой, јүрүм, теле-
фон, јан); 2) тунгак туйуктарга токтогон адалгыштар (эт, бу-
лут, ырыс, маяк, самолёт); 3) үндү табыштарга токтогон адал-
гыштар (кижи, чиби, машина).

Ајару. Кажы ла кубулткыштын кожултазы үндү ле туйук табыштары
јанынан башка-башка бүдүмдү (вариантту) болор.

177 таскаду. Кычыраар. Адалгыштар кандый кубулткыштарда туруп,
эрмектин кандый члендери болуп турганын айдып берер.

400 јыл мынан озо атту-чуулу талайчы Магеллан јерди эби-
рип келетен эн баштапкы јорукка атанган. Керептер Тымык те-

нисле көп айлардын туркунына јоруктадылар. Аш-курсак божогон. Арга јокто керептеги чычкандарды ла изү сууга ылбыраткан терелерди јиирге келишти. Андый курсактан Магелланла кожо јүрген улустын кезиктери оорып, өлгилей берди. Је Јерди эбирип келетен эн баштапкы јорукты учына јетирерге Магелланга келишпеди. Ортолыктардын бирүзинин улустарыла јуу-согушта Магеллан саадактын огыла өлүмдү шыркалаткан. Јерди эбирип келетен Магелланнын јоругын тирү арткан талайчылар бүдүргендер.

178 таскаду. Орөги 177-чи таскадудан озо баштап улусты темдектеп турган адалгыштарды, онын кийининде тынду ла тын јок предметтерди темдектеп турган адалгыштарды чыгара бичип алаар.

179 таскаду. Текстти кычырыгар. Карарта базылган адалгыштар кандый кубулкышта ла эрмектин кандый члендери болуп турганын айдып береер.

Планду иш.

Бистин ороон планла иштеп јат. Озодо тузазы јок болгон јерлер биске аш, күдели, көбөн берзин деп, бис састарды кургадып, ээн чөл јерлерди сугарып јадыс. Чакпындалып агып јаткан суулардын ийде-күчи заводтогы машиналарды иштетсин деп, энгир сайын тураларды ла оромдорды јарытсын деп, бис сууларды плотинала бууп јадыс. Кошты ла улусты орооннын бир учынан база бир учына, заводтон заводко, городтон городко суула тартарга, бис сууларды, көлдөрдү ле талайларды каналдарла бириктирип, суула јүрер јаныс јаан јол ачып јадыс.

180 таскаду. Төзөбчи кубулкышта турган адалгыштардын кажызы кычыру сөстөр, кажызы баштаачы, айдып береер. Кычыру сөстөрдү токтој түжер темдектерле бөлип, эрмектерди бичип алаар.

1) Арбачы деп бала өскөн, ада-энези јокту јаткан. Арбачы айыл ичинде ачу ыш алтын көстөринди кызартты. 2) Кату бүткен сен Аркыт калык јүрегин туткан. Аркыт деген кайыр өзөк кайчылардын чөрчөгине кирген. 3) Салкын, куштан эм түрген Чамал түшти мантап. Эмди бойын јобожыйла, биске болуштын тузала Чамал! (П. К.)

181 таскаду. Берилген адалгыштардан озо баштап 1-кы бөлүккө кубулар адалгыштарды бичип алаар, онын кийининде 2-чи ле 3-чи бөлүккө кубулар адалгыштарды бичигер.

Машина, туу, кејим, түлкү, тыт, өлөн, тегери, кырлар, теке, кушкаш, трактор, корголјын, тазыл, јалбырак, балкаш, бозого, кырланг, бичик, газет, журнал, комбайн, мөш, көлөткө, чапкы, кып, космос.

182 таскаду. Берилген адалгыштарды кычырып, олор кандый табышка токтогон, кубулткыштарла канайда кубулар, кандый табыштан башталган кожулталар кожулар, тартап береер. Сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

Шүүлте, ойындар, ороон, оору, токум, конгус, мөңкү, кобы, авиапочта, автомат, агаш, төрөлим, басня, боксёр, толук, куштар, вымпел, учук, балазы, герой, гипс, менг.

183 таскаду. Орфографический сөзликтең үнгүр туйукка токтогон, кату үндү табышту 2 адалгыш ла жымжак үндү табышту 2 адалгыш талдап бичип алаар; тунгак туйукка токтогон, кату үндү табышту ла жымжак үндү табышту 2 адалгыш талдап бичип алаар.

23 §. Үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

Кубулт- кыштар	л, р, й табыштарга токтогон адалгыштар			м, н, нг табыштарга токтогон адалгыштар		
	л	р	й	м	н	н
Т.	кыл	күр	кой	эм	одын	өлөн
Э.	кыл-дын	күр-дин	кой-дын	эм-нин	одын-нын	өлөн-нин
Б.	кыл-га	күр-ге	кой-го	эм-ге	одын-га	өлөн-гө
К.	кыл-ды	күр-ди	кой-ды	эм-ди	одын-ды	өлөн-ди
Ө.	кыл-ла	күр-ле	кой-ло	эм-ле	одын-ла	өлөн-лө
Ј.	кыл-да	күр-де	кой-до	эм-де	одын-да	өлөн-дө
Ч.	кыл-дан	күр-ден	кой-дон	эм-нен	одын-нан	өлөн-нөн

1. Энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда эки бүдүмдү кожулталар болор: төзөгөзи **л, р, й** деп үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарга **д** деп үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулат (**кыл-дын, күр-дин, кой-дын; кыл-дан, күр-ден, кой-дон**); төзөгөзи **м, н, нг** деп үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарга **н** деп үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулат (**эм-нин, одын-нын, өлөн-нин; эм-нен, одын-нан, өлөн-нөн**).

2. Төзөгөзи **л** деп үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын **л** табыжы **өмөлөөчи** кубулткышта экилене берет (**кылла, күлле**).

3. Төзөгөзи **н** деп үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын **н** табыжы **энчилеечи** ле чыгытту кубулткыштарда экилене берет (**одыннын, одыннан, ступеньнин, ступеньнен**).

4. Төзөгөзи **л (ль), р (рь), й, м, н** деп туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштар үнгүр туйуктарга токтогон алтай тилдин адалгыштарыла түней кубулып жат (**залдын, кремльдин**).

5. Көп тоодо турган бастыра адалгыштар үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарла түней кубулат (**кырлардын, теректердин, артельдердин**).

184 таскаду. 58 стр. таблицаны тузаланып, берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып алаар.

Александр, чемпион, край, металл, слесарь, боочылар, јаландар.

185 таскаду. Карарта базылган адалгыштардың кубулткыш кожулталарының алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Кубулткыш кожулталардың чын бичилерин јартагар.

1) Шаајың јазаарын озо ло баштап кыдат албаты тапкан. 2) Бичиирге јакшы болзын деп, чаазынды **листтерге** кезип, ого **чийүлер** тартып јат. Бу ишти **колло** эмес, машинала бүдүрет. 3) Сарлык јаан **соокторго** чыдамкай мал, ол **азыралды** да талдабай јат. 4) **Салкынның** жайдаар ууланып соккон аайын **флюгердин** болужыла билип јадылар. 5) Кезикте бис **кейди** көслө көрүп јадыс. 6) Агын сууда, **көлдө, талайда** суу буу болуп кубулат. 7) Уулчак **өбөгөнгө** письмо кычырды.

186 таскаду. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожулталарының чын бичилерин јартагар.

Корум, јазал, чемодан, сахар, кей, лагерь, юннаттар.

187 таскаду. Скобкалардагы сөстөрдн керектү кубулткыштарга тургузып бичигер. Сурактарды бичибегер.

1) (Нени?) (*ар-бүткен*) үренип, кижн (неле?) (*суу*) јоруктаарга, (ненин?) (*јер*) үстүле јоруктап јүрерге, (кайда?) (*кей*) учуп јүрерге үренип алган. 2) Јадын-јүрүмге керектү немени кижн бойының күчиле (неден?) (*ар-бүткен*) алып јат. 3) Јердин планы (кемге?) (*агроном*), агаш өскүрөөчиге, анчыга, туристке ле оного до өскө улуска керек. Слерге де (нени?) (*план*) тузаланарга көп катап келижер. 4) (Нени?) (*чой*), (*темир*), болотты темир рудадан алып јат. 5) Күнчыгыш-Европейский түс јер Күнбадыш-Сибирский жабыс јерлерден (ненин?) (*Урал*) кырларыла бөлинет. 6) (Неден?) (*таш көмүр*) торко, будуктар, эмдер ле оного до өскө көп немелер эдип јадылар. 7) (Неден?) (*темир*) кадулар, көнөктөр, карыттар, тура јабатан талалар эдип јат. 8) Коомой (неден?) (*үрен*) јакшы түжүм сакуба.

188 таскаду. Берилген адалгыштарды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузала, эрмектер бичигер.

Вагон, стадион, мастерской, Кара талай, телекей.

189 таскаду. Берилген адалгыштарды өмөлбөчн кубулткышка тургузала, эрмектер бичигер.

Писатель, фонарь, Алтын-Көл, генерал.

190 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып, текстти бичигер.

Бис (*кей*) тынганыста, ол өкпөбиске кирет. Тураның ичине (*кийим*) ле (*өдүк*) арчыбас, (*јууркан*) ла (*простыня*) кактабас

керек. Комнатадагы жүзүн-жүүр (немелер) тоозынын чыкту бөслө арчыыр керек. Оору кижжи оозын бөктөбөй жөдүлдегенде эмезе түкүргенде, (түкүрүк) кожо көп микробтор чыгат. Түкүрүк кургап калат, микробтор десе (тоозын) кожо кейге көдүрилет. Сукадык кижжи андый (кей) бойына кийдире тынганда, оорута таптырат. Ток веществолор ло кислород (кан) тамырлардын жукачак стенизи өткүрө кижжинин органдарына өдүп жат. Органдардан десе (кан) углекислый газ ла өскө дө каршулу веществолор кирип жат.

191 таскаду. Божодылган кожулталарды кожуп, эрмектерди бичигер.

- 1) Химиктер чулуктарды таш көмүр... де эдип жадылар.
- 2) Үрен... уутап өзөрине суу ла кислород керек.
- 3) План... жылу-нын күчиле иштейтен электростанциялар эдери темдектелген.
- 4) Папуастар Миклуха-Маклай... кожо андап турдылар.
- 5) Олор Миклуха-Маклай... таныжып алала, оны сүүгилей берди.
- 6) Маклай... эн жакшы нажызы папуас Туй болды.
- 7) Жер... кебери болчок болуп турганын учёныйлар жартап көргүзип берген.
- 8) Уля райком... капшаай ла једерге барып јатты.
- 9) Балтырган..., жүзүн-жүүр сүттү өлөндөр... тойо отоп алган уйлар айдары јок сүтенгилеп, эмчектери саамчып калган јангылап клееткен.
- 10) Чөл... јалангыла кулун... үнгүр киштежи јайыла берди.

192 таскаду. Точкалардын ордына кубулткыш кожулталар кожуп, кеп сөстөрдү бичип алаар. Уч кеп сөс талдап алала, үренип алаар.

- 1) Саныскан... уйазын састан бедребес.
- 2) Чын сөс алтын... баалу.
- 3) Төгүн ле чын... ортозы төрт өлү.
- 4) Салкын тууны јемирер, сөс јон... көдүрер.
- 5) Кой... мўни јок болзо, койон.. да мўни койу.
- 6) Эки койон... истезенг, бирүзин де тутпазын.
- 7) Кудай... ижензе — куру артар, салым... ижензе — самтар жүрер.
- 8) Јалку јай... жадындап өткүрет. (Кеп сөстөр.)

193 таскаду. Берилген сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер. Төзөгөзи үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын алдыла чийү тартып, кубулткыжын айдып береер.

- 1) Адам, театр, азийгы, нөкөрине, јолукты.
- 2) Пассажир, вокзал, барып, поездтин, атанарын, сакугылады.
- 3) Сбор, пионер, јаны, кожонг, сөстөрин, үренгендер.
- 4) Үренчиктер, писатель, чыккан, өскөн, јер, экскурсияга, баргандар.
- 5) Вертолёт, аэродром, араай, көдүрилип, учты.
- 6) Күскиде, мен, агам, кожо, андап жүрдим.

194 таскаду. Берилген сөстөрдү тузаланып, кичинек куучын бичигер. Төзөгөзи үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын грамматический темдектерин айдып береер. Куучынга бажалык таап береер.

Күн, байрам, стадион, мөрөй, волейбол, ойын-жыргал, жарыш, сый, су-кадык.

24 §. Тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулар.

Т.	кузук	эт	область
Э.	кузук- тын	эт- тин	область- тын
Б.	кузук- ка	эт- ке	область- ка
К.	кузук- ты	эт- ти	область- ты
Ө.	кузук- ла	эт- ле	область- ла
Ј.	кузук- та	эт- те	область- та
Ч.	кузук- тан	эт- тен	область- тан

1. Төзөгөзи **к** деп тунгак туйукка токтогон адалгыштардын **к** табыжы береечи кубулткышта экилене берет (**кузукка, таракка**).

2. Төзөгөзи **т** деп тунгак туйукка токтогон адалгыштардын **т** табыжы **энчилеечи, көстөөчи, јерлеечи** ле чыгытту кубулткыштарда экилене берет (**эттин, оттын; этти, отты; этте, отто; эттен, оттон**).

3. Төзөгөзи тунгак ла **б, в, г, д, ж, з** деп үнгүр туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштар тунгак туйуктарга токтогон алтай тилдин адалгыштарыла түнгей кубулар: **класс-тын, заводтын, областьтын**.

195 таскаду. Берилген адалгыштарга јарталгыштар кожоло, кубулткыштарла кубултыгар.

Јоон тыт; клуб, класс.

196 таскаду. Текстти кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын төзөгөзин ле кубулткыш кожолтазын айдып береер.

Түн.

Кышкы түн койылды. Ада-энези эки балазын **оттон** ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сыраңай ла күч. Алтын да берейин дезе, **оттон** ырабас керек. Эмди **Адыјокты** соок төжөк сакып јат. Онын үстүне **отко** изиткен, буузы бурлап турган кой терези **јууркан** јабылар. Алдынан — **төжөктин** соок тыныжы, үстүнен — **јуурканнын** јылу тыныжы. Олордын ортозында энеден чыкканынан ала јунунбаган, он кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тазыражып, **Адыјок** јадыры. Ол түнде **соокко** тонзо, **јуурканды** **отко** кийдире теппес, ненин учун дезе онын јаткан јерин бир **сөөмнөн** терен казып койгон.

Тиштин тарсылдажы токтотон. Төжөк лө **јуурканнын** ортозы јылыган. **Адыјок** уйуктады.

(П. Кучияк.)

197 таскаду. Кычырып, карарта базылган адалгыштар эрмектинг кандый члендери болгону айдыгар.

Карандашты графиттен эдип јат. Графит көмүр ошкош кара. Ол Сибирьде бар. Карандаштын агажын мөштөн эдип јат. Графитке той балкаш кожуп јат. Той балкаш карандаштын өзөгин бек ле кату эдет. Той балкашты канча ла кирези көп кошсо, карандаш анча ла кирези кату болор. Оок графитти бой-бойына бириктирерге ого јелим кожуп јат. Графит карандаштын учынан чаазынга белен түжүп турзын деп, ого үс кожуп јат. Усти кошпозо, графиттин чийгени чаазында билдирбес. Карандашка өндү лак ла фольга база керек. Фольга — корголжыннын, јестинг, алюминийдин жукачак жалтыркай листтери. Карандашты лакла будып јат. Фольгала карандашка жалтыркай буквалар бичип јат.

198 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткыштарга тургузып бичип алаар. Скобканы бичибегер.

1) Уй саайтан (көнөк) суу тутпас: көнөк (суу) татап јат. 2) Химиктер (агаш) резина, чаазын, спирт, торко, сахар эдип билер. 3) (Творог) искусственный түк те эдер аргалу. 4) Таш көмүрден будук, (будук) чернила эдип туру. 5) (Бөс) фабрикада учуктан согуп јат. 6) Вольфрам (болот) кату, бачым кайылбай јат. 7) (Алмаз) кату неме ар-бүткенде јок. 8) (Газ) пластмасса, искусственный бөстөр, эмдер ле онон до өскө тузалу немелер эдип јат. 9) Ачык (көзнөк) балдардын кожоңы угулат.

199 таскаду. Орфографический сөзликтең төзөгөзи үнгүр туйукка токтогон эки адалгыш ла төзөгөзи тунгак туйукка токтогон эки адалгыш талдап алала, олорды кубулткыштарла кубултыгар. Адалгыштардын кубуткыш кожулталары кандый табыштан башталганын түндөгөр.

200 таскаду. Берилген адалгыштарды береечи кубулткышка тургузала, эрмектер бичигер.

Чечек, кызычак, көзнөк.

201 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткыштарга тургузып, сурактарга каруу беригер. Ол адалгыштардын кубулткыш кожулталарын көргүзип береер.

1) Келген айылчылар ла балдардын ада-энелери нени сүреен сонуркап көрдилер? (концерт). 2) Пионерлер Астраханьнан неге јетире пароходло баргылады? (Волгоград). 3) Юннат неге чечектин үренин чачты? (тобракту кайырчак). 4) Космонавттарды уткыырга городтын улузы кайда жуулды? (площадь). 5) Звенонын пионерлери нени айландыра чечектер отургусты? (палатник). 6) Иштинг урогында балдар нени тузаланарга үренип алган? (лобзик). 7) Выставкага белетенип, уулчактар ненин моделин эткендер? (самолёт ло пароход). 8) Балдар заметканы неге бичидилер? (стенгазет). 9) Пионерлер неге белетендилер? (поход). 10) Туристтер кайда болдылар? (Алтын-Көл). 11) Бистинг «Луна-9» деп автоматический станция неге учуп јеткен? (Ай).

202 таскаду. Точкалардын ордына адалгыштардын божодылган кубулткыш кожулталарын тургузып, текстти бичигер. Кубулткыш кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Су-кадык жүрерининг ээжилери.

Эртен тура төжөк... узак жатпа. Жаантайын жангыс өйдө жадып уйукта, эртен тура 7 час... тур. Тиш... эки катап — эртен тура ла энгирде, уйуктаар алдында, арчы. Тиш... щёткала жангыс ла тыш жанынан жыжар эмес, ич те жанынан жыжар керек. Неделеде бир катап мылча... кир. Баш... жылу суула жунар керек. Тырмак... кыскарта кезип, тырмак... алдындагы кирди арчып тур.

Ажанар алдында колунды база јун. Откүре изү эмезе откүре соок курсак... ичпе. Ажанып алган кийининде оос... жылу суула јайып тур.

Орын-төжөк... јайган немелерди 10—12 күннинг бажында солы, ич кийимди кажы ла неделеде солып тур.

203 таскаду. Берилген сөстөрлө куучын тургузып бичигер. Эрмекте эки адалгыш бар болзо, олордын бирүзи баштаачы болзын, экинчизи эчени член болзын.

Чаналу жүргени.

Бис, јурт, ыраак јок, койу, агаш, бар. Кышкыда, аяс, күн, кандый, јакшы. Агаш, ак, кар, бүркелип, калган. Тенери, булут, јок, бир де. Бис, чаналу, јыңылаарга, түс јалан, бардыс. Агаш јаказында, токтодыс, кыска, өй. Агаш, аразы јаар, бардыс, амыраган, кийининде. Койон, ис, кар, жөрдис. Болзо, бис, то, соок, изү, болгон.

25 §. Үндү табышка токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

Т.	арба	јенү	правление
Э.	арба-нын	јенү-нин	правление-нин
Б.	арба-га	јенү-ге	правление-ге
К.	арба-ны	јенү-ни	правление-ни
Ө.	арба-ла	јенү-ле	правление-ле
Ј.	арба-да	јенү-де	правление-де
Ч.	арба-дан	јенү-ден	правление-ден

Төзөгөзи үндү табышка токтогон адалгыштар кубулткыштарла үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарла түңей кубулар. Је үндү табышка токтогон адалгыштар көстөөчи кубулткышта **-ны, -ни** деп кожулталар алынат, үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштар десе **-ды -ди** деп кожулталар алынат (түңдегер: **арбаны—кылды, јенүни—эмди**).

јенү-зи — эмсе

боронот быжа берди. Түрген суу... жакалай өскөн јодро, боронот ло тожыла бышкылап, теретен балдар... сакып турды.

II. Јараш јай... өдүп браатканын Қарабаш сеспей де калды. Оныла кожо үренип турган балдар јайыла бригада... иштегилеп, эмди ончозы школ... барарга белетенгилеп турды. Койло аказына азык эдерге албаданып, күнүн ле ээн кыралар... мажак терип экелет. Энези арба... чыкту мажактарын печке... үстүне кургада, саанакту арба... кату алакандарыла уужап, собырала, талкан эдип турды. (Л. Кок.)

209 таскаду. Берилген сөстөрдү тузаланып, куучын бичип алаар. Төзөгөзи үндү табышка токтогон адалгыштардын кубулткыш кожулталарынын чын бичилерин јартап береер.

Чуйдын јолыла жүргени.

Өткөн, јай, бис, автобус (грузовой машина), Чуй, тракт, экскурсия, бар. Чуй, јол, бир недеде, туркунына, жүр. Јол, ак јалан-дар, капчал, боомдор, Кадын, ташту, јарады, өт. Бис, Кадын, суу, јаражын, кайкап көр. Кадын, агын, түрген, суу, соок эмтир.

Јол, көп, машина, өрө-төмөн, өт. Машиналар, жүзүн-јүүр, кош, тарт. Олор түк, тере, эт, аш, агаш, тарт, јат.

Бис, Ийин-Оозы, Чике-Таман, Себи-Бажы, Себи-Оозы, токто. Ийин-Оозы, Ийин, суу, ажыра, јараш, јенгил, күр, салынганын, кайкап, көр. Чике-Таман, ажыра, барган, кыйа-тейе, койрык-тейрик, јол, јаражын, көр.

Чуй јол, Алтай, көп, јараш, јерлери, бирүзи, эмтир.

26 §. Мензинер адалгыштар.

Алтай тилде адалгыштар жүзүндердин кожулталарын алынып турар. Андый адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар. Жүзүндердин кожулталарын алынган мензинер адалгыштар предмет кемнинг эмезе ненин болгонын көргүзөр.

Мензинер адалгыштардын жүзүндеринин кожулталары.

Тоозы	Жүзүндери	Туйуктарга токтогон адалгыштар	Үндүлерге токтогон адалгыштар
Јаңыс тоонун	1-кы ј.	<i>менин</i> кол-ым, көз-им	менин бала-м
	2-чи ј.	<i>сенин</i> кол-ың, көз-иң	сенин бала-ң
	3-чи ј.	<i>онын</i> кол-ы, көз-и	онын бала-зы
Көп тоонун	1-кы ј.	<i>бистин</i> кол(ыб)-ыс, көз(иб)-ис	бистин бала-быс
	2-чи ј.	<i>слердин</i> кол-ыгар, көз-игер	слердин бала-гар
	3-чи ј.	<i>олордын</i> кол-ы, көз-и	олордын бала-зы

Постановка вопроса
Постановка вопроса
Постановка вопроса

1. Көп тоодо турган адалгыштар жүзүндөрдүн база андый ок кожулталарын алынар: *бичиктер-им, бичиктер-ис, бичиктер-инг, бичиктер-игер; бичиктер-и.*

2. У эмезе ү деп үндү табышка токтогон адалгыштарга мензинер кожулталар кожулганда, у ла ү экилене берер: *амадуум, амадуун; үлүүм, үлүүн, је амадузы, үлүзи—3 j.* (үлүү)

3. Жүзүндөрдүн кожулталарын алынган адалгыштар энчилеечи кубулткышта турган жүзүннүн солумалары (*менин, сенин, онын, бистин, слердин, олордын*) жогынан да, олорло кожо до турар: *бичигим, менин бичигим; бичигин, сенин бичигин бичиги, онын бичиги.*

4. 3-чи жүзүннүн кожултазын алынган адалгыштар энчилеечи эмезе төзөөчи де кубулткышта турган адалгыштарла кожо турар: *агаштын бажы эмезе агаш бажы, Кадыннын суузы эмезе Кадын суузы.*

5. Орус тил ажыра кирген эки түңей тунгак туйуктарга ла *сть, ст* деп табыштарга токтогон, *ть, дь, ль, рь, бь* деп јымжак туйук табыштарга токтогон адалгыштарга жүзүндөрдүн кожулталары канайда кожуларын 38—39 страницадагы ајарулардан көригер.

Ајару. Жүзүндөрдүн кожулталарын алынган јангыс тоодо турган кезик мензинер адалгыштардын төзөгөзи эки башка болор: *карыным эмезе кар-дым, јарыны эмезе јарды, келиним эмезе келдим.*

210 таскаду. Улгерди кычырып, мензинер адалгыштар кандый жүзүн-нин кожулталарын алынган, јартагар.

Русь.

Төрөл јерибис,
Јендиртпес јерибис,
Чактарга макталып,
Јажына чечектел.
Баатырлар јери,
Сүүген орооным,
Сени көрөргө
Көс тө јетпес.

Кайыр тууларын,
Кебистий јаландарын
Төрт талага
Чөйилип јайылат.
Сенин төжинде
Чанкыр талайлар
Мөңүндий суркурап,
Араайын јайканат.

(И. Никитин.)

211 таскаду. Текстти бичигер. Карарта базылган адалгыштардын жүзүн кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Бистин улу **башчыбыс** Владимир Ильич Ленин Симбирск деп городто 1870 јылда чыккан.

Онын **энези** Мария Александровна Ульянова ла менин **энем** эјелү-сыйынду болгон. Володянын **адазы**, Илья Николаевич, албаты **училищелеринин** директоры болгон.

Ульяновтордын **билези** јылдын ла јайгыда Кокушкино деп деремнеге келип јүретен. Бистин бастыра **билебис** Казань го-

родтон база ого келетен. Ульяновтор келер өйгө жетире бис демнеге једип калатаныс. Бистинг билебис јаан болгон.

(Н. Веретенников.)

212 таскаду. Учинчи жүзүнниң кожулталарын кожуп, адалгыштарды кычыраар.

I. Космонавт, шарф, парк, студент, класс.

II. Плат, фонарь, автомобиль, область, повесть, тракторист.

213 таскаду. Скобкадагы адалгыштарга жүзүндердинг кожулталарын кожуп, эрмектерди бичигер. Жүзүндердинг кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

I. 1) Мастерскойдын ачык эжигиненг маскарлардын (*табыш*) угулды. 2) Јашөскүримниң Москвада өткөн Бастырателекейлик VI фестивалиниң күндеринде најылыктынг (*парк*) төзөлгөн. 3) Акчабайдын бичиген (*диктант*) ончозынанг артык болды. 4) Санаштынг (*танк*) агаш-ташты антарып, канча ла катап табаруга жүрген. 5) Сенин кийип жүрген (*галстук*) ненинг учун кызыл, билеринг бе?

II. 1) — Кайда, бери бурылып ийзенг, (*уул*)! Сенин (*бүдүйш*) кандый санг башка неме эди! Бу слердинг кийип алган (*кийим*), абыстардын (*тондор*) ошкош, кандый узун неме эди? 2) Онынг (*уулдар*) аттарынанг јангы ла түшкүлөп келген. (*Г.*)

27 §. Мензинер адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

Кубулт-кыштар	1-кы жүзүнниң кожулталарын алынган мензинер адалгыштар			
	Јаңыс тоо		Көп тоо	
Т.	курым	энем	кур(ыб)ыс	энебис
Э.	курым-нын	энем-нин	кур(ыб)ыс-тын	энебис-тин
Б.	курым-а	энем-е	кур(ыб)ыс-ка	энебис-ке
К.	курым-ды	энем-ди	кур(ыб)ыс-ты	энебис-ти
Ө.	курым-ла	энем-ле	кур(ыб)ыс-ла	энебис-ле
Ј.	курым-да	энем-де	кур(ыб)ыс-та	энебис-те
Ч.	курым-нан	энем-нен	кур(ыб)ыс-тан	энебис-тен

Кубулт-кыштар	2-чи жүзүнниң кожулталарын алынган мензинер адалгыштар			
	Јаңыс тоо		Көп тоо	
Т.	курын	энен	курыгар	энегер
Э.	курын-нын	энен-нин	курыгар-дын	энегер-дин
Б.	курын-а	энен-е	курыгар-га	энегер-ге
К.	курын-ды	энен-ди	курыгар-ды	энегер-ди
Ө.	курын-ла	энен-ле	курыгар-ла	энегер-ле
Ј.	курын-да	энен-де	курыгар-да	энегер-де
Ч.	курын-нан	энен-нен	курыгар-дан	энегер-ден

Жаңыс тоонун 1-кы ла 2-чи жүзүнүнүн кожулталарын алынган мензинер адалгыштар береечи кубулткышта **-а, -е, -о, -ө** деп кожулталар алынат (*курым-а, көлим-е, согоном-о, төбөм-ө, курым-а, көлим-е, согоном-о, төбөм-ө*).

Кубулткыштар	3-чи жүзүнүн кожулталарын алынган адалгыштар		
Т.	куры	перозы	энези
Э.	куры-нын	перозы-нын	энези-нин
Б.	куры-на	перозы-на	энези-не
К.	куры-н	перозы-н	энези-н
Ө.	куры-ла	перозы-ла	энези-ле
Ј.	куры-нда	перозы-нда	энези-нде
Ч.	куры-нан	перозы-нан	энези-нен

3-чи жүзүнүн кожултазын алынган көп тоодо турган адалгыштар база мындай ок кожулталар алынып кубулар: *курлары, курларынын, курларына*, ошон до ары.

Жаңыс тоонун ла көп тоонун 3-чи жүзүнүн кожулталарын алынган мензинер адалгыштар береечи кубулткышта **-на, -не** (*курына, энезине*), көстөбчи кубулткышта **-н** (*курын, энезин*), жерлеечи кубулткышта **-нда, -нде** (*курында, энезинде*) деп кожулталар алынат.

214 таскаду. Озо баштап *тижсим, жүрүм* деп адалгыштарды, ошон *столын, көбөн* деп адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожулталарын түндөгөр.

215 таскаду. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожулталарын түндөгөр.

Заводыс, ырыс.

216 таскаду. Үлгерди кычырып, мензинер адалгыштарды көргүзөөр. Олор кандый кубулткышта турганын айдып берээр.

Эй, күнибис, жаркынду чалызан,
алтын чогынга бистерди жылытсан!
Эй, нөкөрим, жүрүмге мендезен,
кожонго ичкери сен алтазан.
Эй, салкыныс, эдисти сыймазан,
төжиоске серүүнле табарзан!
Кажы ла кижы сениле тынза,
јиидиркеерин, салкын, сананзан.

(Л.-К.)

217 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган мензинер адалгыштардын жүзүндеринин кожулталарын ла кубулткыш кожулталарын көргүзүп берээр.

1) СССР-дин кейле жүрер жуучыл флоры советский улустун

амыр-энчү ижин корулап јат. 2) Самолёттордын болужыла јурт хозайствонун каршучыларыла тартыжып, кыраларды удобре-ниелерле јарандырып, өскүрер агаштардын ла јыраалардын үрендерин чачып турулар. 3) Бистин орооныстын түндүк тала-зында Тошту Түндүк тенис јадат. 4) Бистин кеткин куштарыс-ка уйалар јазаарга койу јыраалар, чибилер, јаан агаштар, узун өлөңдү јерлер керек. 5) Аштын бийик тўжўмин аларга, кыртыш-ты јарандырып јат. 6) Тижеерди шёткала, порошокло кўнўн сайын арчыгар. 7) Сен айыл ичиндеги иште энеге болужып ту-рун ба? 8) Јайгы каникулда мен нөкөримле кожо өлөң ижинде турушкам.

218 таскаду. Берилген адалгыштарды јерлеечи кубулткышка тургу-зып, олордын болужыла эрмектер бичигер.

Дружиназы, мастерскойы, участогы.

219 таскаду. Адалгыштардын божодылган кожулталарын кожуп, текстти бичип алаар. Јүзүннин кожулталарын ла кубулткыш кожулталарын көргүзип береер.

Куштын потпужы кургак, јылу, ару, јарык болор учурлу. Онын ичи... эзинге јакшы соктыртып турар керек. Куштардын потпужы... саламды, торфты, агаштын кургак јалбырактары..., агаштын стружтары... ла киреентизи... төжөк эдип јайар. Куш-тын потпужындагы температураны кезем јабызадып, ойто тын бийиктедерге јарабас.

220 таскаду. Скобкалардагы адалгыштарды керектү јүзүңге ле ку-булткышка тургузып, текстти бичип алаар. Ого бажалык табыгар.

Школдын (пионерлер) бойынын төрөл (колхоз) јаан болуш јетирип јат. Јастын карлу да (кўндер), јайдын изү де (кўндер) одордогы малдын јанында кичинеке балдар јүргенин көп улус көргилейт. Школдын (пионерлер) кой до төрөөр өйдө малчылар-дын (кышту) келет, кураандарды торныктыларына (болуш) јетиргилейтен.

Пионерлер — малчылардын сүүген ле сакыган кичинеке (на-јылар).

221 таскаду. Божодылган кожулталарды кожуп, эрмектерди бичигер. Кандый кожулталар кожулганын јартагар.

1) Каршулу курт... көрзөгөр лө, өлтүреер. Јиилектү агаш-тардын курт... јалбырактардын, чечектердин өзөгине, чобранын алдына кирип, јажынып јат. 2) Уренчиктер диктант... јакшы би-чиди. Сарыбашевтин диктант... ончозынан артык болды. 3) Эжик алдынын кўрт... калын. Карабаш ла Койло оронын үстүндеги кўрт... чўрче ле кўреп, тон јерди моко малтала кўчүлдеде чаап, ороны ачып ийди. 4) Районный јурт... оромдорында, туралардын көзнөктөринде јаркынду оттор суркуража берди. (Л. Кок.) Сенин јурт... кандый аймакка кирип јат?

222 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Бажалык сананып алаар. Адалгыштар кандый тоодо ло кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Толя уйкудан јети часта турды. Ол јаантайын бу өйдө туратан. Толя эртен тура гимнастика түрген эдип ийеле, јунунарга барды. Ол тижин арчып, јүзин јунуп, эдин чыкту коларткышла арчыйла, түрген кийинип алды. Јети час јарымда ажанарга отурды. Ажанып алала, Толя школго барды. Школдон јанып келеле, ажанып алган кийининде, ол эки час тышкары јүрди. Бу өйдинг туркунына ол эжик алдын јалмаган, одын томырып кулаштаган, нөкөрлөриле ойногон. Онон ол бүдүн јарым час урокторын белетеген. Иштеер тушта Толя төртөн беш минуттын бажында амырап турды.

Энгирде ажанып алала, ол художественный бичиктер кычырган. Онон Толя комнатазын ару кейге соктыртып алала, јунунып алды. Он часта јадып уйуктады.

223 таскаду. Божодылган букваларды тургузып кычырала, куучындап береер. Адалгыштардын грамматический темдектерин айдып береер.

Чымалылардын бир уйазы апрель айдан ала сентябрьга јетире беш миллионго јуук гусеницаларды, курт-конгустар...ы ла олордын јымырткаларын јип салат. Чымалылар олорды јангыс ла јер...енг эмес, је агаштардын өндөриненг де таап, јип јадылар. Бир гектар јерде чымалылардын беш кире уйазы бар болзо, агаш...ар көп курт-конгус...ардан коруланар. Европанын кезик јерлеринде чымалынын уйаларын јангыс та кор...п турган эмес, олорды көптөдө өск...рип те јадылар.

224 таскаду. Берилген адалгыштарга мензинер кожулталар кожуп, кубулткыштарла кубултаар.

Уредү, иш, класс, фонарь.

28 §. Адалгыштардын бүдери.

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла глаголдон ло адалгыштан јангы учурлу адалгыштар бүдүп јат.

1. Глаголдордон адалгыштар мындый кожулталардын болужыла бүдер:

1) **-ачы, -ечи, -очы, -өчи** (**-аачы, -еечи, -оочы, -өөчи**) — **башкараачы, көчүреечи, кезеечи, төзөөчи, баштаачы;**

2) **-к, -ак, -ык, -ук, -үк, -дык** — **бичик, јыртык, үзүк, томырак, ойдык;**

3) **-кыш, -киш, -куш, -күш** (**-гыш, -гиш, -гуш, -гүш**) — **тергиш, аскыш, сүрткүш, отургуш, аяк-салгыш;**

4) **-уш, -үш** — **согуш, јулуш, көрүш;**

5) **-у, -ү** — **табару, чийү, кечү;**

6) **-л** — **јобол, јыргал;**

7) **-ым, -им, -ум, -үм, -м** — **түжүм, чайнам;**

8) **-нты, -нти (-ынты, -инти)**—**солынты, уланты, күйренти, жайынты.**

2. Адалгыштардан жаңы адалгыштар мындый кожулталардын болужыла бүдөр:

1) **-чи, -чы**—**балыкчы, ишчи;**

2) **-даш, -дош**—**айылдаш, жолдош;**

3) **-тык, -тик, -тук, -дык, дук, -лык**—**түйштүк, түйндүк, жылдык, айлык, жерлик, нөкөрлик.**

3. Предметти кичинектедип эмезе эркеледип айтканын көргүскөн адалгыштар **-чак, -чек, -чок, -чөк; -ычак, -ичек, -аш, -еш, -ош, -өш, ак, -ок** деп кожулталардын болужыла бүдүп жат: **тура—турачак, теке—текечек, кыс—кызычак, күйр—күйр-ичек, өркө—өркөчөк, оро—орочок, кол—колычак, көс—көзичек, калбак—калбагаш, көзнөк—көзнөгөш, тийиң—тийиңеш; агаш—агажак, койон—койонок.**

4. Адалгыштар сөстөрдүн бириккенинен ле колбошканынан база бүдүп жат: **сегисжылдык, ада-эне, казан-айак, кой ишилек, эр кижги.**

225 таскаду. Кычырала, адалгыштар кандый сөстөрдөн, кандый кожулталардын болужыла бүткенин айдып береер. Сөс бүдүретен кожулталарын тазылынан чийүчекле бөлип, бичип алаар.

Кий-им, сад-у-чы. Эмчи, жүрүм, азырал, бажалык, жастык, ийнелик, нажылык, өмөлик, чирик, жазал, кечү, чыгым, күлү, кычыру, кийим, көктөөчи, жетиру, аскыш, мергендүчи, тартыжаачы, койчы, жерлик, базыт, тартыжу, азыранты, кижилик, түүнчек, комудал, суралта, некелте, жакылта, базыт.

226 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын сөс бүдүретен кожулталарын көргүзүп, чын бичилерин жартап береер.

1) Жаскыда таадам жиилектү **садычагында** иштенет. 2) Жоннын ижинен бистинг жадын-жүрүмиске **сүүнчи, байлык** келет, Төрөлиске ийде-күч кожулат. 3) **Кижиликтинг** адына ат-нерелү жалтанбас героизм эткен Гагариннинг жакшынак подвигин советский улус кайкап, чактан чакка эске алар. 4) Аштын **түжүмин** бийиктедерге куштардын болужы сүрекей жаан. 5) Советский **башкару** жуу-жетселди бастыразын чек жоголтор учун турумкай тартыжат. 6) Бистинг школдын пионерлери «Аральск» деп теплоходтын **талайчыларыла** письмо алыжып жат. 7) Командир стол жаар жууктайла, бойынын сумказын ачып, онон кичинек кызыл **бичигешти** чебер чыгарып алды.

227 таскаду. Берилген глаголдордон **ачы (-аачы), -ечи (-еечи), -очы, -өчи,** деп кожулталардын болужыла адалгыштар бүдүрелет, бичип алаар.

Туруш, кубулт, кабыр, айда, азыра, төзө, башта, көчүр, өчүр, көктө, аста, астат.

228 таскаду. Кожулталарын төзөгөзинең чийүчекле бөлип, тексттен кичинектедип эмезе эркеледип айткан адалгыштарды чыгара бичип алыгар.

1) Экскурсияга жүрелет, тудуп алган койоногын балдар школ-

го эжелди. 2) Балдар айылынын жанына жайынгаш отургусты. 3) Герасим күчүгешти алып, койынына сугала, жаан алтап жанып ийди. 4) Мен он эки жашту болорымда, оромнон оок уулчактарды жууп алала, олорло кожо агаш аразына барып, түжү-не ле жүретенис. (М. Г.) 5) Кайран Пөтүгөжим, үнгүр жараш кожондойдын. (Кр.) 6) Жаскыда суучактар жаанап, күричектерди алып барат. 7) Герасим Мумуны мойынынан ыктачакла буулап алала, каалга жаар басты. (Т.)

229 таскаду. Берилген адалгыштарга эркеледип эмесе кичинектеди айтканын көргүскөн келишкедий кожулталар кожуп бичигер.

Абра, тийинг, казык, өркө, ийт, койон, түлкү, кап, оро, чиби, көрүк, келескен, көөш, көнөк, жалбырак, аяк, бала, жураан, күр.

230 таскаду. Берилген адалгыштардан кичинектеткен ле эркелеткен адалгыштар бүдүрүп, олорло эрмектер сананып алаар. Ол адалгыштар эрмектин кандый члендери болгонун айдып береер.

Кыс, көнөк, чечек, суу, кулун.

231 таскаду. Берилген сөстөрдөгү -чак, -чек, -чок, -чөк (-ычак, -ичек) деп кожулталардын болушыла адалгыштар бүдүрөлө, бичип алаар.

Уул, тура, өркө, теке, көмө, бөрү, айу, кыр, кас, кыс, жос, көк, сап, бут, ийт, мүүс, сад.

232 таскаду. Точкалардын ордына керектү сөс бүдүрер кожулталар кожуп, эрмектерди бичип алаар.

1) Владимир Ильич бойынын бастыра жүр...ин революцион-ный тартыж...да өткүргөн. 2) «Уулым жерегинде повесть» деп бичик аайынча библиотекада жиит бичик кычыр...лардын конференциясы болды. 3) Ченемелдү койчы бойынын ижинин ченемелин, эп-аргазын ла једип алган јед...дерин чокум куучындап берген. 4) Колхозтын кукуруза өскүретен бастыра механизаторлары бийик түж... аларга белетексилейт. 5) Јол јаза...лардын коллективи бир жылга тургузылган јакылталарды ойинен озо бүдүрөт. 6) Орыннын јанында отур... турган. 7) Колхоз...лар бойынын эн артык бозу азыра...зын депутатка туткан.

233 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын бүдүминн ылгап береер: тазылын, сөс бүдүрер ле сөс кубултар кожулталарын көргүзеер.

1) Бистин ороон бийик ле ыраак учушта телекейде баштапкы јерде туруп јат. 2) Ар-бүткенди кубултаачы улу учёный И. В. Мичурин көп тоолу жаңы плодовой агаштар өскүрүп алган. 3) Амыр-энчү учун тартыжаачылардын тоозы там ла көптөп јат. 4) Женька ла Алёшка јайгы каникулда Матвейч адаручыга болужып турган. (Н. Никон.) 5) Нефтьтен керосин, бензин, машинанын сүрткүжин ле онон до өскө тузалу көп продукталар белетеп јат. 6) Бистин ороондо сүт ле сүттен эткен курсактар көп болзын деп, жаңыс ла уй саачылар тартыжып турган эмес.

Уй саачыларга жүзүн-жүүр профессионалу ишчилер болужып жат — малчылар, зоотехниктер ле механизаторлор.

234 таскаду. Адалгыштарды үч столбик эдип чыгара бичигер: 1-кы столбикке—сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен адалгыштарды бичигер, 2-чи столбикке — эки сөстин бириккенинен бүткен адалгыштарды, 3-чи столбикке — эки сөстин колбошконынан бүткен адалгыштарды.

Жорукчы, каруулчык, эмчи, баскыш, кыргыш, суску, сускуш, азырал, туужак, жүчүгөш, агажак, учуш, жеңү, түүнчек, колплат, суугуш, жетижылдык, күнкузук, уй саачы, амыр-энчү.

235 таскаду. Бичиирде адалгыштардын кожулталарын төзөгөзүнөн чийүчкөккө бөлип туругар. Ол кандый кожулталар болгонун жартагар.

Полиэтилен.

Этилен — газ! Оны нефтьтен алып жадылар. Этиленди жүс сегизен градус изүге тутса, ол ак катуу вещество — полиэтилен боло берет.

Полиэтиленовый таарычакты магазиндерде садып жат, онын ичине салган калаш катпайт. Полиэтиленнен көнөктөр, лахандар, тазтар эдет. Олор жеңил, бек. Полиэтиленнен эткен болуш-гоптор, бактар оодылбайт. Полиэтилен металлды, шилини солып жат. Москванын ла Ленинградтын заводторында оной көжөгөлөр, скатертьтер, салфеткалар эдип жадылар.

УРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

236 таскаду. Точкалардын ордына адалгыштардын кубулткыш кожулталарын кожуп, эркектерди бичип алаар.

Жаскы суучактар.

Эрте жаста күн чалыганда, кар кайылып, кайда ла суучактар агат. Ол суучактар кыртыш... жыра жип, андагы ток веществолор... агызып апарат. Андый веществолор жогунан өзүм тутап өзөт.

Суучактар... акпас эдип тудар арга бар.

Самолёттор кыра... үстүнче учуп, күл, тобрак ла өскө дө каразымак өндү немелерди жолдоп чачып жадылар. Кара жабынчылу кар түргөн кайылат. Кайылган кар... суузын десе сол ло он жанындагы кайылбаган жум кар агыспай тудат. Суу кайдаар да барар жерин таппай, кары кайылып калган жер... шинет.

(Г. Юрмин.)

237 таскаду. Башталгазын кычырала, оной ары улалтып, куучын тургузуп бичигер.

Жаңы жылды байрамдаарга шыйдындыс. Школго жаан жажыл чиби экелди. Оны школдын залынын ортозына тургустыс...

238 таскаду. Кычырала, бойоордын сөзигерле бичип алаар. Адалгыштардын алдыла чийү тартып, оlorдын грамматический темдектерин көргүзип береер.

Ўргүлжиге амыр-энчү болзын!

Эртен тура јакшынак айас күн болгон. Көп ороондордон Артекке амыраарга келген балдар јуулып, талайдын јарадына келди. Оlor талай јаар барып јаткан чыгартулу балдарды үйдешти. Бу брааткан балдар суу кирбес эдип јакшы бөктөп салган јүстер тоолу болуштопторды талайга чачар. Телекейдин бастыра балдарына кычыру эткен письмо талайларла, те-нистерле агып, јер-телекейдин бастыра толуктарына једер.

Орус, английский, французский ле немецкий тилдерле бичий-ле, болуштоптын ичине сугуп салган кычыруда мынайда айдылат: «Бастыра ороондордын ла континенттердин балдары! Бис бой-бойыстан ыраак јуртап, башка-башка тилдерле куучындажып јадыс, је биске ончобыска амыр-энчү сүрекей баалу. Амыр-энчү — ол јүрүм! Јуу — ол өлүм! Бис миллиондор тоолу балдардын адынанг ак-чек санаалу бастыра улуска, јер үстүнде амыр-энчү ле ырысту јүрүм учун тартыжып тургандарга јаан быйанысты айдып турус.

Најылыктын письмозы ороонног ороонго учуп јүрзин. Улусты сүүп, тооп јүрерге, бистин најылыкка бүдүмчилү болорго кичеенеликтер.

Күн јаантайын јаркынду чалызын!
Јүрүм ўргүлжиге ырысту болзын!
Јаантайын амыр-энчү болзын!»

239 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Карарта базылган сөстөргө кандый кожулталар кожулганын айдып береер.

Айас күн болгон. Тышкары чыгарымда, кушкаштардын кожонына, сыйыктажына кулагым торт ло туна берди.

Көрзөм — уйдын арказында не де кыймыктанат. Ајыктазам, таандар эмтир. Сыгырып ийеримде, оlor өрө учуп чыктылар. Уй кара эмес, јеерен боло берди.

Удабай таандар уйдын арказына база ла сырала берди.

Кушкаштар уйдын сыртын чокытылап турдылар, уй дезе оlorго ајару салбай турды. Мен уйдын јанына базып келеле, ончо-зын ондоп алдым. Уй түлөп турган эмтир. Таандар түжүп турган түкти уя јазаарга апарат, теренинг алдындагы окраларды чокып јип турган эмтир. Уй дезе оlorго кыйгастанбай, араайынанг базып, јангы чыккан јаш өлөнгди отоп јүрди.

Мынызы бой-бойларына болушканы. Уй кушкаштарга јиирге окра берет, таандар дезе оны каршулу курттардан корыйт. Мынайып најылашканы ар-бүткенде көп учурайт.

240 таскаду. Скобкадагы адалгыштардың кубулткыш кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Лениннинг өткүрген сүреен жаан ижи керегинде куучын-дап турган (фотожуруктар), (бичиктер), (альбомдор) ла оной до өскө (экспонаттар) музейге келген көп тоолу улус сонуркап көргилейт. 2) Таң адып, (кырлар) баштары иле көрүнүп келди. 3) (Кайындар) ла (карганалар) бүри салкынга араай шуулап, (газондор) чечектер элбегдежип турды. 4) Козактар (кирпичтер) ле (таштар) мергедегилеп, төрт күн тартышкандар. (Г.)

241 таскаду. Божодылган үндү букваларды тургузып, берилген сөс-колбууларды бичигер. Кошкон буквалардың чын бичилерин жартап береер.

Үч тол...к, жымжак отург...ш, талайдың толк...зы, темир ор...н, тыт од...н, ат кон...с, вареньенин көб...ги, ыраак жор...к, бычкак од...к.

Жилбүлү ой...н, алтай тууж..., таш көм...р, тату жул...к, чолтук куйр...к, торко уч...к, коз...р тус, тере кон...ч.

242 таскаду. Точкалардың ордына сөстөргө кожулталар кожуп бичигер. Түгөй кубулткыштарда турган адалгыштардың кожулталарын түгдөп көрбөр, олар ненин учун башка, жартап береер.

Кийимди ару тудугар.

Кийим кижини соок..., салкын..., жаңмыр..., кар... корулап жат. Кийим кирлү, балкашту, тоозынду болзо, ол кату, чыкту бол-ло берер, андый кийим... микробтор көп жуулар. Кирлү кийимде жуулган микробтор жара тырмалган жерлер ажыра организм... кирер. Андый кийимдү кижини... терезине ару кей барбас, кижинин терези «тынып» болбой барар.

Кийим канча ла кире ару болзо, ол кижиге анча кире тузалу болор. Онын учун кийим... улам ла јунуп турар керек. Тышка-ры кийип жүрген кийим... эжиктин јанында, өскө кийимдерден башка илер керек.

Турага балкашту өдүктү кирбегер, ненин учун дезе өдүктин ылтагына јапшынган балкаш... кандый бир оорунын микробторы бар болордон маат јок.

Тондорды, костюмдарды ла платьелерди улам ла кактап, щётка... арчып, күнге илип, эзинге соктырып турар керек. Кезик немелердин тоозынын сабуур... чыгара согуп турар керек.

243 таскаду. Берилген сөстөрдөн эрмектер бүдүрип, куучын бичип алаар.

1. Каан, јан, тужунда, Туулу Алтай, ишкүчиле јаткандар, жүрүм, шыралу, ла, карангуй, болгон. 2. Эмди, ишкүчиле јаткан-дар, медицинский, болуш, јетирери, там ла, јаранат. 3. Больница-лар, санаторийлер, ле, улус амыраар туралар, тоозы, улам ла,

244 таскаду. Темалардын бирүзүн талдап алала, жаан эмес сочинение бичигер: 1) «Производството экскурсияга жүргени»; 2) «Мен айылымда жаан. улузыма канайда болужуп јадым». Сочинениедеги адалгыштардын алдыла чийү тартып, олордын грамматический темдектерин көргүзип береер.

29 §. Жарталгыштын учуры.

Жарталгыштар эрмекте жарттаачы ла айдылаачы болор, тем-
дектезе: Алдыбыста **жалбак** јол јадат. Тенгери **айас**.

1) Конторанын үстүндө кызыл мааны элбирейт. 2) Ажанып алган кийининде оосты жылу суула жайып ийер керек. 3) Уйуктаар алдында форточканы ачып, туранын ичин ару кейле соктырып тураар. 4) Тусты тусту көлдөрдөн, талайдын суузынан, жердин алдынан алып жат. 5) Ак той балкаштан шаајын аяктар эдип жат. 6) Бистин ороондо рудалу жерлер көп. 7) Айулар койу агаштардын ортозында жажынып жүрөт.

247 таскаду. Эрмектерди бичигер. Адалгыштын учурын алынган жар-талгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, олор кандый кожул-талар болгонуун жартагар.

1) Сары каан караны актан ылгап болбос болгон. (*Чөрчөк.*)
2) Энези тыт одыннын жылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендий болды. (*П. К.*) 3) Атомный кереп сүреен бийик, онын бийиги он эки этаж турадый. 4) Бир катап үч уулчак жажынып ойногон. Бедреерге ортонына келишкен. Жааны чанактын алдына кирген, кичинеги колодецтин срубына калып чыгала, армакчы-дан тудунып, куру көнөккө калып ийди. Бис уулчакты колодец-тен түргөн чыгарып алдыс. (*М. Г.*) 5) Кызылдарга кыстаткан ак-тардын айалгазы коомойтыган. 6) Энем магазиннен жүзүн-жүүр өңдү бөстөр садып алды: каразынан беш метр, агынан алты метр, кызылынан төрт метр. 7) Африканский страус — жер үс-түндеги куштардын эн жааны.

248 таскаду. Эрмектерди кычырала, жартаачы эмезе айдылаачы болуп турган жарталгыштарды таап, көргүзүп береер.

1) Бешжылдыктын планы улу ла жаан. 2) Телекей үстүнде иште эн ле кыска недеде советский улуста болор. (*С. Б.*)
3) Атомды амыр-энчү жадын-жүрүмге иштедерин элден озо бис-тинг ороон баштады. 4) Алмаз — жердин үстүнде эн ле кату ми-нерал. Алмазтын болужыла кату металлды кезип, кандый ла кату деген ташты өрүмдеп јат. Якутияда алмазный промышлен-ность төзөлгөн. (*В. Захарч.*)

249 таскаду. Точкалардын ордына шүүлте аайынча керектү жартал-гыштар тургузып, эрмектерди бичип алаар. Жарталгыштар эрмектин кандый члендери болгонуун жартап береер.

1) Сахар тату, мырч дезе.... 2) Кар ак, балкаш дезе....
3) Карагай бийик, кайынаш дезе.... 4) Эртен тура соок болгон, түште дезе.... 5) Обога жаан, бугул дезе.... 6) Күүк кичинек, је уни.... 7) Бистин жерде кышкыда соок, јайгыда дезе....

30 §. Качественный ла относительный жарталгыштар.

Бир предметтин темдеги, база бир предметтин темдегине көрө, көп болгонуун тыгыда айдып көргүзөр жарталгыштар бар, темдектезе: **јаан тура— сүрекей јаан тура, эн јаан тура.**

Предметтердин темдектерин эн, сүрекей, сүреен, оон, ончо-зынан деп сөстөр кожуп, тыгыда көргүзөр аргалу: **эн бийик кыр, оон бийик кыр, ончозынан бийик кыр, сүрекей бийик кыр.**

Предметтин темдектерин тыгыда айдып көргүзөр жарталгыш-тарды качественный жарталгыштар деп айдар: **чан-кыр, кеен, эски, үнгүр, соок, керсү.**

Предметтин кезик темдектерин тыгыда көргүзүп болбос жарталгыштар бар, темдектезе: **јес чөйгөн, чанакту ат.** Андый

јарталгыштарды относительный јарталгыштар деп айдар. Относительный јарталгыштар предметтер ортодогы колбуны көргүзөр: предмет неден бүткенин, неден јазалганын, не-ле колбулу болгонын (өйлө, јерле): *темир кўр, кайын одын, ээрлү ат, тайгадагы мал, јайгы кўн, каналу бала*; предметти түндөштиргенин көргүзөр: *баатырдый уул, тууча коозо, ат бажынча алтын*.

250 таскаду. Кычырала, үлгерден качественный ла относительный јарталгыштарды табыгар.

Јарадына келип жүргөжин,
Шилдий сууннын јаражын!
Терен түбинде таштарды
Тоолоп алгадый ончозын!
Алтайдын сууларынын јаражы — сен
Аткан октон түрген агадын,
Көк таштарды јалап јадын,
Көк кумакты экчеп турун!
Чакпындарынды көргөндө,—
Мөнгүн суудый мызылдайдын,
Артуларын аңданыжып,
Корголјындый бүктеледин....

(П. В. Кучняк.)

251 таскаду. Јарталгыштарга адалгыштар кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Бийик..., јажыл..., ару..., чанкыр..., каскак....

252 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, озо баштап качественный јарталгышту сөсколбууларды, ононг относительный јарталгышту сөс-колбууларды бичип алаар.

Изү суу, шул...с уулчак, мөнгүн час, тере тон, јилбүлү кууч...н, ор...к јол, кирпич тура, јайгы кўн, каяу кыр, бийик ман, идиргендеги аш, чанкыр тегери.

31 §. Јарталгыштардын бүдери.

Јарталгыштар башка-башка эп-аргаларла бүдүп јат.
Јарталгыштар көп сабазында сөс бүдүрер кожулталардын болу-жыла бүдет.

1. Јарталгыштар адалгыштардан, глаголдордон, солумалардан, кубулбастардан мындай кожулталардын болу-жыла бүдет:

1) -зак, -зек, -зок, -сек: ан—анзак, эје—эјезек, кбчб—кбчбзөк, эт—этсек;

2) -ду, -дү, тў, -ту, -лў, -лу: мал—малду, мен—мендү, ук—укту, сўт—сўттў, кыр—кырлу, сўме—сўмелў;

3) -гы, -ги, -кы, -ки: јай—јайгы, јайгыдагы, јас—јаскы, эртен—эртенги; менде—мендеги;

Кирдириш
Кирдириш

4) -дый, -дий, -тый, -тий, -ча, -че: бала—баладый, те-
ке—текедий, таш—таштый, жегес—жегестий; олор—олор-
дый; турача таш, адазындый уулчак;

5) -гыр, -гир, -кыр, -кир (-гур, -гүр, -кур, -күр): үн—үн-
гүр, базыт—базыткыр; жыл—жылгыр, ээл—ээлгир, сес—
сескир;

6) -к; -чак, -чек; -чан, -чен; -кай; мкай; -нкай, -нкей:
ойло—ойлок; коптон—коптончок; уруш—урушчан, кериш—
керишчен; ооры—оорынкай, терле—терленкей, киле—ки-
ленкей, чыда—чыдамкай.

7) -чыл, -чил: жуу—жуучыл, шок—шокчыл; озо—озочыл,
чек—чекчил.

2. Жарталгышка кожулып, онын учурын бир эмеш кубултып та-
турар сөс бүдүрер кожулталар бар:

а) -чак, чек; -ак; -ош: жукачак, чичкечек; жабызак,
оогош;

б) -зу, -зү, -су, -сү; -зымак, -симек: терензү, күйрэнзү,
тенексү; суузымак, сүтсимек.

3. Сөс бүдүрер кожулталардын болушыла жарталгыштар кол-
болу да сөстөрдөн бүдөр: кызылгаттый жишлек; күнчыгыш-
тагы албаты; той балкашту жер, кара суулу жер.

4. Жарталгыш такып айдылып (коо-коо, терен-терен),
эки сөс колбожып (ак-боро, энтү-жөнтү), сөстин баштапкы
үйези такып айдылып (кып-кызыл, кап-кара), кол болу
жарталгыштар бүдүп жат. Колболу жарталгыштар чийүчөк ажы-
ра бичилер, темдектезе: бийик-бийик, кара-күрөң, сап-сары.

Жерин, ошон, жерин, сүтсүмөк (сүтсүмөк) жерин;
253 таскаду. Кычыраар. Жарталгыштар кучуң-эрмектин кандый бө-
лүгинен бүткенин жартагар. Көчүрүп бичийле, сөс бүдүрер кожулталарынын
алдыла чийү тартаар.

Ушундай учу жетим,
Бүгүңги, ыйлак, бийиркек, оорынкай, буурзак, көнөктөгү,
уйалчан, чаналу, малду, оогош.

254 таскаду. Эрмектерди кычырып, жарталгыштарды таап алаар. Олор
кандый кожулталар ажыра бүткенин жартагар.

1) Айдын көксимек жаркыны көзнөк өткүрө чалыды. 2) Той
балкашту жердин картошказы суузымак ла оогош болор. 3) Бис-
тин деремненин жанында жабызак мөштөр бар. Олорго кичинек
балдар да чыгып жат. 4) Бистин жерде бийиксү жерлер көп.
5) Тусту кыртышта боржон өлөн өзөт, бу өзүмнүн амтаны ачу-
зымак. 6) Борозымак сууны тымыктырып арутаар. 7) Уренчик-
тин айылы школго жуугаш. 8) Сооктор түшкенде, түүнти суулар-
ды жукачак тоштор бүркеп ийет. 9) Водород — жеңилчек газ.
10) Таш көмүр каразымак өңдү, көп сабазында кара өңдү.
11) Бистин область—туулу жер. 12) Мыклай тайгада чаналу ан-
дап жүргенде, жардындагы мылтыгынын кындагы карды ырып
туратан.

255 таскаду. Сөстөрдин кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер. Жарталгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын алдыла чийү тартыгар, олор жарталгыштарга кандый учур алындырып турганын жартагар.

1) Ийде-күч... орооныс жылдын жылга өңжийт. 2) Туу... жерлерде капчалдар көп. 3) Салкын... күнде агаштардын баштары шуулажып турат. 4) Яблонялардын ла ранеткалардын ээл... будактарын алдынан өрө тиргиштеп салган. 5) Қолхозчылардын жаландарында бийик түжүм... аш бүдет.

256 таскаду. Скобикада берилген кожулталарды кожуп, жарталгыштар бүдүригер. Кажы ла жарталгышка шүүлте аайынча адалгыштар табыгар.

К ö р г ү з ү. Агаш (тагы, ту) — агаштагы кузук, агашту жер.

Абра (лу, дагы), сас (ту, тагы), күс (ки), тенгери (деги), кой (лу, дый), магазин (деги), радио (лу), балкаш (ту), уйал (чак), иште (нкей), буурза (к).

257 таскаду. Он жанындагы столбиктен шүүлте аайынча керектү жарталгыштар талдап, точкалардын ордына тургузып, эрмектерди бичигер. Жарталгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилерин жартап береер.

... жанмыр кере түжүне жаады.

Бистин жер....

Менин адам....

... кижиге андап барды.

... салкын көзнөккө соккон.

... жаратта турдым.

чугулду

иштеңкей

кумаксу

анчы

күски

бийиксү

258 таскаду. Сөс бүдүрер кожулталар кожуп, жарталгыштар бүдүригер. Жарталгыштарга шүүлте аайынча келишкедий адалгыштар таап бичигер. Бүдүрип алган жарталгыштардын чын бичилерин жартап алаар.

Күс—күски күн. Сонзун, кыш, ан, кир, эп, сен, уйал, иште, күй, тетрадь, яс, чибиге.

259 таскаду. Адалгыштарга учурыла келишкедий жарталгыштар кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Куучын—жылбүлү куучын. Туулар, талай, пионерлер, албаты, ойындар, буудай, агаштар.

260 таскаду. Эрмектерден колболу жарталгыштарды таап, учурын, бүткенин ле чын бичилерин жартагар.

1) Нефть — үстү суйук неме. Онын өңи кыскалым-күрен, сарызымак-жажыл ла кара болор; кезикте чек өң жок нефть туштап жат. 2) Торф күрен, борозымак-күрен, кезикте кара-күрен өңдү болот. 3) Бийик-бийик тууларда жайгыда да кар жадат. 4) Ада-энедий кару Төрөлис ырысту жүрүмгө бисти апарат. 5) Каракумда саксаул агаштар учурап жат. Онын өңи койрыктейрик, жарылып калган. 6) Пржевальский — атту-чуулу жорукчы.

261 таскаду. Берилген жарталгыштарга эрмектер сананып табала, бичип алаар. Олордын чын бичилерин жартагар.

Кара-көк, кайыр-кайыр, ийде-күчтү, кызыл-күрен, кызыл-гату, күнбадыштагы, той балкашту.

262 таскаду. Орфографический сөзликтең 5—6 колболу јарталгыштар табала, олорло эрмектер бичип алаар.

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

263 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болуп турганын айдып береер.

1) Југуш оорулардан чеберленерге ажанар алдында колды самындап јунар керек. 2) Аштын јакшы тўжўмин аларга улус јердин кыртыжын удобрять эдет. 3) Алюминий темирден он ўч катап јенил. Алюминий кожуп кайылткан металлдардын бескези јенил. 4) Тундрада кыш соок. Тундранын бастыра тындулары койу тўктў, онын учун соокко алдырышпай јат. Олордын тўги кышкыда ак өңдў. 5) Эверест — јер-телекейдин ўс-тўнде эн бийиҥ кыр. 6) Миссисипи — телекейде эн узун суу.

264 таскад. Точкалардын ордына шўўлте аайынча јарталгыштар тургузып, эрмектерди бичигер.

1) ... кўн кўнўн сайын там ла тынҥыда јылыдып јат. Јер топсып, ... өлөң өзўп, ағаштардын бўри јайыла берди. 2) Советский Союзтын көп тоолу ... сууларында кўчтў электростанциялар тудумат. 3) Тундрадагы ак-кийиктер атты, уйды ла койды солып јат: олорло јоруктап јадылар, олордын эди ле сўди аш-курсак болуп јат, терезинен ... өдўк ле кийим көктөп јадылар. 4) Бистинг жолхозто ... уйлар көп. 5) ... кырлар бистинг Алтайда көп эмей. 6) Мыклай јаштаң ала сўрекей ... аңчы болгон: тийинди, терезин јўребеске, бажына ла адатан.

265 таскаду. Точкалардын ордына шўўлте аайынча адалгыштар тургузып, бичигер.

Кышкы јол.

Быјыраш булуттарды өткўре
Ай өңөлөп барадыры,
Кунукчыл ээн ...
Кубакай одыла јарыдып туру.
Эрикчил кышкы ... ичиле
Чыйрак ... мантагылайт.
Бир аай ўндў кўзўни
Эрикчеендў шыңырайт.

Ямщиктин узун ...
Төрөл не де угулат:
Бирде омок јыргал ондо,
Бирде јўрек сыстадат...
Оттор до јок, тура да јок...
Шын ла кар... Меге јолой
Јаңыс ла чоокыр ...
Ээчий-деечий учурагылайт.

(А. Пушкин.)

Керектў сөстөр: јол, аттар, јаландарды, столмолор, кожонгында.

266 таскаду. Берилген сөстөргө кайра учурлу сөстөр кожуп, эжерлеп бичип алаар.

Јенил—уур; јаан, жадык, кирлў, карануй, эрте, кунукчыл, чичке, узун, ачу, койу, араай.

267 таскаду. Эрмектерди бичиир тушта скобкадагы јарталгыштарды чын бичилер ээжилери аайынча бичигер.

1) Јарышчылар (түн, түс) јолло мантаттылар. 2) (Алтын, сары) ай ажа берди. 3) Саксаул агаштын өни (койрык, тейрик). 4) Кара талайдан Каспийский талайга јетире Кавказтын (бийик, бийик) кырлары чөйилип барган. 5) Колхозчылар јос јарарга (коо, коо) карагайлар јыктылар. 6) Карагуланын түги кумактын өгиндий (борозымак, сары). 7) (Јажыл, сары) көстү киске столдын алдында отурды. 8) Тусту кыртышта өзүп турган борјон өлөннинг өнги (өткүн, јажыл).

ТООЛОМОЛОР.

32 §. Тооломолор керегинде текши билери.

Предметтердин турган тоозын эмезе ээчий тоозын көргүскен сөстөрдү тооломолор деп айдар, темдектезе: **эки көзнөк, экинчи көзнөк.**

Предметтердин тоозын көргүзүп (канча? деп суракка каруу берер, турган тооломолор турган тоозын көргүзөр тооломолор деп адалар, темдектезе: **бир бала, эки карындаш, он төрт бугал, бир мун тогуз жүс алтан үч жыл.** Предметтердин ээчий тоозын көргүзүп, (канчанчы? деп суракка каруу берер тооломолор ээчий тоозын көргүзөр тооломолор деп адалар, темдектезе: **экинчи тура, он алтынчы парта.**

Ээчий тоозын көргүзөр тооломолор турган тоозын көргүзөр тооломолордон **-ынчы, -инчи, -нчы, -нчи** деп кожулталардын болужыла бүдет: **бежинчи, тогузынчы, јетинчи.**

Тооломолор эрмекте адалгыштарла колбожып јат. Тооломолорло колбулу адалгыштар јангыс тоодо турар, темдектезе: **үч балам, үч балага.**

Ајару. Биринчи эмезе баштапкы деп эки тооломо ээчий тоозын көргүзөр тооломо болуп јат, је баштапкы деп тооломоны баштамы деп јарталгыштаң ылгаштырар керек: баштапкы парта — баштамы школ.

268 таскаду. Кычырып, табышкартарды таап алаар. Озо баштап турган тоозын көргүскен тооломолорды, онын кийининде ээчий тоозын көргүскен тооломолорды чыгара бичип алаар.

1) Тогузон кат тонду Тондой таадак отуры. 2) Бирүзи јадалык дейт, экинчизи баралык дейт. 3) Төрт карындаш бир бөрүктү. 4) Јүс кушкаш көл карайт. 5) Эки жарындаш јүзин көрүшпес. 6) Одус ак ат, ойлок јеерен ат. 7) Эки карындаш јол кечире јуртап јат, бирүзи бирүзин көрүп болбойт. (Табышкартар.)

Таба таны: капуста, таш ла суу, отургуш, көс, ээрдин каштары, тиш ле тил.

269 таскаду. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Тооломолордын алдыла чийү тартып, олор кандый тооломолор болгонуын жартагар.

1) Баштапкы космический спутник төрт...нчи октябрьда бир мун тогус жүс бежен жети жылда учуп чыгала, тогузон төрт күн учуп, Жерди бир мун төрт жүс төртөн катап айланган. 2) Сантиметр метрдин жүз...нчи үлүзи, миллиметр десе метрдин мун...нчы үлүзи. 3) Бир мун тогус жүс алтан эки жылда июнь айда Горно-Алтайский автономный область төзөлгөнүн ала төртөн...нчи жылдыгын темдектеген. 4) Айдын ары жаны кандый бүдүмдү болгонуын билерге, советский учёныйлар автоматический межпланетный станциялу үч...нчи космический ракета божоткон. 5) Юрий Гагарин — баштапкы советский космонавт, экинчизи десе — Герман Титов.

33 §. Тооломолордын бүдүмү.

Турган тоозын көргүзөр ле ээчий тоозын көргүзөр тооломолор бүдүмү жанына тегин де колболу болушат.

Бир тазымду тооломолорды тегин тооломолор деп айдар, темдектезе: бир, эки, үч; он, жүрме, одус, жүс; баштапкы, экинчи, онынчы, одузынчы...

Эки тегин тооломо бир сөс болуп бириккен тооломолорды колболу тооломолор деп айдар, темдектезе: төртөн (төрт, он), бежен (беш, он), тогузон (тогус, он). — жааа бир.

Эки эмезе бир канча тегин эмезе колболу тооломолордон турган тооломону бириккен деп айдар.

Бириккен тооломолор башка бичилер, темдектезе: он үч, он беш, жүс он төрт, бир мун тогус жүс алтан беш.

Ажарулар. 1) Турган тоозын көргүзөр бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети деп тооломолорго -ү (-у) деп кожулта кожулар аргалу: бирү, экү, үчү, төртү, бежү, алту, жетү. Олор көп тоонун жүзүндеринин кожулталарын база алынып турар, темдектезе: экү-бис, экү-гер, экү-зи. (ср. канча? да канча?)

2) Предметтин турган тоозын дробный да тоолорло көргүзүп айдар аргалу, темдектезе: бир карандашты үч үлүге үлейле, бир үлүзүн алза, дробный тооло мынайда айдар: үч үлүгүн бир үлүзи ($\frac{1}{3}$).

Эки үлүгүн бир үлүзи ($\frac{1}{2}$) эмезе нуль бүдүн он үлүгүн беш үлүзи (0,5) деп айдардын ордына кыскарта жарым деп айдарга жараар. Онон улам $\frac{1}{2}$ эмезе $1,5$; $\frac{1}{2}$ эмезе $2,5$ деп тоолорды бүдүн жарым, эки жарым деген сөс-төрлө айдып бичириге жараар.

Эки үлүгүн бир үлүзи деп дробный тооны кыскарта бир экинчи деп айдарга жараар, алты үлүгүн эки үлүзи деп тооны эки алтынчы деп кыскарта айдарга жараар.

270 таскаду. Кычырала, турган тоозын көргүзөр тооломолорды ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолорды көргүзүп береер. Озо баштап тегин

желем — (см. сар. жем.)

тооломолорды, онын кийининде колболу ла бириккен тооломолорды чыгара бичип алаар.

Он эки, он алты, үч, төрт жүс, сегис, он беш, эки жүс алтан, он тогус, јетен, он, эки, он сегис, сегизен сегис, сегис жүс тогузон, он биринчи, он јетинчи, төртөнинчи, сегизинчи, эки жүс тогузон сегизинчи, он төртинчи, экүзи, үч жүс јетен сегизинчи, экинчи, үчү, сегизен, бежинчи, јетилези, јети жүс сегизен тогузынчы.

271 таскаду. $\frac{2}{3}; \frac{4}{5}; \frac{3}{2\frac{1}{2}}; 0,5; 10\frac{1}{2}$ деп дробный тоолорды сөстөрлө бичигер.

272 таскаду. Цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар.

1) Ада-Төрөл учун Улу јуу 1941 јылда башталып, 1945 јылда токтогон. 2) Москва 1147 јылда төзөлгөн. 3) Баштапкы космический спутник-керепти 12-чи апрельде 1961 јылда учурткандар, экинчизин — 6-чы августта 1961 јылда. 4) Экинчи спутник-кереп јерди 25 час 18 минуттын туркунына 17 катап эбирип, 700 мун километр учкан. 5) «ТУ-114» самолёт 120 пассажирден ала 220 пассажирге јетире көдүрип учар аргалу. 6) «Ленин» ледоколдын сыны 134 метр, тууразы 28 метр, бийиги 16 метр. 7) Сахарный свёклада 16—20 процент сахар бар. 8) Туулу Алтайда 3500-ке јуук көлдөр бар. Олордон 3 көл кышкыда тонбой јат.

273 таскаду. Бичигер. Тооломолордын алдыла чийү тартып, олор кандый тооломолор болгонун јартагар.

1) Ярославский утку Вена деп уй бир конокко сегизен беш литр сүт берген — бу төрт жүс јирме беш стакан сүт. 2) Агаш аразына үч уулчак мешкелеп барды. Учүлези јалтанбас балдар болгон. Олордын экүзи мешкени корзиназына толо терип алды. 3) Африканский страустын бийиги эки метр јетен беш сантиметрге једер, бескези јетен беш килограммга јуук. 4) Федя, Павлуша, Илюша, Қоста ла Ваня аттар кабырып барган. Эңирде бежүлези оттын јанында отурдылар. 5) Адам ла энем экилези колхозто малчылар болуп иштеп јат, мен јайгыда олорго болужып турадым. 6) Колхозчы Қыдыев алты бала өскүрип чыдаткан, эмди олор алтылазы бойынын колхозында иштеп, ада-энезине болужып јадылар.

34 §. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Тооломолор кубулткыштарла, адалгыштар чылап ок, үч бөлүкке бөлинип кубулар.

Үнгүр туйукка токтогон турган тоозын көргүзер тооломолор үнгүр туйукка токтогон адалгыштарла түнгей кубулар, темдектезе: **бирдин, үчүггердин.**

Тунгак туйукка токтогон турган тоозын көргүзер тооломо-

лор тунгак туйукка токтогон адалгыштарла тўней кубулар, темдектезе, *сегиске, жетїбиске*.

Ўндў табышка токтогон тооломолор ўндў табышка токтогон адалгыштарла тўней кубулар, темдектезе: *жетинин, ўчїнин, экилезинин, жетинчинин*.

274 таскаду. Берилген тооломолорды столбиктерле бичип алаар. Баштапкы столбикке ўнгўр туйукка токтогон тооломолорды бичигер, экинчизине — тунгак, ўчинчизине — ўндў табышка токтогон тооломолорды.

Бир, беш, жети, ўч, алты, жетен, тўрт, сегис, бежен, тўртў, тогус, тўртўгер, алтан, жирме, тўртўзи, одус, тогузон, тўртўлези, он, тўртўн, сегизен, јўс, ўчинчи.

35 §. Туйук табышка токтогон турган тоозын кўргўзер тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Ўнгўр туйукка токтогоны			Тунгак туйукка токтогоны	
Т.	<i>бир</i>	<i>тўртўн</i>	<i>тўрт</i>	<i>тогус</i>
Э.	<i>бирдин</i>	<i>тўртўннин</i>	<i>тўрттин</i>	<i>тогустын</i>
Б.	<i>бирге</i>	<i>тўртўнгў</i>	<i>тўрткў</i>	<i>тогуска</i>
К.	<i>бирди</i>	<i>тўртўнди</i>	<i>тўртти</i>	<i>тогусты</i>
Ў.	<i>бирле</i>	<i>тўртўнлў</i>	<i>тўртлў</i>	<i>тогусла</i>
Ј.	<i>бирде</i>	<i>тўртўндў</i>	<i>тўрттў</i>	<i>тогуста</i>
Ч.	<i>бирден</i>	<i>тўртўннўн</i>	<i>тўрттўн</i>	<i>тогустан</i>

Тўзўгўзи **н** деп табышка токтогон тооломолордын кожулта-лары **энчилеечи** ле **чыгытту** кубулткыштарда база **н** табыштан башталар, онынг учун эки **н** коштой бичилер: *тўртўннин*, *тўртўннўн*; *оннын*, *оннўн*.

Т табышка токтогон тооломолор энчилеечи, кўстўўчи, јерлее-чи ле чыгытту кубулткыштарда эки **т** ажыра бичилер: *тўрт-тин*, *тўртти*, *тўрттў*, *тўрттўн*.

275 таскаду. Кычырала, тооломолорды табаар. Олор кандый кубулт-кыштарда турганын јартагар.

1) Кара баарчыктын билези кўнине ўч јўс беженге јуук курт-конус јип салат. 2) Учўнйлар тагкынын ыжын шиндеп турала, оног кижининг су-кадыгына каршузын јетирип турган одустан ажыра корон тапкандар. 3) Эмди нефтьтен искуственный эп-аргала жирме муннан ажыра јўзўн-башка веществолор алып јат. 4) Бистин областъта бастыра малдын тоозы бир миллионнон ашкан.

276 таскаду. Тооломолордын божодылган кожулталарын тургузып, эр-мектерди бичигер. Кубулткыш кожулталардын чын бичилерин јартагар.

1) Тогузон... тўртўнди айрыза, бежен артар. 2) Он... бешти

айрыыр. 3) Сегизен... төртинчи үлүзи — јирме. 4) Төртөн... одусты кошсо, јетен болор. 5) Јүс болзын деп, алтан... канчаны ко- жор керек? 6) Јирме артсын деп, јетен... канчаны айрыыр? 7) Байкал көлгө үч јүс... ажыра суучактар ла суулар кирип јат, онон дезе Ангара деп бир ле јаан суу чыгат.

277 таскаду. Јетен, сегизен деп тооломолорды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузала, эрмектер сананып бичигер.

36 §. Ундү табышка токтогон турган тоозын ла ээчий тоозын көргүзер тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Т.	алты	үчү	јетинчи
Э.	алтынын	үчүннн	јетинчинн
Б.	алтыга	үчүге	јетинчиге
К.	алтыны	үчүни	јетинчини
Ө.	алтыла	үчүле	јетинчиле
Ј.	алтыда	үчүде	јетинчиде
Ч.	алтыдан	үчүден	јетинчиден

278 таскаду. Јети, төртү деп тооломолорды кубулткыштарла кубул- тала, кожулталарын көргүзип береер, олордын кезигиле эрмектер тургузып алаар.

37 §. Бириккен тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Т.	јүс он	јирме төрт	јүс тогузон
Э.	јүс оннын	јирме төрттин	јүс тогузоннын
Б.	јүс онго	јирме төрткө	јүс тогузонго
К.	јүс онды	јирме төртти	јүс тогузонды
Ө.	јүс онло	јирме төртлө	јүс тогузонло
Ј.	јүс ондо	јирме төрттө	јүс тогузондо
Ч.	јүс оннон	јирме төрттөн	јүс тогузоннон

279 таскаду. Он төрт деп тооломону энчилеечи, көстөочи, јерлеечи, чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичигер.

280 таскаду. Берилген арифметический действиелерди сөстөрлө бичи- гер. Тооломолордын кубулткыш кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

4 + 9; 8 - 4; 4 - 3; 5 + 4; 14 + 5.

281 таскаду. Учинчи јүзүнннн кожултазын алынган дробный тооло- молордын кубулткыштарла канайда кубулганын таблицадаг көргүзип, јар- тап береер.

Т.	сегис үлүннн үч үлүзи
Э.	сегис үлүннн үч үлүзиннн
Б.	сегис үлүннн үч үлүзине
К.	сегис үлүннн үч үлүзин
Ө.	сегис үлүннн үч үлүзиле
Ј.	сегис үлүннн үч үлүзинде
Ч.	сегис үлүннн үч үлүзинен

282 таскаду. Тооломолордын кубулткыш кожулталарынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

Сүтте кижите керектү ончо немелер бар: үс ле сахар, белок ло суу, тустар ла витаминдер. Бир стакан сүттин тогус онынчы үлүзи суу болор. Сүтте үс жүс үлүний үч жарым үлүзинен эмеш көп, ол ок кире белок бар. Сүтте сахар — жүс үлүний беш үлүзине жуук, тустар десе жүс үлүний бир үлүзинен ас. Сүтте витаминдер ас учун, озор стаканда чек ле билдирбейт. Мунг килограмм сүтте озор он граммнан ас болот.

283 таскаду. Арифметический примерлерди көргүзүлөр аайынча кычырыгар. Олорды сөстөрлө бичип алаар.

- а) $125 + 6$; $8 + 4$; $94 + 36$; $155 + 100$; $37753 + 1650$.
б) $1780 - 15$; $7 - 4$; $80 - 30$; $175 - 43$; $1846 - 60$.
в) $6\frac{6}{7} + 3\frac{4}{7}$; $\frac{11}{13} + \frac{2}{13}$; $13\frac{3}{5} + 6\frac{11}{12}$.

Көргүзүлөр. а) Жүс жирме бешке алтыны кожор.

б) Бир мунг јети жүс сегизеннен он бешти айрыяр.

в) Алты бүдүн алты јетинчиге үч бүдүн төрт јетинчини кожор.

284 таскаду. Берилген тооломолорды кубулткыштарла бичибей кубултыгар. Кубулткышта экиленип бичилетен туйук табышту тооломолорло эрмектер тургузып бичигер.

Алтан, јетен төрт.

285 таскаду. Көргүзү аайынча эки расписка бичигер. Көргүзүдеги берилген тооны өскө тооло солыгар.

Расписка.

Мен, Чунижеков Кырачы, спортко керектү немелер аларга Горно-Алтайск городтын 1-кы № школынан 46 (төртөн алты) салковой акча алдым.

Кол салганы.

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

286 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Бистин јуртта төртөн...өн ажыра өрөкө бар. 2) Бистин ороондо јетијылдыктын учында јылына он...он он бир миллиард пудка јетире аш алар деп темдектелген. 3) Төрт...и төрткө каттаптаза, он алты болор. 4) Адарда үч уул, озор үч...лези малда иштеди. 5) Эж...нчи онјылдыктын учында коммунизмнин материально-технический базазы төзөлип калар. 6) Эмдиги өйдө СССР-де кажы ла төрт...нчи кижии үренип јат. 7) Новосибирский областьта Надя Пинегина школдын куш өскүрер фермазын төзөгөн. Балдар ол фермада иштеп, экијылдыктын туркунына

куштын беж...н үч мун балдарын өскүрүп алган. 8) Бир мун тогус жүс алтан үч жылда үч...нчи мартта РСФСР-дин Верховный Советине сегис жүс сегиз...н төрт депутат тудулган.

287 таскаду. *Jeti* деп тооломону кубулткыштарла кубултып, эр-мектер тургузып алаар.

288 таскаду. Сурактарга каруу берип, бойоордын клазыгар керегинде куучын тургузыгар.

Бистинг класс.

Бистинг школды качан туткан? Ол канча этажту? Школдо канча класс? Бистинг класс кандый этажта? Бистинг класстын сыны, тууразы, бийиги канча метр? Анда канча көзнөк? Класс-та канча парта? Класста канча үренчик? Олордын канчазы кызычактар, канчазы уулчактар? Слердин класста канча үредүчи? Күнүн сайын канча уроктон болот? Школдо баштапкы урок канча часта башталат? Калганчы урок качан божойт? Жаан пермен канча кире болот?

289 таскаду. Турган ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолорды тузала-нып, «Бистинг школ» деп темага кичинек сочинение бичигер.

290 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, бичигер. Цифраларды сөстөрлө солыгар.

1956 жылга жетире Калиновка журтта гектар жер...енг картошко-ны 60 центнерден көп албайтан. Же 1957 жылдан бери, картошко өск...ерин ле жунадарын механизировать эткен согында, онын түж...ми 150—225 центнерге једе берген.

Картошко өскүрер иш...ерди бастыразын машиналар бүд...-рип јат. Квадратно-уйалап салган картошконы машинала одоп, јаап јат. Кажы ла гектар јерге 30 тоннадан өтөк төгүп јадылар. Картошконы салган кийининде оны карчий-терчий тырмап јады-лар. Онон оны канча-канча катап тырмайла, культивировать эдип турулар. Онын кийининде картошконы јаап јат. Картош-коны квадратно-уйалап салганда, бир гектар јерге 20 мун төс кирет. 1963 жылда Калиновка журт...ын колхозчылары 80 кыра јердин кажызынан ла 200 центнер картошко аларга молјон-гондор.

СОЛУМА.

38 §. Солуманын учуры ла грамматический темдектери.

Уулап көргүскен эмезе суракту сөстөрдү солумалар деп ай-дар, темдектезе: *бу, ол, андый, бойы, кем? не?* канча? кандый? онон до өскө. *Бу* (коштой) турада нөкөрим журтап јат. *Ол* (нөкө-рим) јакшы чаначы. *Андай* (јакшы) чаначылар бистинг школ-до көп. *Кем* келди? Пионерский галстук *кандый* өндү?

*Бистинг
класс
сөстөрлө*

Кубулары јанынан солумалар куучын-эрмектин өскө бөлүктөрилө түнөй. Кезик солумалар, адалгыштар чылап, кубулткыштарла кубулат, темдектезе: *мен — менин, меге; сен — сенин; ол — онын, ого; кем — кемнин, кемге.* Кезик солумалар адалгыштарла колбожып, јарталгыштар ла тооломолор чылап, кандый да кожулта алынбас, темдектезе: **канча** баланын, **канча** балага, **кандый** бичикке, **кандый** бичикти.

291 таскаду. Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөрдүн учурын јартап, олор куучын-эрмектин кандый бөлүгн болгонын айдыгар.

1) Түниле шуурган болгон. Кезик туралардын јабынтызын ол учуртып апарган. 2) Туулу Алтайда мөш агаштар көп озот. Андый агаштардаг мебель эдип јат. 3) Јастын јылу күндери турган. Андый күндөр Москвада апрельдин учында болот. 4) Алтынчы класста јирме парта туруп јат, бистинг класста база анча ок парта.

39 §. Јүзүнниң солумалары, *олордун кезгизүүнүн јакын кезгизүүн.*

Јүзүнниң солумалары: *мен, бис; сен, слер; ол, олор.*

Јүзүнниң солумалары јангыс тоодо ло көп тоодо турат.

Јүзүндөр	Јангыс тоо	Көп тоо
1-кы жүзүн	<i>мен</i>	<i>бис</i>
2-чи жүзүн	<i>сен</i>	<i>слер</i>
3-чи жүзүн	<i>ол</i>	<i>олор</i>

Кижини тооп, күндүлөп айдарга, *сен* деп солуманын ордына *слер* деп солуманы тузаланар аргалу, темдектезе: *Слер, Тамара Санатовна, јакшы јүреер бе?*

Јүзүнниң солумалары кубулткыштарла кубулып јат.

~~40 §. Јүзүнниң солумаларынын кубулткыштарла кубулары.~~

Кубулткыштар	1-кы жүзүнниң		2-чи жүзүнниң		3-чи жүзүнниң	
Т.	<i>мен</i>	<i>бис</i>	<i>сен</i>	<i>слер</i>	<i>ол</i>	<i>олор</i>
Э.	<i>менин</i>	<i>бистин</i>	<i>сенин</i>	<i>слердин</i>	<i>онын</i>	<i>олордын</i>
Б.	<i>меге</i>	<i>биске</i>	<i>сеге</i>	<i>слерге</i>	<i>ого</i>	<i>олорго</i>
К.	<i>мени</i>	<i>бисти</i>	<i>сени</i>	<i>слерди</i>	<i>оны</i>	<i>олорды</i>
Ө.	<i>мен(и)ле</i>	<i>бисле</i>	<i>сен(и)ле</i>	<i>слерле</i>	<i>оныла</i>	<i>олорло</i>
Ј.	<i>менде</i>	<i>бисте</i>	<i>сенде</i>	<i>слерде</i>	<i>ондо</i>	<i>олордо</i>
Ч.	<i>менен</i>	<i>бистен</i>	<i>сенен</i>	<i>слерден</i>	<i>онон</i>	<i>олордон</i>

*Байы, байыны
байын, байын-
байында*

Мен, сен деп солумалардын **н** табыжы, ол деп солуманын **л** табыжы тѳзѳѳчи кубулткыштаң ѳскѳ кубулткыштарда тѳже берет, темдектезе: **меге, онын ижи, оныла кожо.**

А јару. Мен, сен деп солумалар ѳмѳлѳѳчи кубулткышта эки јѳзѳн болор: **менле, мениле; сенле, сениле.**

292 таскаду. Эрмектерди кычырып, јѳзѳннинг солумалары кандый кубулткышта турганын јартагар.

I. 1) Иштеп турган албаты Ленинге баштадып, байларды јаламап койоло, бистин орооныстын ээзи боло берген. 2) Дружинанын маанызы пионерский жомнатада туруп јат. Оны старший пионервожатый ла дружинанын соведи кичееп кѳрѳп турар учурлу.

II. 1) Мен балдарла кожо агаш аразына соодоп јѳреримде, биске кара бака учурады. Менин нѳкѳрлѳрим оны ѳлтѳүрерге турарда, мен јѳгѳрип барала, токтодып ийдим. Кара бака кижиге кандый туза јетирип турганын мен ологго куучындап бердим. (Ю. Дмитриев.) 2) Сенин чамчангы кийим кѳктѳѳр фабрикада кезип кѳктѳгѳн. Бѳсти кайдан алган? Оны бѳс согор фабрикада учуктан соккон. Учукты дезе учук иирер фабрикада кѳбѳннѳн иирген. 3) Бистин заводторыста да, шахталарыста да, рудниктерде де, колхозтордын јаландарында да — бастыразында машиналар иштеп јат. Олорды башкарып иштеерден озо ого јѳренип алар керек.

293 таскаду. Карарта базылган адалгыштарды јѳзѳннинг солумаларыла солып, божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Ол солумалар кандый кубулткыштарда турганын кѳргѳзер.

Городтын оромыла демонстранттар браат...ылар. Демонстранттардын алдында оркестр болгон. Оркестрди ээчий рядтарла туруп алган јѳренчиктер брааткан. Колонналардын јѳсгѳнде маанылар элбирейт. Мааныларда алтын буква бичилгени иле-јарт кѳрѳнет. Кѳп демонстранттар чечек...ер апардылар. Чечектердин јы...ы кейди толтырып турган.

294 таскаду. Точкалардын ордына 3-чи јѳзѳннинг солумаларын тургузып, эрмектерди бичигер.

I. Менин нѳкѳрим оорый берген. Тѳште ... температуразы бийик болгон. Доктор келип, ... кѳрѳлѳ, эм бичип берген. Мен аптекадан ... эм ѳкелип бердим.

II. Менин сыйындарым јайгы каникулда деремне јаар барган, мен ... узак кѳрбѳдим. Мен ... тудуш ла письмо бичип јадым, ... база письмо алып јадым.

41 §. Кѳргѳзер солумалар, *интердан* *исп-ва, субжурни*

Кѳргѳзер солумалар: **бу, ол, андый, мындый, анча, мынча.** Олор адалгыштарла колбожып, адалгыштарды јартап, ку-

булткыштарла, тооло, жүзүндерле, кубулбай турар, темдектезе: **бу кйр, бу кйрде, бу кйрле; андый тура, андый туралар.**

Көргүзөр солумалар эрмекте адалгыштын учурын алынганда, 3-чи жүзүнниң кожултазын алынар, кубулткыштарла да кубулар, темдектезе: **мынчаны, андыйы, мындыйы, анчазы, мынчазы, мынызы.**

42 §. Көргүзөр солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Т.	бу	мынча
Э.	мынын	мынчанын
Б.	бого	мынчага
К.	мыны	мынчаны
Ө.	мыныла	мынчала
Ј.	мында	мынчада
Ч.	мынан	мынчадан

1. Бу деп солума төзөөчи ле береечи кубулткыштардан өскө кубулткыштарда **б** табыштын ордына **м** табыштан башталат, **у** табыжы **ы** табышла солына берет: **бу—мыны**; је береечи кубулткышта **у** табыштын ордына **о** туруп јат: **бу—бого.**

Бу деп көргүзөр солума көп тоонунг кожултазын алынар: **былар (у табыжы ы табышла солына берет).** Былар деп солума јангыс ла көп тоодо турганын көргүзөр эмес, кижини тооп, күндүлөп турганын база көргүзөр, темдектезе: **ой былар, тбр јаар базып отураар.**

Былар деп көргүзөр солума кубулткыштарла көп тоонунг адалгыштарыла түңей кубулар: **былар — былардын, быларга, быларды.**

2. Жүзүндердинг кожултазын алынган көргүзөр солумалар кубулткыштарла мензинер адалгыштарла түңей кубулар: **андыйыла, мындыйын, мындыйынан, мынызын.**

295 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Көргүзөр солумалар кандый кожулталар алынганын јартагар.

1) Кажы ла уйды кичееп көрөрдөн озо, онын кылык-јанын, нени јиирге сүйүтенин билер керек. Бирүзи картошконы сүйп јат, экинчизи — жмыхты. Уй саачы мыны ончозын билер учурлу. 2) Бу бичик слердин бе? 3) Мен магазиннен сыйса бос алдым, айылдажым база андыйынан алды. 4) Албатынын ижи-јолында сенин канайда туружатанын темдектелип, планга кирген. Кажы ла урокты үренбеген болзон, кажы ла күнди калас өткүрип койгон болзон — мынызы текши планы сен тутатканын болор. Айдарда, астыкпа, ичкери барар јолды тутатпа. (Л. Касс.)

296 таскаду. Бу деп солуманы береечи, јерлеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичип алаар.

297 таскаду. Былар, кырлар деп сөстөрдн кубулткыштарла кубултып, кубулткыш кожулталарын түңдегер.

298 таскаду. Кызы, мындыйы, мынызы деп сөстөрдү кубулткыштарла кубултып, кожулталарын түндөгөр.

299 таскаду. Ол деп көргүзөр солуманы бу деп солумала солып, эрмектерди бичип алаар.

1) Сен үренип турган школды да, сенин кийген тон-өдүнгинди де, күнүн сайын жип турган калашты да — ол немелерди бастыразын кижинин колы эткен. 2) Уй саачылар жакшы үредүлү болор учурлу. Көп колхозчы кыстар он классты божодоло, ол күндүлү профессияны талдап алгылайт. 3) Үренчиктер жалаңдарда иштеп, колхозчыларла кожо аш өскүрүп жат. Же ол иш ологро жакшы үренерге чаптык этпей жат. 4) Мылтык-жепселди эдип чыгарбас деп, бастыра пушкаларды, танктарды ла мылтыктарды завод жаар ойто аткараар деп, анда дезде олодон тракторлор, комбайндар, жаңы станоктор ло амыр-энчү ишке керектү инструменттер эдер деп, Советский башкару жаңыс катап кычыру эткен эмес. Ол кычыруны угуп, ак-чек санаала көп тоолу улус сүүнген.

43 §. Жартаачы солумалар.

Жартаачы солумалар: *бойы, ончо, бастыра, кандый ла, кажы ла.*

Жартаачы солумалар жүзүннүн кожулталарын алынып турар, темдектезе: 1-кы j. — *бой-ым, бой-ыбыс, (бой-ыс);* 2-чи j. — *бой-ын, бой-ыгар;* 3-чи j. — *бойы, бой(лор)ы.*

Ончо, бастыра, кажы ла деп солумалар жүк ле көп тоонун жүзүндеринин кожулталарын алынар, темдектезе: *ончобыс, ончогор, ончозы (ончолоры); бастырабыс, бастырагар, бастыразы, (бастыралары).*

Жартаачы солумалар үчинчи жүзүннүн кожулталарын көп тоодо туруп алынар, темдектезе: *ончозы—ончолоры, бастыразы—бастыралары, кажызы ла—кажылары ла, кандыйы ла—кандыйлары ла.*

Жартаачы солумалар жүзүндердин кожулталарын алынып, кубулткыштарла кубулып жат.

44 §. Бойы деп солуманын кубулткыштарла кубулары.

Кубулткыштар	1-кы жүзүннүн		2-чи жүзүннүн		3-чи жүзүннүн
Т.	<i>бойым</i>	<i>бойыбыс</i>	<i>бойын</i>	<i>бойыгар</i>	<i>бойы</i>
Э.	<i>бойымнын</i>	<i>бойыбыстын</i>	<i>бойыннын</i>	<i>бойыгардын</i>	<i>бойынын</i>
Б.	<i>бойымда</i>	<i>бойыбыска</i>	<i>бойынга</i>	<i>бойыгарга</i>	<i>бойына</i>
К.	<i>бойымды</i>	<i>бойыбысты</i>	<i>бойында</i>	<i>бойыгарды</i>	<i>бойын</i>
Ө.	<i>бойымла</i>	<i>бойыбысла</i>	<i>бойынды</i>	<i>бойыгарла</i>	<i>бойыла</i>
Ј.	<i>бойымда</i>	<i>бойыбыста</i>	<i>бойынла</i>	<i>бойыгарда</i>	<i>бойында</i>
Ч.	<i>бойымнан</i>	<i>бойыбыстан</i>	<i>бойынан</i>	<i>бойыгардан</i>	<i>бойынан</i>

Ончо, бастыра, кажы ла деп солумалар жүзүндөрдүн кожулталарын алынганда, кубулткыштарла бойы, бойыбыс, бойыгар деп солумаларла түнгөй кубулар: ончобыска, бастырагарды.

300 таскаду. Ончозы, ончобыс, бойлоры деп жартаачы солумаларды кубулткыштарла кубултыгар. Кубулткыш кожулталарын көргүзүп береер.

301 таскаду. Эрмектерди кычырып алаар. Жартаачы солумалар кандый кожулталар алынганын көргүзүп береер.

1) Ончогор билереер — мен жылкычы, колхозтын малын кабырар ишчи. (В. Куч.) 2) Суучак мендеп, жаан табыштанып агат, өзөктө жаткан кижиге бойынын суузын апарат. (В. Куч.) 3) Кажы ла пионер жаш пионерлердин торжественный берген сөзүн, жаш пионерлердин закондорун бүдүрер, пионерлердин ступеньдерине үрөнер учурлу. 4) Адыжоктын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын өштүзүн сананып отурган. Онын өштүзү — соок. (П. К.) 5) Каргаа көөрөп, төгүндөп турды, төгүнине бойы да бүдө берди. (С. Сур.) 6) Бистин бастырабыстын ижис өмөлү. Кажы ла кижин өйдө чеберлеп турза, бистин ороон онон түргөн өзөр, ол күнүн сайын эмес, час сайын там ла байып, күчү кожулып турар. 7) Озодогы улус жангыс ла амадап сананып жүрөтөн жүрүмдү сен акту бойыннын көзүңгө көрөрин. (М. Ильин.)

302 таскаду. Солумалардын божодылган кожулталарын кожуп, эрмектерди бичип алаар.

1) Футболисттер ойноорго ончолор... жуулды. 2) Бойун... ару-чек тутсан, су-кадык жүрөрин. 3) Пакетти командирдин бойы... берип ийеер. 4) Школдын жанына мааланын ажын отургузарга юннаттар агрономнын бойы... үрөндөр сурап алдылар. 5) 1962 жылда СССР-дин Верховный Советине бастыра... 1443 депутат тудулган. 6) Бойы... жаткан кыбына келеле, Герасим күчүктү орыннын үстүнө салып койды.

303 таскаду. Кажыгар ла, кандыйлары ла деп солумаларды кубулткыштарла кубултыгар.

45 §. Суракту солумалар. *алдында канча-ла кызылорго*

Суракту солумалар: кем, не, канча, кандый, кажы.

Кем, кажы деп солумалар көп тоодо турган жүзүндөрдүн мензинер кожулталарын алынар: *кемибис, кемигер, кемизи, кажыбыс, кажыгар, кажызы.*

Кем деп солума жүзүннүн кожултазын алынганда, кожултазын алдына и табыш кожула берет: *кемибис.*

Кем деп суракту солума көп тоонун кожултазын алынар: *кемдер.*

Не, кандый, канча деп солумалар 3-чи ле жүзүннүн кожултазын алынар: *нези, кандыйы, канчазы.*

46 § Суракту солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Ку- булт- кыш- тар	Кем	Не	1-кы жүзүнниң	2-чи жүзүнниң	3-чи жүзүнниң
Т.	кем	не	кем(иб)ис	кемизер	кемизи
Э.	кемнин	ненин	кем(иб)истин	кемизердин	кем(и)зинин
Б.	кемге	неге	кем(иб)иске	кемизерге	кем(и)зине
К.	кемди	нени	кем(иб)исти	кемизерди	кем(и)зин
Ө.	кемле	неле	кем(иб)исле	кемизерле	кем(и)зиле
Ј.	кемде	неде	кем(иб)исте	кемизерде	кем(и)зинде
Ч.	кемнен	неден	кем(иб)истен	кемизерден	кем(и)зинен

Кем, не деп солумалар кубулткыштарла адалгыштар чылат кубулат.

Нези, канказы, кажызы, кандыйы деп суракту солумалар кемизи деп солумала түней кубулар.

304 таскаду. Суракту солумаларга кандый кожулталар кожулганын айдып береер.

1) Кеткин куштардын кандыйларын билерин? 2) Ийне бүрлү агаштардан слердин жерде кандыйлары өзүп јат? 3) Телекейде кырлардын кажызы эн бийик? 4) Космонавттардын кемизи баштап ла ак-айаска учуп барып келди? 5) Алтай писательдердин кемизинин произведениелерин көп кычырдын?

305 таскаду. Нези, канказы, кажызы, кандыйы деп солумаларды кубулткыштарла кубултыгар. Кемизи деп солуманын кубулганыла (таблицада) түндегер.

306 таскаду. Скобкадагы суракту солумаларга керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичип алаар.

1) Сен выставкада (не) көрдин? 2) Выставкада сеге анчадала (не) јарады? 3) Баштапкы урокто ўредўчи доского (кем) чыгарды? 4) Сеге бөстин (кандый) алайын? 5) Тышкары (кемдер) ўндери угулат? 6) Ўренчиктердин (кемизи) каруузы јакшы болды? 7) Бөстин метрин (канча) алдын? 8) Бистин класстан Артекке (кемдер) ийдилер?

47 §. Относительный солумалар.

Относительный солумалар: кем, не, канча, кандый, кажы — ол ло суракту солумалар, је эрмекте сурак учуры јок турар, темдектезе: 1) **Кем** иштейт — ол эрикпейт. 2) **Јер** — табак, **не-ни** саларын — оны аларын. 3) **Кажы** јолло келген, ол ок јооло ойто бар. Относительный солумалар кубулткыштарла суракту солумаларла, адалгыштарла түней кубулар (кемнин, кемге.)

307 таскаду. Эрмектерди кычырып, суракту, относительный ла көргүзөр солумаларды таап береер.

1) Экскурсияга канча бала жүрди? 2) Эңирде Надя ла Валя түжүне кем канча деталь эткенин тоолоп көрдилер. (М. Ильин.) 3) Лабораторияда көп ченемелдерди бойың эткенг жийининде ле химиктер туфляларды нефтьтен, чулуктарды таш көмүрден, калошторды агаштан кандый эп-сүмеле эдип турганы сеге јарт боло берер. (М. Ильин.) 4) Кем иштебес — ол јибес. 5) Школдың маалазында иштейтен үренчиктерге нени эдерин үредүчи ажындыра айдып салган.

308 таскаду. Точкалардың ордына солумаларга шүүлте аайынча кожулталар кожуп бичигер.

1) Кандый грядага не... салатанын ажындыра темдектеп ал. 2) Орус тилдин урогында кем... сураарын үредүчи ажындыра темдектеп алды. 3) Бөстин метрин канча... садып турганын мен сурап уктым. 4) Пушкиннинг үлгерлериненг кандый... јакшы билерин, айдып бер.

48 §. Јарты јок солумалар.

1. Кем-кем, не-не, кандый-кандый, канча-канча деп јарты јок солумалар такып айдылган суракту солумалардан бүдүп јат, темдектезе: Айылына **кем-кем** келер болор бо деп, карган **сакып отурды**.

2. Кем-кем, не-не деп јарты јок солумалар кубулткыштарла суракту солумалар чылап кубулар. Бу солумалар 3-чи жүзүннинг кожултазын да алынар. Јүзүндердинг де кожулталары, кубулткыштынг да кожултазы мындый солумалардын кажы ла бөлүгине кожулат, темдектезе: **кемге-кемге, кемизи-кемизи, кемизи-не-кемизине**.

3. Јарты јок солумалар суракту солумалардың ла бир, да, де деп сөстөрдиг колбошкөнгөнгө база бүдет: **бир канча, кандый бир, кажы бир; кемде, неде, кандый да**.

309 таскаду. Бир кезеги, не-не, кезиктери деп јарты јок солумаларды кубулткыштарла кубултыгар.

310 таскаду. Тексттен јарты јок солумаларды чыгара бичип алаар, олор канайда бүткенин, кандый кубулткышта турганын көргүзип береер.

1) Амыраар тушта комнатаны ару кейге соктыртала, бир канча гимнастический упражнениелер эдер керек. 2) Балдардың кезигин ойында турушсын деп сурадылар. 3) Меге кандый бир солун неме куучындап бер. (Л.) 4) Бого бир кезек улус жуулган. 5) Кем де оны адап кыйгырды. 6) Балдардың бир кезеги сочинениени «бешке» бичидилер. 7) Бурылчыктын ары јанынан кемнинг де базып клееткени угулды. (М. Г.)

49 §. Токтодулу солумалар.

Кем де, не де, кандый да деп токтодулу солумалар кем, не, кандый деген суракту солумалардын ла да, де деп сөстөрдүн колбошконунан бүдүп жат, темдектезе: **кем де келбеди; не де көрүнбеди; кандый да табыш угулбады.**

Токтодулу солумалар кубулткыштарла суракту солумалар чылап кубулып жат, же кубулткыш кожулталары баштапкы сөзи-не кожулып турар, темдектезе: **кемнин де, кемге де, кемди де, кемле де, кемде де, кемнен де.**

Сагын
А. Кем де, не де, кандый да, кажы да деп токтодулу солумаларды эрмекте андый ок жарты жок солумалардан ылгаар керек.

Токтодулу ла жарты жок солумаларды эрмекте глаголдордон көрүп ылгаштырар. Эрмекте токтодулу кеберлү глагол турза, солума база токтодулу болор, темдектезе: **Урокто кем де баштактанбады.** Эрмекте токтодулу глагол жок болзо, солумазы жарты жок болор, темдектезе: **Кем де чурана ойноды.**

311 таскаду. Кем де, не де деп солумаларла эрмектер тургузып алаар; озо баштап оларды токтодулу солумалар эдип, онон жарты жок солумалар эдип тузалаанаар.

312 таскаду. Эрмектерди бичип, токтодулу солумалардын алдыла бир чийү, жарты жок солумалардын алдыла эки чийү тартыгар. Олор кандый кубулткышта туруп жат, айдып береер.

1) Кенетийин тымыкта кемнин де үни угулды. (Л. Кок.)
2) Бис кемле де жуулажарга белетенбей жадыс. Телекейде бастыра улусла амыр-энчү журтаарга жадыс. 3) Кандый да жалтанбас, чакту кижиле албатынын жүрүмин жагыскан кубултып болбос. Кандый да жана баспас революционер, жагыскан тартышса, жөнүгө жедип болбос, албатыга ырысту жүрүм төзөп болбос. (Л. Кассиль.) 4) Учунчи космический ракета Айды эбиреде учала, онын кем де көрбөгөн «тескери» жанын фотографировать эделе, Жерге ийе берген.

313 таскаду. Берилген солумаларды токтодулу солумалар болгодый эдип, эрмектер тургузып бичип алаар.

Кем де, не де, кандый да, кажы да.

50 §. Учур аайынча солумалардын болинери.

1. Жүзүннүн солумалары: 1-кы жүзүн — мен, бис; 2-чи жүзүн — сен, слер; 3-чи жүзүн — ол, олор.
2. Көргүзөр солумалар: бу, ол, андый, мындый, анча, мынча.
3. Жартаачы солумалар: бойы, ончо, бастыра, кандый ла, кажы ла.
4. Суракту солумалар: кем, не, кажы, канча, кандый.
5. Относительный солумалар — кебериле суракту солумаларга түйнөй, же эрмекте сурак учуры жок, темдектезе: **Кем нени эткенин ол көрүп турган.**
6. Жарты жок солумалар: кем-кем, не-не, кандый-кандый, канча-канча, бир канча, кандый бир, кажы бир, бир кезек, бир канча, кезик.
7. Токтодулу: кем де, не де, кандый да, кажы да.

*менин
сенин
ошун* *жерин
алдын
олордон* *мезгил
сат.*

314 таскаду. Эрмектерди кычырала, солумалар табаар. Олорды таблицада берилген аайынча группаларла ээчий-деечий чыгара бичип алаар.

I. Озодо кажы ла ус бойынын ижинин төс учурын улустан жажырып туратан. Эмди советский заводто мастер бойы жакшы иштеп, бойынын керегине өскө дө улусты үредип жат. Мен бастыра немелерди бойым билип аларга жылбиркейтем. Мен кандый бир немени билип алзам, ого ончогорды үредип ийерим. Бистин кажыбыс ла бойынын ченемелин, билерин жажырбай, нөкөрине болужарга кичеенип жат.

(М. Ильин.)

II. 1) Бастыра улус ырысту болорго жат. Ырыс неде? Ырыс дегени—кажы ла кижы улуска болужып, олорло кандый бир сүүнчилү санаа-шүүлтезин угужып, айдыжарында болуп жат. (Л. Касс.) 2) Бистин черү өштүнүн черүзин оодо сокты. 3) Бий ле Кадын суулардын кажызы түрген? 4) Жер азырайт, бойы да сурайт. (Кеп сөс.) 5) Карабаштын айылынын эжигине атту кандый да улус келип түшти. (Л. Кок.)

315 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, солумалардын алдыла чийү тартып, текстти бичип алаар. Кажы ла солума кандый группага келижип, канайда кубулып турганын жартагар.

Бир катап эгирде ажанып алала, Павел көзнөктин көжөгөзүн жаап ийеле, толукка от...рып, кычырды. Энези онын жанына базып келеле, араайын айтты: «Сен нени кычырып отур...н?»—Павел, энези жаар көрбөй, айтты: «Кычыртпай токтодып салган бичиктерди кычырып жадым. Ол бичиктерди ненин учун кычыртпай токтоткон десе, олордо ишмекчилердин жадын-жүр...ми чын көргүзүлүп бичилген. Ол бичиктерди кепке жажытту базып чыгарып жат. Олорды менен таап алза, мени түрмеге отург...зып койор».

«Сен нени эдерге турун?» — деп, энези сурады. «Үренип алала, өскө улусты үредерге турум. Биске, ишмекчилерге, үренер керек. Жадын-жүрүм биске ненин учун уур болуп турганын бис билип, ондоп алар учурлу».

(М. Горькийдин бичигени аайынча.)

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

316 таскаду. Эрмектерди бичигер. Точкалардын ордына он жанында берилген жүзүннүн солумаларын тургузыгар.

1. Бедесов Саналдын жуунда айткан куучыны ... жараган.	мен
2. Сен керегинде ... , байла, айткандар.	сен
3. Мен ... письмо алала, каруузын тургуза ла бичигем.	слер
4. Мен ... жакшы билерим, ... кожо мен көп жылдардын туркунына иштеп келгем.	ол

5. ... бригадабыска болужарга көп үренчиктер келди.	бис
6. Заводко үренчиктер келгенде, ишчилер ... [акшы уткып, ... болужат.	олор

317 таскаду. Точкалардын ордына шүүлте аайынча келишкедий солумалар тургузып, бичигер.

Тимуровецтер.

Кичинек Лиданын адазы жууда өлгөн. Энези заводто иштеп турган. ... ишке эрген тура эрте жүре берген. Лида айылында жангыскан арткан. ... көрөр кижиге жок болгон.

Бу керекти школдогы балдар билип ийди. ... Лиданын айылына келди. Вася ла Олег одын кести. Игорь одынды жарып ийди. Наташа суу экелип салды. Онын кийининде Лиданы соододып отурды.

Иштин кийининде Лиданын энези жанып келди. «Балдар, слерге спасибо! ... чын ла тимуровецтер!»—деп, ... сүүнип айтты.

318 таскаду. Точкалардын ордына солумаларга кожулталар кожуп бичигер. Ол солумалар кандый группага келижип жат, айдып береер.

Советский Союзта албатылар бастыра... тен праволу. Олор... журт хозяйствозын ла культуразын көдүрерге советский жан болужып жат.

Советский Союзтын албатылары биригип, бойы... Ада-Төрөлин калапту өштүдөг корып алгандар. Эмди олор амыр-энчү жадып, жадын-жүрүмин оной ары жарандырып, коммунизмди төзөп турулар.

319 таскаду. Кычырала, куучындагар. Бойоор кушкаштарды канайла уткып турганаар керегинде, солумаларды тузаланып, куучындап береер.

Жас жууктап клееткенде, кажы ла школ, кажы ла пионерский отряд кеткин кушкаштарды уткырга белетенет.

Кушкаштар учуп келерден озо, олордын садтарда, парктарда, агааш аразында кадап салган эски уйалары бүдүн бе, жок по деп, шиндеп көрөр керек. Уйаларда жарыктар, тежиктер бар болзо, шыбап салар, чирип, эскирип калган досколорын жангыртып солыыр. Уйалардын ичин ару эдип арчып, дезинфицировать эдер керек.

Эски уйаларды шиндеп көргөниле коштой, жангыларын жазап, кадаар керек.

ГЛАГОЛ.

51 §. Глаголдын учуры ла онын төс грамматический темдектери.

Предметтердин действиезин эмезе айалгазын көргүзүп, нени эдип жат? канайып жат? деп сурактарга каруу берген куучын-эр-

мектинг бөлүгүн глагол деп айдар, темдектезе: *бичип жат, амырап алар, сооксынып жат.*

Глагол өйлөрлө кубулып жат, темдектезе: *бичиген, бичиди* (өткөн өйдө); *бичип жат, бичийт* (тургуза өйдө); *бичипр, бичийтен* (келер өйдө).

Тургуза, өткөн, келер өйлөрдүн глаголдоры жүзүндөрлө, тоолорло кубулып жат, темдектезе: *мен бичип жадым, бис бичип жадыбыс* (1-кы жүзүндө, жаңыс ла көп тоодо), *сен бичип жадын, слер бичип жадыгар* (2-чи жүзүндө, жаңыс ла көп тоодо); *ол бичип жат, олор бичип жадылар* (3-чи жүзүндө, жаңыс ла көп тоодо).

Эрмекте глаголдор көп сабазында айдылаачы болуп турат, темдектезе: 1) *Жаңы туралар тудулат.* 2) *Лашёскүрим городын жажыл өзүмле жарандырып жат.*

320 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган сөстөр кандый куучын-эрмектинг бөлүктөрү, айдып береер.

1) Агаш, өлөн, ан, куштар жасты мактап **кожондоды.** Эдискилү жаңы **кожондор** Алтай үстүнө жайыла берди!.. (П. К.)
2) Жастын жараш **ойыны** Эртечини эрте ойгосты. (Ч. Чун.)
3) Пионерлер школдын жанында мячик **ойнойт.** 4) Электростанцияны бүдүрерге колхозчылар текши **мөрөйлөшти.** (А. Ад.)
5) Класстар ортодо болгон **мөрөй** сүреен жакшы өттү. 6) Жилектинг агаштары жаскыда **чечектеер.** 7) Алтан жүзүн жараш **чечектер** жайканыжып, күдүчини уткыды.

321 таскаду. Глагол-айдылаачылардын божодылган кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер. Глаголдордунг ойин, жүзүнүн көргүзип береер.

1) Сыгын ай жаңыр..., кузуктап барар өй кел.... 2) Күле-Кааннынг күмүш бажынан куу туман чөйилип жада.... 3) Тууы көөркий балдарыла жарым ай кузукта.... 4) Тууы омок сүүнип, эмегенин эмди мактай.... (Ч. Чун.) 5) Жиген жаак кугарып кал..., жидирген төнөзөк жажарып өз.... (Кен сөс.)

52 §. Тегин ле колболу глаголдор.

Глаголдор бүдүмиле тегин ле колболу болор.

Жаңыс тазылду глаголдорды тегин глаголдор деп айдар, темдектезе: *бар, көр, жат, үрен, кычыр, иште, башкар.*

Эки тазылду глаголдорды колболу глаголдор деп айдар, темдектезе: *барып жат, көрүп турды, үренип алган.*

Колболу глаголдордунг баштапкы бөлүгү действиенинг төс учурын темдектейт, онын учун оны төс глагол деп айдар: *журап жат, көктөп салар*; экинчи бөлүгү дезе глаголдын төс учурына үзеери жаңы учур кожуп, ойин, жүзүнүн, тоозын ла действиенин божогонун ла божобогонун көргүзөр, онын учун оны болушчы глагол деп айдар, темдектезе: *кычырып отур, кычырып саларым, кычырып салдыбыс.*

322 таскаду. Кычырала, карарта базылган глаголдордын бүдүмин жартагар.

Бүгүн түжүне жанмыр **жааган**, күкүрт тыг **күзүреген**. Энир-гери булуттар карарып, өрө **бийиктей берди**. Туулардын бажынан ла аркалардан туман **көдүрилет**. Күнбадыш **жаар** тегери **аруталып турды**. Согонолу кырды ажа берген күннинг жаркыны бийикте булуттарды **жарыдып ийди**.

Бош-Туунун ары жанынан чичке кара жолло уйлар ээчий-деечий **жанып клеетти**. Уйларды көрөлө, Алан тура **түшти**, чемоданын жерге тургусты. «Мыны ончозын кижиге ойто көрөтөн турбай» — деп, ол **сананды**. Деремненин бери учында турган айылын көрүп ийеле, чемоданын түргөн алып, мендеди.

(Э. Палкин.)

53 §. Колболу глаголдордын төс глаголынын бүдери ле чын бичилери.

1. Колболу глаголдордын төс глаголдоры мындай кожулталар алынып бүдөр: **-ып, -ип, -уп, -үп, -п** эмесе **-а, -е, -о, -ө, -й**, темдектезе: **жанып кел, өзүп тур, андап жат, ара тарт, кире кон, ойной бер.**

2. а) **-ып, -ип** деп кожулталар төзөгөзи эки эмесе бир канча үйелү глаголдорго кожулар, темдектезе: **отурып жат, көргүзүп бер, жүргүзүп ал, каткырып жүр, жүктендирип ал.**

Төзөгөзи жангыс үйелү, же узун үндү табышту глаголдорго база **-ып, -ип** деп кожулталар кожулар, темдектезе: **оодып ий, жуулып жат, шүүжүп отурат.**

б) **-уп, -үп** деп кожулталар төзөгөзи жангыс үйелү эрин үндү табышту глаголдорго кожулар, темдектезе: **туруп жат, көрүп ал, үрүп жат, үзүп бер.** Же жангыс үйелү глаголдордын төзөгөзи **й** табышка токтозо, ого **-ып, -ип** деп кожулталар кожулар, темдектезе: **ойып ий, чөйүп сал, сойып ал, кийип жүр; й** табышка токтогон бир ле глаголго **-үп** деп кожулта кожулар: **күйүп жат.**

в) **-п** ле **-й** деп кожулталар төзөгөзи үндү табышка токтогон глаголдорго кожулар, темдектезе: **ойноп жат, көктөп сал, корып жат, солып ий, бөлип ий, толып ал; иштей берди, жалтанбай жүр.**

г) **-а, -е, -о, -ө** деп кожулталар төзөгөзи туйук табыштарга токтогон глаголдорго кожулар, темдектезе: **жула тарт, кечире бас, оодо сок, өдө кон.**

Ажару. 1. Төзөгөзи **п** табышка токтогон жангыс үйелү глаголдор болушчы глаголдорло кожо турганда, олар узун үндү табыштар ажыра бичилер; түндөгөр: **жап—жаап сал, кап—каап ал, көп—көөп жат, тап—таап ал, теп—тееп ийди.**

2. Колболу глаголдордын төс глаголынын ордына орус та тилден кирген глаголдор турар, темдектезе: **выступать эт, дежурить эт, звонить эт—** андый колболу глаголдордын болушчы глаголы **эт** деп глагол болот.

323 таскаду. Кычырала, колболу глаголдордын төс глаголын көргүзүп берер.

1. Менин өскөн Ондойымнын
Колхозторы өнжиپ жат!
Кожонду өскөн Ондойымнын
Озочыл маяктары көптөп жат.

(А. Саруева.)

2. Туулардын баштары боромтып,
Карлу салкын шуурып келди.
Ачу жоткон жүске шыбалып,
Көс тө ачарга бербей турды.

(И. Мухачёв.)

324 таскаду. Кажы ла эки тегин глаголдон көргүзү аайынча колболу глаголдор бүдүрүп бичигер.

Кичеенип үрен. Кожондон жүр. Бар, кел. Куучында, бер. Көр, ал. Ук, ал. Ус, бер. Чеберле, жүр. Сус, бер. Ур, ий. Кичее, тур. Буры, ал. Коры, жат. Сой, сал. Сүү, жат. Уч, жүр. Кон, ал. Түш, кел. Жап, сал.

325 таскаду. Кажы ла эки тегин глаголдын бирүзине көргүзү аайынча -а, -е, -о, -ө, -й деп кожулталар кожуп, колболу глаголдор бүдүрүп бичигер.

Кезе сок. Јалкуурбай жүр. Чөй, тарт. Чий, тарт. Јет, кон. Уужа, тут. Кабыр, тут. Чочы, бер. Коркы, бер. Јемир, бас. Оот, тут. Ус, тарт. Түш, кон. Тур, түш.

326 таскаду. Божодылган кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алаар. Кандый кожулталар кошканыгарды јартагар.

I. 1) Бистин колхозто јаңы клуб ачыл... јат. 2) Күскиде кайда-кайда барып үренерим деп ижен... турум. 3) Мундузак столдо нени де бичи... отурды. (Ч. Чун.)

II. 1) Балдар, омок, ачык-јарык бол... жүрүгөр. 2) Түл-түк бозом јаланга түж... желди. 3) Слер чөрчөктөги баатырларды уг... жүргенигер. 4) Ырысту жүрүмнинг кўни Алтай үстүнде јажына ашпас бол... чыкты. 5) Уулы темир атту келер, энезин бойына коштой отургуз... алар; онын кийининде Чуйдын боомдо-рыла, озо Унчулай бойынын өбөгөниле койлорды кучактанып, өткүр... жүрген јерлерле, канатту куштан түрген уч... барар. 6) Уулы койу агаштардын ортозына жирип, көрүнбей калганча, энези кийининен ары көр... турды. (П. К.)

54 §. Көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдор.

Бастыра глаголдор көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдорго бө-линип јат.

Кандый бир предметке көчүп турган действиени темдектеген

глаголдорды көчөтөн глаголдор деп айдар. Действие көчкөн предметти темдектеген сөс көстөөчи кубулткышта турар, темдектезе: (кемди?) **энемди сакыдым**, (нени?) **кожонды тындадым**.

Действие көчкөн предметти темдектеген сөстөр көстөөчи кубулткыштын кожултазын алынбай да турар аргалу, темдектезе: **Экскурсиядан жанган балдар жылбүлү куучын баштады**.

Действие көчкөн предметти темдектеген сөс жок болзо, глагол көчпөйтөн болор, темдектезе. **Арыган сыны жеңиле берди, аштаган карды тойо берди**.

327 таскаду. Кычырала, көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдорды көргүзип беригер.

1) Учына жетире кожонды уккам, кунукчыл сөстөр анда жок. 2) Пастухтын жараш кожонгы ырысту жүрүмисти чүмдейт. 3) Мен ого уткуулду жууктадым. 4) Жылдыстый көстөри суркурап, суйук сагалын сыймай тутты. 5) Эмди колхозто болорымда, эрчимдү ижим ырыс экелет. 6) Ойто ло жүзүн кожондор жажыл жаланды толтырды. (П. К.) 7) Бүгүңги түнде нөкөр нөкөргө жаңы жылла уткуулын ийет. Канча жүзүн калык-жон бу түнди жыргалда өткүрзин. (Н. Шат.)

328 таскаду. 327 таскадудан көчөтөн глаголдорды действие көчүп турган сөстөриле кожо чыгара бичип алаар.

Кожонды уккам, жүрүмисти чүмдейт,...

55 §. Глаголдордун бүдери.

1. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөрүнөн (адалгыштан, солумадан, тооломдон ло кубулбастан) глаголдор мындай кожулталардын болужыла бүдүп жат:

1) **-та, -те, -то, -тө, -да, -де, -до, -дө:** баш—**башта**, иш—**иште**, ан—**анда**, кожон—**кожондо**, жаман—**жаманда**, ас—**аста**, көп—**көптө**, төмөн—**төмөндө**.

2) **-ла, -ле, -ло, -лө:** сула—**сулала**, күндү—**күндүлө**, тоо—**тооло**, өркө—**өркөлө**, башка—**башкала**, эрке—**эркеле**, озо—**озоло**, өрө—**өрөлө**.

3) **-сын, -син, -зын, -зин:** соок—**сооксын**, көп—**көпсин**, жакшы—**жакшызын**, уур—**уурзын**, мен—мензин, жок—**жоксын**.

4) **-р, -ар, -өр, -ур:** каткы—**каткыр**, боро—**борор**, ак—**агар**, көк—**көгөр**, жалку—**жалкуур**.

5) **-кар, -кор, -кур, -күр:** баш—**башкар**, от—**откор**, өт—**өткүр**, өс—**өскүр**, куу—**кугар**, сары—**саргар** (куу деп сөстүн узун үндү табыжы кыска үндүгө көчө берет; сары деп сөстүн **ы** табыжы түжө берет).

6) **-ырка, -ирке, -үрке, -рка:** бай—**байырка**, бий—**бий-**

Жиндирке

ирке, күйч—күйчүрке, жакшы—жакшырка, улу—улурка, чечен—чечерке, (чечен деп сөстүн **н** табыжы түже берет).

7) **-а, -е, -о, -ө, ы:** ат—ада, түйн—түйне, өрт—өртө, бай—байы, жаан—жаана, жоон—жооно, бош—божо; **је:** кыйын—кыйна, ойын—ойно.

329 таскаду. Бичип алала, глаголдордын сөс бүдүрер кожулталарынын алдыла чийүчек тартаар. Ол глаголдор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө бөткөнип жатпай беригер.

1) *Туста, темдекте*; 2) *јолдо, макта, көстө, карамда, бийикте*; 3) *јайла, эркеле, эртеле*; 4) *ассын, јөпсин, тоскур*; 5) *күнзе*; 6) *кыйгыр, чичкер, калјуур*; 7) *санаарка*; 8) *јажа, јыта*.

330 таскаду. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла глаголдор бүдүрүп бичигер.

Кузук — кузукта; балык, кыш, чай, кай, туура, көрүк, жаан.

331 таскаду. Глаголдорды кычырала, тазылың ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзүп береер. Қажы ла глаголды үч өйгө тургузып бичигер.

Қөргүзү. Баштап јат, баштады, баштаган, баштаар, баштайтан.

Қөктө, озола, одорло, башкар, адын ада, јолук.

332 таскаду. Кычырала, карарта базылган глаголдордын бүдүмин ылгап береер: төзөгөзин ле сөс кубултар кожулталарын көргүзеер, төзөгөзин ле тазылың ла сөс бүдүрер кожулталарын анылап береер.

1) Тойчы кышка белетенди. 2) Јети койдын терезинен јаңы тон көктөп отурды. 3) Таадам јоктулардын озогы кыйыншыралу јүрүми ле олардын эмдиги ырысту, сүүнчилү јүрүми жерегинде сүрекеј јарт куучындады. 4) Оттын ортозында кос алтын топчыдый сурлап јатты. 5) Бир катап Адыјок айылдын эжигинде јаңыскан ойноп отурган. 6) Је көп өй өткөлөктө, кар алдынан оның будын курч тиштү эки боро күчүк тиштеди. 7) Качан ондонып келеле, көрзө, колынан кан агып јат, база өскө дө јеринде оорынкайлап турды. 8) Адыјоктын энези өлгөн уйдын бозузына «Өскүзек» деп ат адап берди. (П. К.)

Глаголдон глаголдор бүдери.

Глаголдордын төзөгөзине сөс бүдүрер аңылу кожулталар кожулганда, јаңы учурлу башка-башка глаголдор бүдет.

1) Ј а н д ы р а учурлу глаголдор **-ын, -ин, -ун, -үн, -н** деп кожулталардын болужыла бүдүп јат, темдектезе: *кымын, кийин, јунун, көрүн, таран.*

2) А л д ы р а р учурлу глаголдор **-ыл, -ил, -ул, -үл, -л** деп кожулталардын болужыла бүдүп јат, темдектезе: *көдүрил, угул, согул, мактал.*

3) Ы м ө учурлу глаголдор **-ыш, -иш, -уш, -үш, -ш** деп кожул-

талардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: *болуш, мөрөйлөш.*

4) Албан учурлу глаголдор *-тыр, -тир, -дыр, -дир; -ур, -үр, -ар, -ыр, -ир; гус, -гүс, -кур, -күр, -т* деп кожулталардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: *бастыр, кондыр, өскүр, тоскур, јундур, отургус, жүргүс, ойнот.*

5) Такидылар учурлу глаголдор *-гыла, -гиле, -гула, -гүле (-кыла, -киле, -кула, -күле)* деп кожулталардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: *аткыла, кескиле, келгиле.*

333 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Карарта базылган глаголдор кандый кожулталардын болужыла бүткенин јартапар.

I. 1) Көптөй берген малыбыс көк өлөңгө тойынды. 2) Түрген суунун чакпыны ташка тийип чачылды. 3) Ташту тууларды эдектей чанкыр јолычак чөйилет.

II. 1. Эмчектери байбандап,
Уйлар араай **јангылайт.**
Куйруктары чычандап,
Куу бозулар **мантажат.**

2. Јаш тужунда өскөн јерим
Чек башка **билдирет.**
Күски ак өркөлтөр дө
Меге солун **көрүнөт.**

(Э. Палкиннинг үлгеринен.)

334 таскаду. Тут, көр, чечекте, башта деп глаголдордон сөс бүдүрер кожулталардын болужыла јандыра, алдыра ла өмө учурлу глаголдор бүдүрер.

Көргүзү. *Јун-ун, јун-ул, јун-уш.*

335 таскаду. Берилген глаголдор кандый учурлу, айдып береер. Олордын сөс бүдүрер кожулталарын чийүчекле бөлип бичигер.

Кичеен, јайыл, ичиш, јундур, көчүр, өскүр, тургус, көргүс, таныт, келгиле.

336 таскаду. Ат, јул, көр, тут деп глаголдордын төзөгөзинен албан учурлу ла такидылар учурлу глаголдор бүдүреле, көргүзү аайынча бичигер. Олордын кезигиле эрмектер тургузып алаар.

Көргүзү. *Кеч-ир, кеч-киле.*

337 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Глаголдордын бүдүмин ылгап береер.

1) Озогызынан он артык болуп, Малчы-күдүчи јазылды, ойноп-јыргап сүүнди, ончо бойы чечектеди. 2) Какпы таштын алдынан кызыл түлкү чыгып мантады. 3) Ак булутка једип калган ак өргөө көрүнди. (Чөрчөк.) 4) Иван Сергеевич Тургенев туујыларында ла куучындарында орус јадын-јүрүмди чындык көргүскен. 5) Орёл деп городто Тургеневтин јаан музейи төзөл-

гөн. 6) Улу орус журукчы Брюллов Жуковскийдин портредин жураган. 7) Жуковский ол портретти лотерея ажыра садып, акчазыла Шевченконы крепостной болгонынан жайымдаган. 8) Кујурлу сууларды жакалай жилектү агаштар жайканышты.

56 §. Токтодулу глаголдор.

Глаголдордын төзөгөзине **-ба, -бе, -бо, -бө (-па, -пе, -по, пө)** деп кожулталар кожулып, токтодулу глаголдор бүдүп жат (**барба, келбе, ичпе, бичибей жат, баспай жат**).

Токтодулу глаголдор эдилге болбогонын ла болбозын көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Таадам качан да иш жок отурбаган.* 2) *Кен тон ыртылбас, кен сөс бузулбас.*

338 таскаду. Кычырала, глаголдордын төзөгөзін агылап береер. Токтодулу төзөгөзи канайда бүткенин жартагар. Глаголдордын бйин, жүзүнүн база көргүзеер. Карарта базылган глаголго ајару салаар: ненин учун эки *п* бичилгенин жартагар.

Карабаш араай турала, Койлонын өдүктери јаар көрди: ол эки өдүгін жастанып алала, уйуктап калган эмтир. Карабаш аргазын **таппай**, бир эмеш турала, илмекте энезинин илип салган жетире көктөлбөгөн меелейлерин алды. Койдын терезинен эткен јаан меелейлер Карабаштын будына јарай берди. Ол меелейлерди будына кийип алала, түшпезин деп, кажыктарынан кендирле буулап алды.

Меелей сүрекей јылу эмтир. Карабаш тонын да жетире кийбей, эжикти чала бектеп, төмөн, балдар јынгылап јаткан јер јаар, жүгүрди. Је Карабашка бүгүн энирде јынгылаарга келишпеди. Тере меелей карга өдүп, учында, тесте чилеп, көбө берерде, Карабаштын онон ары барар аргазы торт жок болды. (*Л. Кок.*)

339 таскаду. Токтодулу төзөгөлү глаголдор бүдүрип, бичип алаар. Токтодулу кожулталардын алдыла чийүчек тартаар. Кажы ла сөскө кандый табыштан башталган кожулталар кошконоорды жартагар.

Ойно — ойнобо, тап — таппа; мойно, боли, бер, өөркө, ачын, ил, тургус, чап, төк.

340 таскаду. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Кычырала, токтодулу глаголдордын согултазын көргүзүп береер.

I. 1) Кызынын сурагы энезинин жүрегине табарды. Энези ойто каруу берерге сөс тап...ай калды. Јаңыс ла кызы атанып ары јортордо, көзинин јажын түжүргенин бил...ей калган. (*П. К.*) 2) От Суула јаңыс өргөө-казанда јуртагылайт. Суу Отты өчүр...йт, От Сууны да кургат...йт. (*Чөрчөк.*)

II. Качан да оройты...а, өйди калас өткүр...е; баштап алган керегинди учына јетирбегенче ташта...а. Үредүде, иште шалыр бол...о. Бойын ару-чек бол: айылдын ичин јудат...а, кийиминди кирлет...е. Тын табыштан...а, төрөөндөринге ле айылдаштарына чаптык эт...е. Улусла кезем, кату куучындаш...а.

57 §. Глаголдын кеберлери.¹

Глагол беш кеберлү болор: өйлү, молју, јөпсинер, амаду ла јакылта.

Өйлү кеберлү глаголдор болгон действиени, болуп јаткан ла болотон действиени көргүзип јат, онын учун өйлү кеберлү глаголдор өйлөрлө кубулып јат, темдектезе: 1) *Үренчик кычырган*, *үренчик кычырды*; 2) *үренчик кычырат*; 3) *үренчик кычырар*.

Молју кеберлү глаголдор кандый бир действиенин болгон, болотон эмезе болбойтон аргазын ла аялгазын көргүзип јат: *барза*, *чыкса*, *көргөжсин*.

Јөпсинер кеберлү глаголдор кандый бир действиенин болоруна јөпсингенин, болзын деп күүнзегенин көргүзип јат, темдектезе: *келгей*, *көргөй эди*.

Амаду кеберлү глаголдор кандый бир действиени бүдүрерге амадап турганын көргүзип јат, темдектезе: *барарга*, *көрөргө*, *үренерге*.

Јакылта кеберлү глаголдор јакарып турган действиени көргүзип јат, темдектезе: *ару-чек бол*, *чачынды тарап ал*, *карманында јаантайын коллат ла тарап бар болзын*.

Молју, јөпсинер, амаду ла јакылта кеберлү глаголдор өйлөрдин кожулталарын алынбай јат.

341 таскаду. Кычырала, глаголдордын кеберлерин көргүзип, оларды мынайда ээчий-деечий чыгара бичип алаар: озо баштап өйлү кеберлү глаголдорды, онын кийининде — молју кеберлү, јөпсинер кеберлү, амаду ла јакылта кеберлү глаголдорды.

1) Ада-эненин сөзине уккур бол. 2) Солун машинанын бүдүмин билип аларга кичеенип үрен. 3) Тышкары жүргенде, јаан улуска јол бер. 4) Сеге улус сурак берзе, каруузын чокум айдып тур. 5) Јүрүмде уурлар болгожын, јенип чыгат комсомол! 6) Айдар айылына отпускка јанарга белетенди. 7) Јараш јазалду јай келгежин, јакшы амырап алгайым.

58 §. Глаголдын өйлөри.

Өйлү кеберлү глаголдор үч өйлү: тургуза өй (*бичип јадым*, *каткырат*), өткөн өй (*бичидим*, *бичиген*), келер өй (*бичиirim*).

1. Тургуза өйдin глаголдоры действие ол керегинде айдып турар тушта өдүп јатканын көргүзет, темдектезе: 1) *Үредүчи куучындап јат*. Тургуза өй көп сабазында *јат* деп болушчы глаголду колболу глаголло айдылар: *учуп јат*, *бичип јат*.

¹ «Кеберлер» — орус тилде «наклонения» дегени.

Тургуза өйдин глаголдоры жаантайын болотон ло узак өдө-
төн действиени көргүзөр аргалу, темдектезе: 1) *Өйлөр өдөт,*
өйлөрлө кожго үйелер солынат. 2) *Школдо мен алтынчы жыл*
үренип жадым.

Тур, жүр, отур деп глаголдор тургуза өйдө *-у, -ү, -ы* деп ко-
жулталар алынып жат: *туру, жүрү, отуры,* арткан глаголдорго
андый кожулталар кожулбас.

Жат деп глагол тургуза өйдө *жадыры* деп кеберлү болор, тем-
дектезе: *Кобы-жикти эдектей кожонло барып жадырым.*
(И. Ерошин).

Глаголдын тургуза өйн *-ат, -ет, -от, -өт, -йт* деп
кожулталардын болужыла база бүдүп жат, темдектезе: *барат,*
кичеенет, ойнойт, мызылдап турат.

Бар, кел деп глаголдор тургуза өйдө (*барат, келет* деп кебе-
риле коштой) база башка кеберлер алынып жат, темдектезе:
бар — барадыры, браадыры, браат, браады; кел — келедири,
клеедири, клеет, клееди. Бу глаголдордын башка-башка кебер-
лери түнөй учурлу болор: эмди ле өдүп жаткан действиени көр-
гүзөр.

2. Өткөн өйдин глаголдоры действие ол керегинде айткан-
нынан озо өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: *Пионерлер метал-*
лолом жууган (*кече, былтыр*).

Өткөн өй эки бүдүмдү болор: *-ды, -ди, -ты, -ти* деп кожул-
талу ла *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон -көн* деп
кожулталу, темдектезе: *алды, көрди, чыкты, жетти; алган,*
көргөн, чыккан, жеткен.

3. Келер өйдин глаголдоры действие ол керегинде айткан
кийининде болотонун көргүзүп жат, темдектезе: *Кышты ээчий*
жай келер. Алтай үсти *чечектей берер.*

Келер өй база эки бүдүмдү болор: *-ар, -ер, -ор, -өр, -ыр,*
-ир, -р деп кожулталу ла *-атан, -етен, -отон, -өтөн*
(-йтан, -ийен, -йтон) деп кожулталу, темдектезе: *кычырар,*
жерер, ойноор, өрөр, коркыыр, болиир, сүйөр, баратан
келетен, соготон, көрөтөн, кайлайтан, ойнойтон, өртөй-
төн, эркелейтен.

Өйин көргүзөр кожулталар колболу глаголдын болушчы
глаголына кожулып жат, темдектезе: *учуп жүрет, учуп жүрди,*
учуп жүрген, учуп жүрер.

342 таскаду. Кычырала, глаголдордын өйлөрүн көргүзүп береер.

Агаш аразына барзан...
Анда андар жүрүми керегинде
Ак карда история бичилет.
Анчы кижини оны кычырганда,
Агаш аразында жүрүмди билет.
Ак бөрүктү төнгөш төзинен
Агас күлүк жолун баштаган.
Какпак таштын алдынан

Кара киш мантап барган.
 Кылчыр көстү койонок
 Кырлан ажыра мантаптыр.
 Тоодон артпас токтонок
 Торлооны бого тудуптыр.
 Жылбындууш кулугур түлкүчөк
 Жыраалар ортозында жемзенген.
 Улып, улып, ач бөрүлөр
 Узак тайгадан түшкүлеген.
 Тойынбас тарал мөш бажында
 Тобого токтоптоп соодонот.
 Байбак мөштин тазылында
 Тийин ажанып отурат.
 Агаш аразына сен барзан,
 Андар бичиген бичик кычыарың.
 Ар-бүткеннин жүрүмин көрүп,
 Алтай жеринин байлыгын билеринг.

(Ж. Кыдышев.)

343 таскаду. Кычырала, глаголдордун өйлөрүн көргүзүп, учурын жартагар. Эрмектерден озо баштап тургуза өйдө турган глаголдорду чыгара бичип алаар, ошон өткөн өйдө лө келер өйдө турган глаголдорду бичигер.

Чуйдун трактынан чыгып, бис Жүстүт деген суунун күринен келип кеттис. Мында агаштан болгой тонтөш тө жок эмтир. Сууну жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскилеп жатканы көрүндү. Олордун өндөри де, бүрлери де сүрекей чичке болуптыр. Мындый ок талдар Курайда өзүп жат...

Жүстүттү жакалай өскөн талдардын чырбаалдары колбо-лыжып, кижин өдүп болбогодый турат.

Айдарда, бу жерде өзүм өзөр аргалу. Мындагы кыштын соогы өзүмнүн өзөгүн тонурбай жат... Көрөрөөр, келер жылда бастыра колхозчылар тураларынын жанына мындый агаштарды отургузып алар. (А. Кол.)

344 таскаду. Учундагы тунгак туйук табыштары үнгүр эжерине көчө бергедий эдиң, глаголдорду керектү өйгө тургузып бичигер.

Сат — *садар, садатан*. Тут, түргендет, жап, тап, тургус, кес, төк, чык.

345 таскаду. Кычыраар. Глаголдорду таап, оло кандый кожулталар алынганын жартагар.

I. 1) Карабаш кедери жалбактагы картошколу орозын каруулдаарга барды. (Л. Кок.) 2) Өскүргөн агаштар колхозтын садын да, ажын да корыыр. 3) Майма суу корум ташту, калын жышту Чадрат тайганын элбек эдегинде жыраа агашка бүркеткен күрее кажаттын алдынан башталып чыккан. 4) Лиза Чайкина Руно деп деремнезінде баштапкы пионерский отряд төзөгөн.

Таскыл-тепсендер.

жүзүндөрлө куюу...
352 таскаду. Кычырала, глаголдордун өйлөрүн, жүзүндөрин көргүзип береер.

1) Агаш-ташту Алтайда айга жуук андап жүрдим, алты ла тийин адып жандым. 2) Адабыс келди деп, балдары айтты, өрө турарга күчтөри жетпеди. 3) Баладан ала байларга иштегем, канча күчимди тегин бергем. (П. К.) 4) Торжественный берген сөсти чике ле жакшы бүдүрүп жүреер. 4) Бистин чөрчөкти жүрүм эдип, ойгор партия, сен бүдүрдүң! 5) Жайгыда мен көп бичиктер кычыргам. 6) Кырларды керип, геолог-торго туштаарыс, малчынын ийделү кожонун угарыс. 7) Бис беш жылдыктын планын өйиненг озо бүдүрөрис.

353 таскаду. Айдат, кичеенет, ойнойт деп тургуза өйдүн глаголдорун жаңыс тоодо үч жүзүңгө тургузып, эрмектер бичигер. Глаголдордун учында турган тунгак туйук табыжынын чын бичилерине ажару салаар.

354 таскаду. Өйлөрүн, жүзүндөрин ле тоозын кубултпай, глаголдорды токтодулу төзөгөлү эдип, көргүзү аайынча бичип алаар.

Көргүзүп жат — көргүспей жат; сананат, күүнзейт, озологон, жегдирттис, таптың.

355 таскаду. Глаголдорго жүзүндөрдүн ле тоолордун кожулталарын көп түк ле эт берип жат. *окуу* саачылар, бистин энелер, сааган сүтти заводко тартар, быштак сы(к, г)ар, эжегей э(т, д)ер; бисти азырап, озор сүүнер. (Б. Ук.)

347 таскаду. Кычырала, глаголдордун өйлөрүн көргүзүп береер.

I. Жолдо тоозын көдүрилет,
Кечүде суу чачылат;
Кичинек куйругу жайылып,
Кулун салкынла **жарыжат...**

(С. Сур.)

II. 1) Эртенги коммунизм бүгүн билдирет. 2) Алтайдын кебери там жаранып, садтар өзөт, күрлөр салынат. (С. Сур.) 3) Эңчейишкен Алтайдын туулары ээчий оны такып айдыжат. 4) Түрген Чамалдын шулмус суузын тар эжиктен өткүрүп ийди. (П. К.) 5) Кайда да салкын шуулаган кожонун чөйилтет. 6) Мындагы элбек жаландарла атту баштап ла мантаткам. (Б. Ук.)

59 §. Тургуза, өткөн лө келер өйдүн глаголдоры кубулар ээжилер.

Тургуза, өткөн лө келер өйдүн глаголдоры жүзүндөрлө, тоолорло ончозы түңей кубулып жат.

Тургуза, өткөн лө келер өйдин глаголдоры жүзүндөрлө,
тоолорло кубулары.

Тоодон артпас токтонок
Торлооны бого тудуптыр.
Жылбындууш кулугур түлкүчөк
Жыраалар ортозында жемзенген.
Улып, улып, ач бөрүлөр
Узак тайгадан түшкүлеген.
Тойынбас тарал мөш бажында
Тобого токтоп тоодонот.
Байбак мөштин тазылында
Тийин ажанып отурат.
Агаш аразына сен барзан,
Андар бичиген бичик кычыраарың.
Ар-бүткеннин жүрүмүн көрүп,
Алтай жеринин байлыгын билеринг.

(Ж. Кыдышев.)

343 таскаду. Кычырала, глаголдордун өйлөрүн көргүзүп, учурын жар-
тагар. Эмектерден озо баштап тургуза өйдө турган глаголдорду чыгара
бичип алаар, ошондө өткөн өйдө лө келер глаголдорду бичигер.

Чуйдын трактынан чыгып, бис Жүстүт деген суунун
күринен келип кечтис. Мында агаштан болбой төңөш тө жок
эмтир. Сууны жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскилеп жат-
каны көрүндү. Олордун өндөри де, бүрлери де сүрекей чичке бо-
каны ок талдар Курайда өзүп жат...

1-кы жүзүндө жаңыс тоодо турган глаголдор **-ым, -им, -м,**
көп тоодо **-(ыб)ыс, -(иб)ис, -быс, -бис** деп кожулталар
алынат.

2-чи жүзүндө жаңыс тоодо турган глаголдор **-ын, -ин, -н,**
көп тоодо **-ыгар, -игер, -гер** деп кожулталар алынат.

3-чи жүзүндө жаңыс тоодо турган глаголдор кожулта алын-
байт; көп тоодо **-лар, -дар, -дер** деп кожулталар алынат, же
бу кожулталар жогынан да турар аргалу (өрөңи таблицаны көр).

Көп тоодо 1-кы ла 2-чи жүзүндө турган глаголдордун
кожулталары кыскарта да айдылар аргалу: **-ыбыс** ордына
-ыс; -быс ордына **-с (жадыбыс—жадыс, бардыбыс—бардыс),**
-ыгар ордына **-аар, -игер** ордына **-еер (жадыгар—жадаар, ке-**
лигер—келеер.

Токтодулу төзөгөлү глаголдор жүзүндөрлө тегин төзөгөлү
глаголдорло түнөй кубулып жат: мен иштебей жадым, бис иште-
бей жадыс, иштебейдис.

348 таскаду. Токтодулу төзөгөлү глагол сананып табала, олорды
тургуза, өткөн лө келер өйгө тургузып, жүзүндөрлө кубултыгар.

349 таскаду. Кычырат, жүрет, туру деп тургуза өйдин глаголдорун
жүзүндөрлө кубултып, бичип алаар.

350 таскаду. Клеетти деп глаголды ла көргөн деп глаголды жүзүндөр-
ле кубултып бичигер.

351 таскаду. Јалкуурба, бүйкебе деп глаголдорды үч ойго тургузып,
жүзүндөрлө кубултып алаар.

352 таскаду. Кычырала, глаголдордун ойлорун, жүзүндөрүн көргүзүп
берер.

1) Агаш-ташту Алтайда айга жуук андап жүрдим, алты ла-
тийин адып жандым. 2) Адабыс желди деп, балдары айтты,
орто турарга күчтери жетпеди. 3) Баладан ала байларга иште-
гем, канча күчимди тегин бергем. (П. К.) 4) Торжествен-
ный берген сости чике ле жакшы бүдүрүп жүреер. 4) Бистин
чөрчөкти жүрүм эдип, ойгор партия, сен бүдүрдин! 5) Жайгы-
да мен көп бичиктер кычыргам. 6) Кырларды керип, геолог-
торго туштаарыс, малчынын ийделу кожонун угарыс. 7) Бис
бешжылдыктын планын ойиненг озо бүдүрерис.

353 таскаду. Айдат, кичеенет, ойнойт деп тургуза ойдин глагол-
дорун жагыс тоодо үч жүзүнгө тургузып, эрмектер бичигер. Глаголдордун
учында турган тунгак туйук табыжынын чын бичилерине аяру салаар.

354 таскаду. Ойлорун, жүзүндөрүн ле тоозун кубултпай, глаголдорды
токтодулу тозогору эдип, көргүзү аайынча бичип алаар.

*Көргүзүп жат — көргүспей жат; сананат, күүнзейт, озологон,
жендиртис, таптын.*

355 таскаду. Глаголдорго жүзүндөрдүн ле тоолордун кожулталарын
кожуп, бичип алаар.

1) Сен бистин колхозто талдама күдүчи, сени бис канайып
божодор... (П. К.) 2) Аймакка жетире таң атла барар...
онон ары үренер жерге жетире машинала барар... (П. К.)
3) Мен эртен ыраак жорукка барып жад... 4) Ол эмди де
Кичеемкейдин сөзүн кокурга ла бодоп отурды. 5) Сен кайда
да барып болбоз... 6) Уулынан араай сурады: «Сен уйуктап
жад... ба, Кичеемкей?» «Уйуктап болбой жад...» — деп, уулы ай-
дала, орыннын үстүнө отурды. 7) Слердин үренип келгенерге
сүрекей сүүнип туру... 8) Күндүлү уулым Кичеемкей! Бу сен
не болды...? Су-кадык жүрү... бе? Айылыга ненин учун жанбай
жад...? 9) Слер, эне, барып жакшы тыштан..., су-кадыгаарды,
күчигерди алын... 10) Эне, слер эмеш жастырып жад...: мен мын-
да ойноп жатканым жок, жаан керекке үренип жад... 11) Же мен
слерди качан да таштабаз... (П. К.)

356 таскаду. Коры, бөли, киле, унчук, болуш деп глаголдорды үч
ойдин бастыра кеберлерине тургузып, көргүзү аайынча бичигер.

*Коры—корып туру, корыйт—тургуза ой; корыды, корыган,
корып турды — өткөн ой; корыыр, корыйтан, корып турар —
келер ой.*

**Тургуза, өткөн лө келер ойдин глаголдоры жүзүндөрлө,
тоолорло кубулары.**

Тоодон артпас токтонок
Торлооны бого тудуптыр.
Жылбындууш кулугур түлкүчөк
Жыраалар ортозында жемзенген.
Улып, улып, ач бөрүлөр
Узак тайгадан түшкүлеген.
Тойынбас тарал мөш бажында
Тобого токтоптоп соодонот.
Байбак мөштин тазылында
Тийин ажанып отурат.
Агаш аразына сен барзан,
Аңдар бичиген бичик кычыарын.
Ар-бүткеннин жүрүмин көрүп,
Алтай жеринин байлыгын билерин.

(Ж. Кыдышев.)

343 таскаду. Кычырала, глаголдордун өйлөрүн көргүзүп, учурын жар-
тагар. Эрмектерден озо баштап тургуза өйдө турган глаголдорду чыгара
бичип алаар, ошон өткөн өйдө лө келер өйдө турган глаголдорду бичигер.

Чуйдун трактынан чыгып, бис Жүстүт деген суунун
күринен келип кечтис. Мында агаштан болгой төңөш тө жок
эмтир. Сууны жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскилеп жа-
каны көрүнди. Олордун өндөри де, бүрлери де сүйрөк.

1-кы жүзүндө жаңыс тоодо турган глаголдор **-ым, -им, -м,**
көп тоодо **-(ыб)ыс, -(иб)ис, -быс, -бис** деп кожулталар
алынат.

2-чи жүзүндө жаңыс тоодо турган глаголдор **-ын, -ин, -н,**
көп тоодо **-ыгар, -игер, -гер** деп кожулталар алынат.

3-чи жүзүндө жаңыс тоодо турган глаголдор кожулта алын-
байт; көп тоодо **-лар, -дар, -дер** деп кожулталар алынат, же
бу кожулталар жогунан да турар аргалу (өрөги таблицаны көр).

Көп тоодо 1-кы ла 2-чи жүзүндө турган глаголдордун
кожулталары кыскарта да айдылар аргалу: **-ыбыс** ордына
-ыс; -быс ордына **-с (жадыбыс—жадыс, бардыбыс—бардыс),**
-ыгар ордына **-аар, -игер** ордына **-еер (жадыгар—жадаар, ке-
лигер—келеер).**

Токтодулу төзөгөлү глаголдор жүзүндөрлө тегин төзөгөлү
глаголдорло түнөй кубулып жат: мен иштебей жадым, бис иште-
бей жадыс, иштебейдис.

348 таскаду. Токтодулу төзөгөлү глагол сананып табала, олорды
тургуза, өткөн лө келер өйгө тургузып, жүзүндөрлө кубултыгар.

349 таскаду. Кычырат, жүрөт, туру деп тургуза өйдин глаголдорун
жүзүндөрлө кубултып, бичип алаар.

350 таскаду. Клеетти деп глаголды ла көргөн деп глаголды жүзүндөр-
ле кубултып бичигер.

351 таскаду. Јалкуурба, бүктебе деп глаголдорды үч ойго тургузып,
жүзүндөрлө кубултып алаар.

352 таскаду. Кычырала, глаголдордын ойлорин, жүзүндерин көргүзип
береер.

1) Агаш-ташту Алтайда айга жуук андап жүрдим, алты ла-
тийин адып јандым. 2) Адабыс келди деп, балдары айтты,
өрө турарга күчтери јетпеди. 3) Баладан ала байларга иште-
гем, канча күчимди тегин бергем. (П. К.) 4) Торжествен-
ный берген сости чике ле јакшы бүдүрип жүреер. 4) Бистин
чөрчөкти жүрүм эдип, ойгор партия, сен бүдүрдин! 5) Јайгы-
да мен көп бичиктер кычыргам. 6) Кырларды керип, геолог-
торго туштаарыс, малчынын ийделү кожонун угарыс. 7) Бис
бешјылдыктын планын ойинен озо бүдүрерис.

353 таскаду. Айдат, кичеенет, ойнойт деп тургуза ойдин глагол-
дорын јагыс тоодо үч жүзүнге тургузып, эрмектер бичигер. Глаголдордын
учында турган тунгак туйук табыжынын чын бичилерине ајару салаар.

354 таскаду. Ойлорин, жүзүндерин ле тоозын кубултпай, глаголдорды
токтодулу тзөгөлү эдип, көргүзү аайынча бичип алаар.

Көргүзип јат — көргүспей јат; сананат, күүнзейт, озологон,
јендиртгис, таптын.

355 таскаду. Глаголдорго жүзүндердин ле тоолордын кожулталарын
кожуп, бичип алаар.

1) Сен бистин колхозто талдама күдүчи, сени бис канайым
божодор... (П. К.) 2) Аймакка јетире таң атла барар...
оноң ары үренер јерге јетире машинала барар... (П. К.)
3) Мен эртен ыраак јорукка барып јад... 4) Ол эмди де
Кичеемкейдин сөзин кокурга ла бодоп отурды. 5) Сен кайда
да барып болбоз... 6) Уулынан араай сурады: «Сен уйуктап
јад... ба, Кичеемкей?» «Уйуктап болбой јад...» — деп, уулы ай-
дала, орыннын үстүне отурды. 7) Слердин үренип келгенеерге
сүрекей сүүнип туру... 8) Күндүлү уулым Кичеемкей! Бу сен
не болды...? Су-кадык жүрү... бе? Айылыга ненин учун јанбай
јад...? 9) Слер, эне, барып јакшы тыштан..., су-кадыгаарды,
күчигерди алын... 10) Эне, слер эмеш јастырып јад...: мен мын-
да ойноп јатканым јок, јаан керекке үренип јад... 11) Је мен
слерди качан да таштабаз... (П. К.)

356 таскаду. Кору, ббли, киле, унчук, болуш деп глаголдорды үч
ойдин бастыра кеберлерине тургузып, көргүзү аайынча бичигер.

*Кору—корып туру, корыйт—тургуза ой; корыды, корыган,
корып турды — өткөн ой; корыыр, корыйтан, корып туар —
келер ой.*

357 таскаду. 1-кы жүзүннүн солумазын 2-чи жүзүнле солып, эрмектерди бичигер. Баштаачынын жүзүнүн база солыгар.

1) Бис Қадынды кечире салынган темир-бетон күрди көрдис. 2) Мен койлорды өскө малчылардан коомой кабырбазым. 3) Мен жакшы үренерим, акту сөзим айдып турум. 4) Бис сад өскүрерис. 5) Мен жангы машинаны жакшы билип алзам, оны ремонттоорго нөкөриме болужарым.

358 таскаду. Эрмектерди кычырып, баштаачыны таап алаар. Солумала айдылган баштаачыны келишкедий адалгышла солып, адалгышла айдылганын солумала солып, эрмектерди катап кычырып береер.

1) — Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. 2) Онон бери чымалылар кезе тартып курчанган курларын чечпеген, олор эмдиге жетире тойо ажангалак. (*Чөрчөктөн.*) 3) Айылчылар казан азатан кыпка кирип, жыжак диванга отуруп алдылар. 4) Балдар жайына ла кулундарла уружып, олорды эмизер ойин, канайда кичеерин жакшы билгилеп алган. 5) Олор турналардын куркулдашканын тындап, тенкейишкен обоолор турган жалаңды ажыктады.

359 таскаду. Скобкадагы глаголдорды келер ойгө лө керектү жүзүндерге тургузып, бичигер.

1) Почтальон улуска көп солундар (*жетир*). 2) Бис ташту суулар (*кеч*), кайыр боомдор (*өт*). 3) Чапкан өлөңди сууга өткүрбей, кургакка (*обооло*) керек. 4) Алан анчадала жайлуга көчөрин тың (*сүйү*). Энези ол тушта колхозтын уйларын (*саап тур*), жаантайын Согонду кырдын ары жанында Марчалунын ичинде (*жайла*).

360 таскаду. Өткөн өйдө турган глаголдорды келер өйдө турар эдип кубултып, текстти бичигер. Жүзүндерин кубултпагар.

Жас једип келди. Күн тыңыда изидер болды. Кар кайымып калды. Кеткин куштар ойто учуп келди. Агаштардын жалбырактары жайымып калды. Бис кыраны үрендеп салдыс, маала ажын база отургузып койдыс. Эмди бис өлөң ижине белетенип жадыс.

361 таскаду. Глаголдорды өткөн ойгө, 1-кы жүзүңге тургузып, баштап салган куучынды оноң ары көндүктирип бичигер.

Бис экскурсияга жүрдис. Анда нени көргөнисти, нени билип алганысты мен куучындап берейин...

60 §. Молју кеберлү глаголдор.

Молју кеберлү глаголдор кандый бир действиенин болотон эмезе болбойтон айалгазын көргүзип јат, төмдектезе: 1) *Күн айасса*, балдар экскурсияга барар. 2) *Јарадына келип көргөжин*, шилдий суунгын јаражын! (П. Қ.)

Глаголдордын төзөгөзине **-за, -зе, -зо, -зө; -гажын, -ге-жын, -гожын, -гөжын** деп кожулталар кожулып, молжу кеберлү глаголдор бүдет, темдектезе: **барза, үрензе, ойнозо, кожоңдозо, тушташса, жүргүссө; жангажын, ойногожын, көрүшкөжын, чыккажын.**

Глаголдордын төзөгөзи колболу болзо, молжу кеберлү глаголдордын кожултазы болушчы глаголго кожулып јат, темдектезе: **көрүп турза, ајыктап тургажын.**

Өткөн өйдин ле келер өйдин глаголдоры **болзо, дезе, болгожын, дегежын** деп глаголдорло кожо туруп, база молжу кеберлү глаголдор бүдүрөт, темдектезе: **барган болзо, келер дезе, болужар болгожын, келген дегежын.**

362 таскаду. Кычырала, молжу кеберлү глаголдорды көргүзип, кожулталары кандый табыштан башталганын јартагар.

1) Јаңыс кижн чыдабаза, эл-јон чыдаар. 2) Ат киштешсе — таныжар, кижн эрмектешсе — таныжар. 3) Алын туйгак кайда басса, кийн гуйгак анда ок базар. (*Кеп сөс.*) 4) Анаар келе, көргөжин, суу тайгадан, кўннинг бадыжын көстөп, ага бериптир. 5) Чабандар, јай болзо, тайгага чыгар, күс болзо, өзөккө түжер. 6) Јолдош күйген тыттын јанына жүгүрип келзе, кураан көндөйлөй күйүп калган тазылга киреле, кысталып калган эмитир. (*Л. Кок.*) Машинаны чеберлезе, ол узак та, јакшы да иштеер.

363 таскаду. Молжу кеберлү глаголдор бүдүрип бичигер.

Јаран—јаранза, јарангажын; иштеп жүр, божот, отоп жүр, токтобо, кеч, жүрүш, көрүп ий, сўүнгиле, бас, эрик, эрмектен, угуп ал.

364 таскаду. Кычырала, молжу кеберлү глаголдордын кожулталарын көргүзип беригер.

1) Уулым соондо чыдаза, уулдар ортодо эр болор. Алакан јайып иш тутса, албаты ортодо макталар. 2) Бийик ажуга чыгып келгемде, чанкыр тенгери ачыла беретен. (*С. Сур.*) 3) Кожондоор болзо — ўни чичкечек, бијелеер болзо — буды јенилчек. (*С. Сур.*) 4) Колы иштебесе, коногында јири јок болор... Адарудый болбозо, ажы-тузы јок болор. (*Чев.*) 5) Тууразынаң көргөжин, учы көрүнбес Алтын-Көл. Ўстүненг төмөн көргөжин, күс-күдий јадар Алтын-Көл.

61 §. Молжу кеберлү глаголдордын жүзүндерле кубулары.

Јаңыс тоо

1-кы ј. *мен барза-м*
2-чи ј. *сен барза-н*
3-чи ј. *ол барза*

Көп тоо

бис барза-быс
слер барза-гар
олор барза

-за, -зе, -зо, зө (-са, -се, -со, -сө) деп кожулталу молју кеберлү глаголдор жүзүндерле үндү табышка токтогон ойлү кеберлү глаголдорло түнгөй кубулып жат: 1-кы жүзүндө жаңыс тоодо **-м**, көп тоодо **-быс**, 2-чи жүзүндө жаңыс тоодо **-н**, көп тоодо **-гар** деп кожулталар алынар, 3-чи жүзүндө жаңыс та, көп тө тоодо кожулта жок турар (59 §-тагы таблицаны көр).

А жару. Откөн лө келер ойдө турган глаголдорго **-да, -де, -до, -дө (-та, -те, -то, -тө)** деп кожулталар кожулганда, действиенин ойин ле айалгазын көргүзер глаголдор бүдүп жат, темдектезе: 1) Чын ла соок келерде, Көбөлөк чыйрыа тонуп калды. (Чев.) 2) Уулы жанып келерде, карган энези сүйрекей сүйүнгөн.

365 таскаду. Ойлү ле молју кеберлү глаголдорды көргүзип береер. Молју кеберлү глаголдордын жүзүндерин ле тоозын база көргүзеер.

1) Үредүни божодып ийзебис, лагерге амырап барарыс. 2) Жарадына келип көргөжин, шилдий суунгын жаражын! (П. К.) 3) Жалбагынан жатсан, күн де орой чыгар. 4) Балыктап билбес болзон, суу чайбалтпа. 5) Үренип алзам, төрөл колхозыма барып иштеерим. 6) Жашөскүримнин жыргалын көргөмдө, жараш чечекке мен курчададым. (П. К.) 7) Кышкыда агаш аразына кирзен, чөрчөк јери сеге көрүнөр. (А. Ад.) 8) Аткаыр күлүзин чечип ийерде, карган өбөгөн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле јаагына окшоды. (Ч. Чун.)

366 таскаду. Скобкадагы глаголдорго молју кебердин кожултала-рын кожоло, керектү жүзүндерге тургузып, эрмектерди бичигер.

1) (Јорт) — јол аларын, (јолугыш) — сөс угарын. 2) Жакшыркабай (јүр), јакшы јолло барарын. 3) Бир катап (мекеле), экинчизин мекелеп болбозын. 4) Агын сууны кемеле (кеч), кайыкты экүлеп эжер керек. 5) Керде-марда шокчылдар (табар), государствонын јөбжөзин, калганчы тамчы каным јоголгончо, корулаарым! (П. К.) 6) Кайдаар ла (көр): эбире балдар, табыш, каткы-кожон эмтир. 7) Јакшыга (јанаш), јакшызы југар. 8) Алтындый ажыс (быш), албатым оны оморкоп кезер.

62 §. Јөпсинер кеберлү глаголдор.

Јөпсинер кеберлү глаголдор кандый бир действиенин боло-рына јөпсинип, ого күүнзегенин көргүзип јат, темдектезе:

1) Эмилдү агаштын будагы эзин-салкынга ээлгей, эдискидий үнибис калык-јонго јайылгай. 2) Айга айланып јеткенисти јер-телекей кайкагай эди.

Јөпсинер кебер глаголдордын төзөгөзине **-гай, -гей, -гой, -гөй, (-кай, -кей, -кой, -көй)** деп кожулталар кожулып бүдет, темдектезе: баргай, үренгей, орогой, көргөй, чыккай, өскөй.

Јөпсинер кеберлү глаголдор жүзүндөрлө өйлү кеберлү глаголдорло түңей кубулып јат.

Ј а н ы с т о о

К ө п т о о

1-кы ј.	<i>мен иштегей-им</i>	<i>бис иштегей-ис</i>
2-чи ј.	<i>сен иштегей-инг</i>	<i>слер иштегей-игер (еер)</i>
3-чи ј.	<i>ол иштегей</i>	<i>олор иштегей</i>

367 таскаду. Глаголдорды јөпсинер кеберге тургузып, бичип алаар. Јөпсинер кебердинг кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Јаран — јарангај; озоло, өскиле, ак, кичее, јыңыла, кемзин, тооло, төк.

368 таскаду. *Куучындагај, өскөй* деп јөпсинер кеберлү глаголдорды жүзүндөрлө јангыс тоодо ло көп тоодо кубултып бичип алаар.

369 таскаду. Бичигер. Јөпсинер кеберлү глаголдордын алдыла чийү тартаар, оло кандый кожулталардын болужыла бүткенин ле чын бичилерин јартагар.

1) Омок бистинг кожонгыс Алтайыска јайылгај. 2) Түжүмдү бүткен ажысты өмөлөжип јуугайыс. 3) Чечектер јыдынан јүрегис эзиргей, оло алдыста салкынга энгилгей. (*А. Ад.*) 4) Јаскы кеен Алтайда салкынга мааны јайылгај, Илычтинг күнин чалыдып, айткан сөзин угускај! (*И. Мух.*) 5) Эзинге мааны элбирегей — эрчимдү иш макталгај. 6) Ичкери алтап баскајым, иштенер ишти эткејим. 7) Јайымга чыккан албатым јажын-чакка јыргагај. 8) Коңур түктү кулуным атка качан јеткеј не? Көј кабырган кул бойым күнди качан көргөјнем? (*Озогы ко-жонгон.*)

63 §. Амаду кеберлү глаголдор.

Кандый бир действиени бүдүрерге амадап турганын көргүскен глаголдорды амаду кеберлү глаголдор деп айдар. Амаду кеберлү глаголдор келер өйдинг глаголдорына **-га, -ге, -го, -гө (-ка, -ке, -ко, -кө)** деп кожулталар кожулып бүдет: *аларга, келерге, ойноорго, көрүп жүрерге, баспаска, мен-дебеске.*

Амаду кеберлү глаголдор эрмекте жүзүндердинг кожулталарын алынбай турар, темдектезе: *мен барарга, бис барарга; сен барарга, слер барарга; ол барарга, оло барарга.*

Амаду кеберлү глаголдор өйлү ле молју кеберлү глаголдорло кожо турар аргалу, темдектезе: *барарга јат, учарга турды, билерге сананза, келерге турза, уйуктаарга јатса, көрөргө келгежин.*

Амаду кеберлү глаголдор эрмекте глагол-айдылаачыны јартап, айалга болуп турар, темдектезе: 1) *Таң текши јары-*

галакта, Эртечи ишке барарга мендеди. 2) Төрөл колхозын байгызарга Эмилчи эрчимдү иштеген.

Амаду кеберлү глаголдор өйлү кеберлү глаголдорло кожо туруп, эрмекте айдылаачы да болор, темдектезе: 1) *Мен баян ойноорго турум.* 2) *Изүде бутка резиновый өдүк кийерге жарабас.*

370 таскаду. Амаду кеберлү глаголдор бүдүрүп, бичип алаар. Кошкон кожулталардын чын бичилерин жартап береер.

Тут—тударга, кел—келерге; сүү, шүү, коры, бөли, мөрөйлөш, болуш, барба, тап, сук, мендебе.

371 таскаду. Кычырала, глаголдорды жартагар: кандый кеберлү глагол, кандый кожулталар алынган. Амаду кеберлү глаголдорды, кожулталарын төзөгөзинен чийүчек ажыра бөлип, чыгара бичип алаар.

1) Жаан улуска жаантайын болужып жүр. Тон кийип аларга, тепкиш өрө чыгарга, уур неме апарарга болужып тур. Кижиге жыгылган болзо, турарга болуш. Карган улуска, кичинек балдарга жол кечерге болуш. Болуш сураган кижиге болушпаска болбос. 2) Кижиге бойынын ижин сүүзе, оны жылбиркеп этсе, оны бүдүрерге де женил болор. 3) Советский улус албатынын текши жөөжөзүн жаантайын чеберлеп жат. Олор государственин ла колхозный жөөжөнү үребеске, оны көптөдөргө, байдарга жөмөжөт. Бу керекте жаан болушту анчадала комсомол балдар жетиргилейт.

372 таскаду. Кычырала, глаголдордын кеберин жартагар. Олордын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

Учарга, артпаска, билип аларга, жааназа, үренип божозо, жарангай, өңжигей, жаратсын, иштейли, көргөжин, иштеерде, төзөлөр, көптөдип жат.

373 таскаду. Амаду кеберлү глаголдордын кожулталарынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар. Олор эрмектин кандый члендери болгонун айдып береер.

1. Жайлуга көчөтөн өй жеткен. Бүгүн энирде айдын ак толуну көрүнзе, эртен тура көчөргө жараар. (П. Куч.) 2. Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, же үренчи онын алдынан учуп чыкты. (Чөрчөктөн.) 3. Жалку иш этпеске шылтак бедреер, курсак ичерге озо келер. (Кеп сөс.) 4. Күл кыраны ла мааланы удобрять эдерге керектү.

64 §. Якылта кеберлү глаголдор.

Якылта кеберлү глаголдор сурап эмезе болзын деп жакарып турган действиени көргүзүп жат, темдектезе: *Жаңы үйе шыра билбезин.* Адалар айылда амыр *отурзын!* (А. Ад.)

Бастыра глаголдордын төзөгөзи бойынын учуры жанынан

жакылта кеберлү глаголдорго келижип жат, темдектезе: *ал, бер, анда, айдып бер, жалтанба.*

Жакылта кеберлү глаголдор 2-чи жүзүннүн учурын алынып жат: *сен бар, кел, үрөн, мендебе.*

Жакылта кеберлү глаголдор жүзүндөрлө кубулып жат, же 1-кы жүзүни жакылта учурлу болбой, жөпсинген ле кычыру эткен учурлу боло берет, темдектезе: *мен барайын, бис баралы* эмезе *баралык.*

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы ж. <i>мен бар-айын</i> 2-чи ж. <i>сен бар (бар-зан)</i> 3-чи ж. <i>ол бар-зын</i>	<i>бис бар-алы (бар-алы-к)</i> <i>слер бар-ыгар (бар-загар)</i> <i>олор бар-зын (дар)</i>

1-кы жүзүндө көп тоодо жакылта кеберлү глаголдын *алы, -ели* деп кожулталарынын калганчы үндү табыжы түжүп, көп тоонун кожултазын алынар аргалу: *бис баралы — барал-дар, көрөли — көрөлдөр* эмезе олорго *к* деп туйук табыш кожулар аргалу: *бис баралы — баралы-к (тар)*; 2-чи жүзүндө жаңыс тоодо кожулта алынбай да турар эмезе *-зан* деп кожулта алынып турар: *тур, турзан; чык, чыксан*; көп тоодо өйлү кеберлү глаголдор чылап ок *-ыгар, -гар (-аар)* деп кожулталар алынар: *барыгар, барзагар (бараар)*. 3-чи жүзүндө жаңыс тоодо *-зын, -зин (-сын, -син)* деп кожулталар алынат, же бу ла кеберине көп тоо тоонун кожултазы кожулар: *барзын-дар.*

374 таскаду. *Кайылат, ойнобо, уча берер* деп глаголдорды жүзүндөрлө кубултаар. Бичнир тушта кожулталарынын алдыла чийү тартаар.

375 таскаду. Кычырала, глаголдордын кеберлерин көргүзип береер. Жакылта кеберлү глаголдор кандый жүзүндө турганын көргүзеер.

I.

Поэттен шоркырап суу сурады:

«Үлгериннүн мен чечени болойын,
Санаа-шүүлтеннүн тереңи болойын,
Үлгерине кирип, жалтырайын».

(С. Суразаков.)

II.

Жабага малыс ат жеткен,
Жалын сыймап минели.
Жайзандар жаңы базылган,
Жайым-жакшы ойнойлы.

(Албатынын кожоңы.)

III.

Сибирь, сен чечекте, мактал.
Амыр иш-жолыс макталгай.
Россиянын сүүген кызы деп,
Сени албатыс адагай.

(К о ж о н.)

IV.

Ойно, ойно, топшуурым,
Ўнинг улай угулзын!
Өмө-жөмө ижибис
Элде-жондо макталзын!
(А л б а т ы н ы н к о ж о н ы.)

V.

Амыр-энчү бистин ижисти
Амыргыдый ўнингле мактазан.
Ыраактагы нөкөрлөристи
Ырысту жүрүмге кычырзан.

(Л. К о к ы ш е в.)

376 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдин кеберин ле учу-рын тўндештирип, олордын кажылары жакылта кеберлү, кажылары молжу кеберлү, жартагар. Жакылта кеберлү глаголдор бар эрмектерди чыгара бичип алаар.

1) Ажанар алдында колыңды самындап жунарын ундыба. Столдо түс **отур**, кедейбе, керилбе, столго жатпа, чаганактанба, буттарыңды кыймыктатпай тур. Мендебей, табыштанбай ажан, курсакты жакшы чайнап жи.

2) Жүзүн-жүүр сырга, жүстүк, жинжи кийерге **жилбиркебе**. Кийминг баалу бөстөн эмес, тегин ле бөстөн **болзын**, же сен оны ару тудуп кичееп, чеберлеп **кийип жүрзен**, ол жараш көрүнер.

3) Укпай эмезе билбей калган **болзон**, «Калак, мен укпай калдым» эмезе «Мен билбей калдым, такып **айдып берзеер**» — деп сура. Сенең **сурабаган болзо**, жаан улустың куучынына киришпе.

377 таскаду. Глаголдорды молжу, жөпсинер ле амаду кеберлерге тургузып, өйлөрлө лө жүзүндерле кубултып бичигер.

Айыкта, бириктир, көрүп жүр.

378 таскаду. Кычырып, жакылта **кеберлү глаголдордын жүзүндерин** жартап бөреер.

I.

Қарыбас жүрүмди биске берген
Болот баатырга мак айдалык.
Қачан да болзо кожо болорго,
Ару жүректен сөс алалык.

II.

Икилимнинг коо ўнин
Қобы-жиктерге **апарзанг**.
Қожондоп айткан сўзимди
Қолхозторго **жетирсенг**.

III.

Алтай-Буучай баатырдай
Ўлбос, мўнқў ийделў бол!
Аткан оғын кўстўдий болуп,
Ачап ўштўни жаспай **тийзин**.

(П. Кучняк.)

65 §. Глаголдордын кубуларынын таблицалары.

I. Ўйлў кебер

Тургуза ўй

Јаңыс тоо	Қўп тоо
1 ј. <i>мен бичип јадым</i> <i>учадым</i>	<i>бис бичип јады(ыб)ыс</i> <i>учады(ыб)ыс</i>
2 ј. <i>сен бичип жадын</i> <i>учадын</i>	<i>слер бичип жадыгар</i> <i>учадыгар</i>
3 ј. <i>ол бичип јат</i> <i>учат</i>	<i>олор бичип јат (жадылар) учат</i>

Келер ўй

Јаңыс тоо	Қўп тоо
1 ј. <i>мен бичири.м</i> <i>учата(ны)м</i>	<i>бис бичири(иб)ис</i> <i>учатан(ыб)ыс</i>
2 ј. <i>сен бичири.н</i> <i>учата(ны)н</i>	<i>слер бичиригер</i> <i>учатаныгар(аар)</i>
3 ј. <i>ол бичири</i> <i>учатан</i>	<i>олор бичири(лер)</i> <i>учатан(дар)</i>

Ўткўн ўй

Јаңыс тоо	Қўп тоо
1 ј. <i>мен бичип јаттым бичиге(ни)м</i>	<i>бис бичип јатты(бы)с бичиген(иб)ис</i>
2 ј. <i>сен бичип јаттыг бичиге(ни)н</i>	<i>слер бичип јаттыгар бичигенигер(еер)</i>
3 ј. <i>ол бичип јатты бичиген</i>	<i>олор бичип јатты(лар) бичиген(дер)</i>

II. Молју кебер

Ј а н ы с т о о		
1 j. мен барзам	барар болзом	барган болзом
2 j. сен барзан	барар болзон	барган болзон
3 j. ол барза	барар болзо	барган болзо
К ө п т о о		
1 j. бис барзабыс	барган болзобыс	барар болзобыс
2 j. слер барзагар	барган болзогор	барар болзогор
3 j. олол барза	барган болзо	барар болзо

III. Јөпсинер кебер

Ј а н ы с т о о		
1 j. мен баргайым (барайын)	баргай эдим	барар эдим
2 j. сен баргайын (баргайзын)	баргай эдин	барар эдин
3 j. ол баргай	баргай эт (эди)	барар эди
К ө п т о о		
1 j. бис баргай(ыб)ыс	баргай эдис	барар эдис
2 j. слер баргайыгар	баргай эдигер	барар эдигер
3 j. олол баргай(лар)	баргай эт (эдилер)	барар эди

IV. Амаду кебер

Ј а н ы с т о о		К ө п т о о	
1 j. мен	} барарга	бис	} барарга
2 j. сен		слер	
3 j. ол		олол	

V. Якылта кебер

Ј а н ы с т о о		К ө п т о о	
1 j. мен барайын		бис баралы(к)	
2 j. сен бар(зан)		слер барыгар (загар)	
3 j. ол барзын		олол барзын	

379 таскаду. 2—3 глагол сананып табала, өйлөрлө, жүзүндерле кубул-
тып, 65-чи §-тагы таблицала түндөгөр.

380 таскаду. Глаголдордын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Кычырала, глаголдорын толо ылгап береер.

Сүт керегинде билерге турган болзогор, Вольпердин «Кай-камчылу суйук неме» деген бичигин кычыраар. Сүт ачыза, оны жылыдып ла ийзегер, ол иртпектеле берер. Витаминдерди улус озо ло баштап сүттег тапкан. Жагыдаг табылган кажы ла витаминди алфавиттин баштапкы букваларынын адыла адаган: А, Б, С, Д ле оног до ары. Анайда, витаминнин азбуказы боло берди. Сүтте эн ле көп витамин А ла Д.

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

381 таскаду. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Төрт глагол талдап алала, толо ылгап береер.

Иш — кижинин жүрүмүнүн төзөгөзи. Иш анчадала советский улуска жаан сүйүнчү экелет. Кажы ла кижинин бойынын Төрөйине, албаты...ына чындык болгонын ижиле көр...үзүп жат. Кижинин билгири ижинен, эткен керектеринен көр...нет.

Иштин озочылдары бүд...рип турган ижин сүйүп, оны күйнзеп бүд...редилер. Иш жокко олоор отур...п та бол...ос. Кижини иштеп турган жери жаран...ырып турган эмес, кижинин ол жерди жаран...ырып жат.

Бистин жашөскүрим кандый ла ишке к...нзеп барат.

Жашөскүрим Комсомольск-на-Амуре город...ы, Московский метрополитенди, Братский ГЭС-ти ле коммунизм...н өскө дө стройкаларын бү...үрөрдө эткен героический ижинин магы телекейге жарлал...ан.

382 таскаду. Берилген сөстөрлө куучын тургузып, бичип алаар.

Эртен тура, мен, тышкары, чык. Көстөр, жум, бойым да, билбей, кал. Ак, кар, кижинин, көстөр, кылбык, тур. Ончо, неме, мындый, жараш, бүдүм, болгон, мен, качан, да, көрбө. Кайдаар, ла, көрзө, ак, бол. Жер, туралар, үсти, агаштар, ончо, ак, жууркан, жабын, жат. Анчадала, агаштар, жараш, көр. Агаш, кажы, ла, будак, ак, жун, кар, жат. Мен, узак, турба, бастыра, бойым, ак, бол, бер.

Удабай, берди, күн, айаза. Бис, чанак, чана, конёк, жыгыла.

383 таскаду. 1) «Улу Октябрьдын байрамына бис канайда белетенип турус» эмесе «Улу Октябрьдын байрамын бис канайда байрамдадыс»; 2) «Калганчы пионерский сборды бис канайда өткүрдис» деп темалардын бирине жаан эмес сочинение бичигер. Бичиир тушта башка-башка кеберлү глаголдорду тузаланыгар.

Э Р Е Н И С.

66 §. Эренгистин учуру ла грамматический темдектери.

Глаголдын ла жарталгыштын учурын алынган глаголдын кеберин эренгис деп айдар, темдектезе: **азырган мал, иштеер**

улус, **ойнойтон** балдар, **бышкалак** аш, **жигедий** курсак.

Эренгисте глаголдын өйлөрүнүн кебери бар, темдектезе: **үрөнгөн** балдар, **кезер** аш, **бузулбас** нажылык, **жарыжатан** аттар; **жангалак** айылчы, **кычыргадый** бичик.

Эренгис, **жарталгыш** чылап, кан дый? деп суракка каруу берип, предметтин действиезиле колбулу темдегин көргүзүп жат. Түндөгөр: 1) **Чапкан** (эренгис) **өлөн** кургай берди. **Көк** (жарталгыш) **өлөнди** койлор жиди. 2) **Колхоз жарыжатан** (эренгис) аттарды башка тутты. Кадынды кечире **темир-бетон** (жарталгыш) **күр** салынды.

Ачару. Эренгистер бойы алдынан **жартаачы** сөстөрлү де болор, темдектезе: 1) **Туулардан аккан** суучак турбинаны кыймыктатты. 2) **Элен чакка бузулбас** үлгери албаты-жонго жайыла берди. (С. Сур.) Жартаачы сөстү эренгисти жайылган эренгис деп адаар.

384 таскаду. Кычырала, эренгистерде глаголдын ла **жарталгыштын** кандый кебери ле учуры барын **жартагар**. Эренгистердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

1) Амадаган иш тебүлү өдөт. (А. Ад.) 2) Аш салатан **жалаңдар** күчтү тракторды сакыды. 3) Ырысту өйдөгү албаты сананып таппас иштер бүдүрди. 4) Кату бүткен чырайыңды **жажыл** торкодон **жымжак** эттин. 5) «Анчы, анчы, сен **аткадый** бөрү көрдим, экү барып адалык» — деп, боро кушкаш жайнады. (Чөрчөк.) 6) Учар куштын уйазы — узун агаш бажында. (Кожон.) 7) Өлөн **чапкадый** улус чалгы тутты, **өлөн жуугадый** улус айрууш алды. 8) Айткан сөс — аткан ок. (Кеп сөс.) 9) Ачар оозы бар — ажырап тамагы жок. (Табышкак. Эжик.)

385 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөр эрмектин кандый члени болуп турганын, неле айдылганын **жартап** беригер.

1) Күс келген, аш **бышкан**. 2) **Бышкан** аш алтын **жалаңдый** саргарат. 3) Эмди **колхозчылар** аш **кезер**. 4) Удабай ла учы **көрүнбес** **жалаңдарда** аш **кезер** машиналар таркыража берди. 5) **Тенкейишкен** клаттар, **жаан** **городтын** туралары чылап, **жергелей** тура берди. 6) **Колхозтын** **жалаңдарында** **жайгыда** обоолор, **күскиде** **дезе** ашту клаттар **тенкейишкен** турар. 7) Күскиде **анчылар** **көп** **ан** **аткан**. 8) **Аткан** ок **жерге** **түжер**, айткан сөс **жүрекке** тийер. (Укаа сөс.)

386 таскаду. Эренгистерди **жартап** турган сөстөриле **кожо** чыгара бичип алаар.

I. 1) Күнге күйген чырайы **күлөрдий** **өндү** **көрүнөт**. 2) **Жаңы** **бүткен** **темир** **жолдон** **паровозтын** **үни** **угулат**. (Е. Чап.) 3) **Советский** **албатынын** **бүдүрөп** **ижи** **улу** **планда** **иле** **жарталган**. 4) **Эмдиги** **өйдүн** **жииттери** **телекей** **кайкагадый** **керектер** **эдет**. 5) **Кой** **кабырган** **Эркелей** **депутатка** **тудулды**. 6) **Кыжына** **жигедий** **курсап** **барбак** **куйрукту** **боро** **тийин** **амыр** **жокко** **кичеп** **жууды**.

II. 1) **Билер** **кижиге** **бир** **сөс**, **билбес** **кижиге** **мун** **сөс**. 2) **Ан-**

тарылбаган јар јаман, айдышпаган јөп јаман. 3) Унчукпас ийтке туттуруын. 4) Аткан кижиге огын көрөтөн.

(Кеп сөстөр.)

67 §. Эренистердин бүдери.

Эренистер глаголдын өткөн лө келер өйлөрининг кеберин алынып бүдүп јат, темдектезе: *кайлаган кижиге, болушкан нөкөрим, өткөн јол; барар јол, сугаратан чечектер, јалтан-бас солдат.*

Эренистер глаголдын тзөгөзине аңылу кожулталар да кожулуп бүдет: 1) *-галак, -гелек, -голок, -гөлөк (-калак, -келек, -колок, -көлөк)*, темдектезе: *кургагалак јер, бас-калак бала; 2) -гадый, -гедий, -годый, -гөдий (-кадый, -кедий, -кодый, -көдий)*, темдектезе: *јарагадый иш, чапкадый өлөң, өскөдий чечек.*

Өткөн өйдинг кеберин алынган эренистер тургуза да өйдинг учурын алынып турар, темдектезе: *чалып турган күн, быжып келген арыш, отоп жүргөн уйлар.*

Келер өйдинг кеберин алынган эренистер база тургуза өйдинг учурын алынып турар, темдектезе: *учар куш, кычырар бичик, көктөнөтөн машина.* Мындый учуралда эренистер келер өйдинг учурын јылытып, предметтин јаантайын болор темдегин көргүзип турар, андый эренистер учурыла јартагышка јуук болор, темдектезе: *кычырар бичик, келер өй, көктөнөтөн машина.*

387 таскаду. Кычырала, карарта базылган эренистердин кожулталарынын учурын ла чын бичилерин јартагар. Бичирде ол кожулталардын алдыла чийү тартаар.

I. Кышкыда, кобылар карла јабылып калган өйдө, уйлар түжүнө ле фермада тургулайт. Фермада курсак эдетен кухня бар. Малга азырал белетейтен кухнядагы машиналарды электрический энергия иштедет. Уй саайтан машинанын болужыла уйды беш-алты ла минуттын туркунына саап ийедилер.

II. 1) Араай соккон јыбар-салкын «аш болор» деп шымыранат. 2) Сүтти отко изиткенде, оны ачыдатан ла үрейтен микробтор өлүп јат деп, баштап ла атту-чуулу французский учёный Луи Пастер јартаган. 3) Агроном чыккалак ашту јалаңдарды иженгендү ајыктап турды. 4) Јер кургај берерде, бис волейбол ойноор площадканы јалмап, кумак төккөдий јерлерге кумак төктис.

388 таскаду. Кычырала, токтой түжер темдектерди јартап береер. Эренистердинг алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

I. Бүгүн чыккан кызыл күн	Мөш агаштын тзизинг
Озогызынаң јаркынду.	Эптеп эткен топшуурым!
Бүгүн жүрген өскүрим	Ойноп жүрген јоныма
Озогызынаң ырысту.	Ойно, ойно, топшуурым!

(Н. Улагашев.)

II. Жаскы күнде эдетен
Жаагы талбас алтын күүк,
Жаш агаштын бүрлерин
Жайылта эткен алтын күүк.

(А. Модоров.)

389 таскаду. Кажы ла глаголдон озо баштап өткөн өйдүн кеберин алынган, онын кийининде келер өйдүн кеберин алынган эренгистер бүдүреле, жарталар сөстөр кожуп, бичип алаар.

Көргүзү. Эрке — эркелеген эне, эркелеер бала, эркелейтен эне.

Менде, изи, тооло, жайла, толы, жуу.

390 таскаду. Кажы ла глаголдон -галак, -калак, -гелек, -колок, -гадый, -кадый деп кожулталардын болушыла эренгистер бүдүреле, кыска эрмектер тургузып бичип алаар. Кожулталарынын чын бичилерине ажару салаар.

Кайыл, чык, жаана, кычыр, семир, иште.

68 §. Эренгистер адалгыштардын учурын алынары.

Эренгистер, жарталгыштар чылап, адалгыштардын учурын алынып турар, түндегер: **Айылдап келген улус колхозтын фермазыла танышты.** — Улус кан дый? — **айылдап келген**(эренгис). **Айылдап келгендерди колхозтын озочылдары уткыды.** К е м д и? — **айылдап келгендерди** (адалгыштын учурын алынган эренгис).

Адалгыштын учурын алынган эренгистер тоолорло, кубулткыштарла кубулар, жүзүндөрдүн кожулталарын алынар аргалу, темдектезе: 1) **Малда иштеп тургандарга жаан ажару салынат.** 2) **Иштин, амырдын, ырыстын ла нажылыктын өйи келерин** совет албаты ижиле жууктадат.

-галак, -гелек -голок, -гөлөк (-калак, -келек, -колок, -көлөк) деп кожулталу ла -гадый, -гедий, -годый, -гөдий (-кадый, -кедий, -кодый, -көдий) деп кожулталу эренгистер эрмекте айдылаачы да болуп турар, темдектезе: 1) **Күн чыккалак, чалын түшкелек.** 2) **Мен ижсимди божоткологым.** 3) **Жаанап келген балазы ада-энезине болушкадый.** Бу эренгистер болушчы да глаголдорло кожо туруп, айдылаачы болор, темдектезе: 1) **Кырдын арка жанында кар кайылгалак болгон.** 2) **Күн айаскадый болды.**

391 таскаду. Кычырала, эренгистерди көргүзүп береер. Олорго сурак тургузып, кандый кожулталар алынганын жартагар. Адалгыштын учурын алынган эренгистердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер.

1) **Өскөн жеринин өлөңи жараш, баскан жеринин баргаазы** јымжак. 2) **Бирлик жүргендер бийлетпес, эптү жүргендер ээлетпес.** 3) **Эдердин эргеги ус, этпестин эрмеги ус.** 4) **Өмөлөшкөннүн өтпөңи көп, жарамданганнын сөзи көп.** 5) **Озологоны от**

алар, кыймыктаганы кыр ажар. 6) Өскөн јерин өскөлөбөс, баскан јерин башкалабас. 7) Тан аткалак, улус уйкудан тургалак. 8) Балдар тобоонун бышкандарынан талдап, каламаларына салды. 9) Ол јакшы үрөнгөдй бала болгон. 10) Мылтык алганы анчы болды, салда алганы кырачы болды. (М. Чев.)

392 таскаду. Эренгистер адалгыштардын учурын алынган эдип кубултала, кыска эрмектер тургузып бичигер.

К ö р г ү з ү. *Бышкан кўнкузук. Кўнкузуктын бышкандарын кезип алдыбыс.*

Јайылган чечек. Үрөнетен балдар. Түгенбес чөрчөк. Кызаргалак помидор. Түзеткедй јастыра.

393 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөргө сурак тургузып, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп турганын јартагар. Олордын бүдүмин база ылгагар.

I. 1) **Аткыр** уул ан өлтүрер, **атпас** уул ан үркүдер. 2) **Аткыр**дын огы алтан кулаш, **атпастын** огы алты кулаш. 3) **Чыккан** јери чын алтындый, **бүткен** јери бүдүн алтындый. 4) Учур **јакшыны** угарга јакшы, кебери **јарашты** көрөргө јакшы. 5) **Јарашын** кайкабай, кылык-јангын билип ал. 6) **Иштенкейдин** колы ус, **иштенбестин** тили ус. 7) **Коркыбас** кижн нөкөрине килеер, **коркунчак** кижн бойына килеер. (*Укаа сөстөр.*)

II. Күннинг јылу чогына јер јылып јадат. Јас келгенин јарлап тургандый, талан-келен сүйнчилтү кожондоп турат. Јерди сүрер ой јеткен. Кырага **чыгар** тракторлор белең. Тан јарыгалак, је **кырачылар** бут бажында. Олор ишке эрте **чыгарына** белең болды.

§ ЫЛГАНААЧЫ.

~~69 §. Ылганаачынын учуры да грамматический~~
темдектери.

Айдылаачыны јартап, баштаачынын кожолта действеизин темдектеп турган глаголдын кеберин ылганаачы деп айдар.

Ылганаачы өйлөрлө дө, жүзүндерле де кубулбай јат, темдектезе: 1) *Балдардын кожонгын угала, отурган улус сүүнди.* 2) *Радисны угала, бис көп солундар билип алдыс.*

Эрмекте ылганаачылар айалга болуп турар, темдектезе: 1) (Качан?) *Чайды азып салала, энем уй саарга чыкты.* 2) *Эркелей (ненин учун?) болуш сурап, бир канча кыйгырды.* 3) *Кула чыккан (канайда?) ыйлаганча јажыл јараш өлөңгө јетти.*

Ылганаачы эрмекте айдылаачыны јартап, шүүлтезиле баштаачыдан камаанду болуп, баштаачынын кожолта действеизин көргүзип турар, темдектезе: *Кичеемкей кабинадан түжө секиреле, адынын көксин ачты.* (П. К.)

Кичеемкей (башт.) ^{нени этти?} ачты (гл.-айд.)

түжө секиреле (ылг.)

~~Айаару~~. Ылганаачылар, эренгистер чилеп ок, бойы жартаачы сөстү де болуп турар, темдектезе: **Жаланда кар кайылып, жаскы кўндер жууктады.** (Л. Кок.)

Жартаачы сөстөри бар ылганаачыны жайылган ылганаачы деп айдар. Жайылган ылганаачы эрмекте үнлө аңыланар, бичиир тушта он жанынан запятойло бөлинер, темдектезе: 1) **Эркелей кўн-келди деп чечекти төжине жаба тудуп, кожондоды.** (П. К.) 2) **Карабаш торт ло чбкөнблө, Койлоны таштап ийеле, айылы жаар басты.** (Л. Кок.)

394 таскаду. Кычырып алаар. Карарта базылган сөстөрдн түндейле, олордын кажылары ылганаачы, кажылары глагол-айдылаачы болуп турганын айдып береер.

1) Кичеемкей радиаторды ачты, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды ачала, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды ачып, жыды коомой суула тамагын жибитти. 2) Кичеемкей аштаган, кыйналып турган. Кичеемкей аштап, кыйналып турган. Кичеемкей аштайла, кыйналып турган. 3) Адынга ачынбай, бисти эмеш миндирзен. Бисти адынга миндирип, жорттырзан, Кичеемкей! Бисти адынга миндиреле, эмеш жорттырзан! 4) Мороженыйды тын тонурыйп жат, оны соок температурада тудуп жат. Мороженыйды тын тонурала, соок температурада тудуп жадылар. 5) Эзе манзаарыйп, бозомтык сарайдын ичин айкадаы. Эзе манзаарды, бозомтык сарайдын ичин айкадаы. 6) Энем форточканы ачып, комнатаны эзинге соктыртты. Энем форточканы ачты, комнатаны эзинге соктыртты.

395 таскаду. Ылганаачынын алдыла түс чийү тартып, оны жартап турган сөстөрдн алдыла койрык чийү тартып, эрмектерди бичигер.

1) Түрген барыйп, Эзе буканын турган јерин көрди. Јымжак карды кыјырадып, Эзе сарайга кирди. Алып деп бука бойынын јылу төжөгинен турала, ынгыранып, чөйө мөөрөйлө, семис мойынын сунуп келетен. Ол эзендежип, јакшылажып тургандый, бажын да кекийтен болгон. (П. К.) 2) Чөйгөндө чай кайнаганча, аңчынын санаазы токтобой турды. 3) Чоокыр уйдын бозузы куйругын сүүнчилү шыйманып, энезин эмип турды.

396 таскаду. Кажы ла эки тепин эрмекти бир эрмекке бириктирип, ылганаачылу эрмектер тургузып бичигер.

Көрүзү. Кула чычкан мантап келди. Сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди. Кула чычкан мантап келеле, сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди.

1) Кулактарын талбайтты. Бозулар Эртөчиге удур баскылайт. 2) Айга жуук андап жүрди. Алты тийин адып алды. 3) Тур-

на сөөкти чыгарды. Тургуза ла жалын сураган. 4) Жулукту козыр жиилектерди көрди. Түлкүчөк сүреен ачаптанды. 5) Талай суузын жара кезет. Керептер жүргүлөйт. 6) Калапту салкынга соктырат. Парусту кемелер өткилөйт.

70 §. Ылганаачынын бүдери ле чын бичилери.

Ылганаачылар глаголдордын төзөгөзине аңылу кожулталар кожулып бүдүп жат:

1. **-ып, -ип, -үп, -п** деп кожулталардын болужыла бүдет: *каткырып, бүдүрүп, тудуп, жүрүп, көкүп*; глаголдордын токтодулу төзөгөзине **-й** деп кожулта кожулып бүдет (*каткырбай, бүдүрбей, тутпай*). Мындый ылганаачылар баштаачынын кожулта действиези ле айдылаачы темдектеп турган төс действие жаңыс өйдө өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: *Агас жакалу кырга тайанып, чанкыр тенгериде күй чалыды.*

2. **-ала, -еле, -оло, -өлө** деп кожулталар төзөгөзи туйук табышка токгон глаголдорго кожулып, **-йла, -йле, -йло, -йлө** деп кожулталар төзөгөзи үндү табышка токтогон глаголдорго кожулып, ылганаачылар бүдет: *барала, үренеле, соголо, көрөлө; ойнойло, тэзэйлө*. Бу ылганаачылар баштаачынын ксжулта действиези ле айдылаачы темдектеп турган төс действие ээчий-деечий өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: *Алтан түйней келиндеркиреле, Малчы-Мергенге кожондодылар.*

3. **-ганча, -генче, -гончо, -гөнчө (-канча, -кенче, -кончо, -көнчө)** деп кожулталардын болужыла бүдет: *кайылганча, келгенче, кожондогончо, көргөнчө; басканча, жеткенче, божогончо, өткөнчө*. Бу ылганаачылар айдылаачы темдектеп турган төс действие канча кире өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Таң атканча, бис таадамнын кайын уктыс.* 2) *Чынды билер ойгороды таппаганча, ойто айылыма жанбазым (Чөрчөктөнг.)*

4. **-галы, -гели, -голы, -гөли (-калы, -кели, -колы, -көли)** деп кожулталардын болужыла база ылганаачылар бүдүп жат. Олор айдылаачы темдектеп турган төс действиенин кандый өйдөң, качаннан бери өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Адам андап баргалы удай берди.* 2) *Городко келгели мен төрөл журтымда узак болбодым.*

5. **-а, -е, -о, -ө, -й** деп кожулталардын болужыла бүдет: *чыга, түйсе, оодо, өдө, ойной*. Бу кожулталарды алынган ылганаачылар көп сабазында болушчы глаголдорло кожо туруп, колболу глагол бүдүрүп жат, темдектезе: 1) *Курч чалгыларын талайгылап, торкодый өлөңди кезе бердилер.* 2) *Кату болот чалгынын табыжы жарыш эдип шынкылдай берди.*

397 таскаду. Ылганаачылардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, бичип алаар.

1) Озогызынан он артык болуп, кула чычкан жазылала, ойноп, мантап жүре берди. 2) Анда једип келеле, јаан јыргалга

кожулды. 3) «Баланнын күүнин жандырганча, амзаан кайдар ан кардын». 4) «Кызынды ыйладып, жажын көргөнчө, жизен кайдар ан кардын» — деп, абакайы ого айдала, аннын кардын амзап жиди. 5) Арслан каан база амзады, амтанына чыдап болбой, он эргегин үзе чайнады. 6) Эки боро карчагалар түнге-түшке учуп келип, Олөнчинин түнүгинен самара бичикти божодып ийди. 7) Жалтанды деп айттырганча, барып та келзе кайдар ол. 8) Алтын-Тууы баатыр бала алтан анды катай көрүп, жагыс окко тизе атты. 9) Кайран бойы Алтын-Тууы Эрлик бийден келген эки жыракыны тудунганча, темир бозогого тееп кирди. (Чөрчөктөрдөн.)

398 таскаду. -ып, -ип, -уп, -үп, -п деп кожулталардын болужыла ылганаачылар бүдүрүп бичигер. Олордын чын бичилерин жартагар. 4—5 ылганаачы талдап алала, эрмектер тургузаар.

К ö р г ү з ү. Тут — тудуп, жүр — жүрүп.

Кес, аш, ийт, чык, уч, жүгүр, тут, жуу, шүү, јун, јул, үс, јүс, јет, көрүш, төзө, көр, коры, боли, бүт, чочы, жоркы, соот.

399 таскаду. Берилген ылганаачыларга жартаачы сөстөр кожуп, бичигер.

К ö р г ү з ү. Сүйнеле—ижине сүйнеле.

Сүүнеле, үренеле, турганча, жалтанбай, отура түжеле, барып келгенче, чыгала, чыкканча.

400 таскаду. Үлгерди кычырып, глаголдорды ла ылганаачыларды көргүзүп береер. Олордын төзөгөзін ле сөс кубултар кожулталарын анылап береер.

Жаскы кар.

Кар айланып, айланып,
Кас јунгындый элбендейт.
Јерге келип түжеле,
Тыны чыгып мөлтүрейт.

Чыкту кейде јоруктап,
Чылаганы билдирет.
Амадузы јоккендий,
Араай, тынык үргүлейт.

(Н. Шатинов.)

401 таскаду. Кычырала, изложение бичигер. Бичиир тушта ылганаачыны тузаланарын ундыбагар.

Таң јүк ле бозорып келерде, Колька Матвеев айландыра камышла, жыраала туй өзүп калган кичинек суунын јарадына келди. Ол мында отуруп, бу суудан канча кире балык тутпады деп айдар!

Айландыра тымык... Јагыс ла балыктардын суудан чыгара калып, чымындаганы угулат. Колька эптештире отурала, кармагын суу јаар баштапкы, экинчи катап таштады.

Је уулчак суунын јарадында јагыскан эмес болгон. Онон

ыраагы бир канча метрде жоон агаштын бажында бир тейлеген отурган. Тейлеген уулчакты аярулу көрүп отурды.

Кенетийин тейлеген белетене берди. Колька кармакты суудан чыгара чачарда ла, кармакка жаан балык илингени тейлегенге көрүнө берди. Бу ла өйдө тейлеген шунуганча келеле, балыкты тееп, кармактын буузын үзе соголо, суунун ол жаны жаар уча берди.

Колька кайкаганына оозын жаан ачала, анайда ла туруп калган. Ондонып келеле, көрзө: тейлеген балыкты алып жүре биптир. Колька ачурканганына ыйлай берди.

Байла, тейлеген узак курсак жибеген, онын учун ол андый жалтанбас табару эткен болор.

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

402 таскаду. Глаголдордун кеберлерин (өйлү, молжу, амаду, жөпси-нер, жакылта), өйлөрүн, жүзүндерин; эренгистерди ле ылганаачыларды көргүзүп береер.

1) Такаалар эмезе өскө дө куштар бойынын жунын жулуп турза, жут болор. 2) Ийт анданганда, жанмыр жаар. 3) Жаактуга айттырба, жарындуга туттурба. 4) Бой-бойыска болужып жүрели, качан да болзо нак бололы. 5) Адыжоктын үстүнө отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези жууркан жабылар.

403 таскаду. Божодылган букваларды кожуп бичигер. Олордун чын бичилерин жартагар.

1) Күн жыл...р. 2) Жааш ж...р. 3) Балык туд...лар. 4) Тош түж...п жат. 5) Күн чык...ан. 6) Улус жуул...п келди. 7) Ашты ке...ип жат.

404 таскаду. Учындагы тунгак туйуктары үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, берилген глаголдорды кубултып бичигер. Олордун кезигиле эрмектер тургузып алаар.

Көргүзү. Кез, кезип, кезер, кезеле, кезетен, кезе.

Бүт, тап, тур^{ам}ус, туруш, көрүш, чок, кееркет, желдирт.

405 таскаду. Кычыраар. Глаголдорды, онын кеберлерин: эренгисти ле ылганаачыны сурактар тургузып анылап беригер.

Огородыма күс кирди.

Кайда да тыныску мырчак,
Быжып калган тирү чарак,
Какшайла, жарылды!
Быдырап чарчады!

Күнкузуктый саргарып,
Күс келгени бу туру.
Огородыма эм кирип,
Ол мырчактап бас жүрү!

(А. Ередеев.)

406 таскаду. Тыгыда, чокум кычыраар. Токтой түжер темдектерин жартагар. Глаголдордын грамматический темдектерин көргүзүп береер.

1. Жаңы жылла, төрөл Алтайым!
Жаңы ойлө, мактулу орооным!
Жеңүлеринге сүүнүп жүрейин.
Ырысту бол, эл-жоным.
2. Аш быжыл толкуланып,
Аңканынан ажыра бүтсин!
Албатылар нак жатсын,
Амыр-энчү бек турзын!

(Э. П а л к и н.)

407 таскаду. Таблицаны аяктап көрүп алала, оны тузаланып, берилген сөстөрдү ылгагар.

Сөстин төзөгөзи		Сөс кубултар кожулталары			
Тазылы	Сөс бүдүрер кожулталары	Тоонунг	Жүзүндердинг	Кубулт-кыштынг	Ойлөрдинг
КОЖОНГ	до	—	—	—	гөн
КОЖОНГ	—	дор	ым	ды	—
менде	n	—	—	—	—

Куучындады, куучынданар, үренди, үнденди, жытанат, жарандырдылар, үрендегени, мендедим, мендешке, агашту, баатыр-дый, кышкыда, үренгедий, аркадагы, экүзи, шүүштилер, кому-далду, унчукты, унчукпадын, көрүнөт, колплатла.

408 таскаду. Орөги таблицаны бичип алала, берилген сөстөрдү ылгап, ого бичигер.

Одычактар, жеңүчиге, нөкөрлөрүм, өткүн, иштенип, үренеле, коштойында, суску, быжылгы, кыжыла, жааганча, бойыбыстынг, алтынчыга.

§ КУБУЛБАС.

~~§1 §. Кубулбастардын учуры ла грамматический темдектери.~~

Глаголдорды ла жарталгыштарды жартап, жүзүн-жүүр айлалгаларды темдектеп, бойы кубулбай турган сөстөрдү кубулбастар деп айдар, темдектезе: 1) Түс жакшы жолдорло машиналар түрген мантап жат. 2) Алтайдын ар-бүткени сүрекей жаш. Күбү-чүзүмдү
Эрмекте кубулбастар айлалгалар бөлүн турар, Вдействиенин ойин, јерин, амадузын, кемин ле аайын көргүзер: 1) Ол (к а н а й-

да?) **араайын браат** (аайын көргүзет); (качан?) **эртен келер** (өйин көргүзет); 3) (кайдаар?) **ичкери барар** (жерин көргүзет); 4) (не керектүү?) **өнөтийин келген** (амадузын көргүзет); 5) **ол бүгүн** (канча кире?) **көп иштеген** (кемин көргүзүп жат).

Кубулбас кубулбастарды да жартап турар, төмөктөзө: **Балдар сүрекей узак** жыгылады. *(сүр. эрчимдү алдыла)*

400 **А** жарулар. 1. Кезик кубулбастар бойынын кебериле жарталгыштардан аңыланбай жат. Олорды бой-бойынан жаңыс ла эрмектин ичинде ылгаштырар аргалу.

Жарталгыштар адалгыштарды жартап, кандай? деп суракка каруу берип турар: **сүүнчилү үрөнчик; жакшы бичик; түргөн машина**. Кубулбастар десе глагол-айдылаачыны жартап, кандайда? деп суракка каруу берет: **сүүнчилү кожондоп жат; жакшы бичип жат, түргөн барып жат**.

2. Анда деп кубулбасты ондо деп жүзүннүн солумазынан ылгаштырар керек.

409 таскаду. Кубулбастарга сурак тургузуп, эрмектерди кычыраар. Кубулбастар куучын-эрмектин кандай бөлүгүн жартап турганын айдып берер.

Кече бис экскурсияга барарга жөптөжип алганыс. Бүгүн эрте турала, жорукка түргөн шыйдынып алдыс. Деремнеден ыраак жок турган төнгө чыгып келеле, ар-бүткеннин жаражын кайкап көрүп турдыс. Сол жаныста учу-куйузы көрүнбес жалаң жадат, он жаныста агаш карарып көрүнөт. Алдыбыста суу суркурайт.

Күн сүрекей тын изидип турган. Бис сууга келип, узак эжиндис.

410 таскаду. Эрмектерди бичип, кубулбастардын алдыла бир чийү, кубулбастарга жартапкан сөстөрдүн алдыла эки чийү тартыгар.

1) Озодо Туулу Алтайдын албатызы мал азырап, андап жаткан. 2) Школдын балдары колхозтын жалаңдарында аш согушуп, салам тарткылап, картошко каскылап, жаан улуска жаккы болушты. (*Л. Кок.*) 3) Морозов Вая Кичеемкейдин машиназын шиндеп көрөлө, бойынын машиназынан керектү частытарын экелди. (*П. К.*) 4) Гайдар бистин Советский Черүни сүрекей сүүген, ол керегинде советский балдарга бойынын кингаларында жылбиркеп айдатан. 5) Жайгыда агаш аразында, садтарда ла жалаңдарда жүзүн-жүүр кушкаштар кожондожот. Күскиде олор жылу жер жаар учкулай берет, жаскыда ойто учуп келгилейт. 6) Алдыста агашту жаан кыр турды. (*П.*)

411 таскаду. Кычырып, эрмектерди бичип алаар. Карарта базылган сөстөрдүн жарталгыш болуп турганынын алдыла бир чийү, кубулбас болуп турганынын алдыла эки чийү тартаар.

1) Аш жуунадар **эрчимдү** ой башталды. 2) Аштын түжүмин бийиктедеринде бастыра колхозчылар **эрчимдү** туружат. 3) Меестердин эдегинде **жаңы** чыккан көк өлөң жажарып келди. 4) Колхозко **жаңы** машиналар экелди. 5) Меестерден, ар-

кадан ла тоозы жок кобылардан жаскы суучактар сүүнчилү коркыража агып жат. 7) Бистинг самолёттор бастыра телекейдеги самолёттордон түрген учат. 8) Кадыннын агыны түрген. 9) Бистинг школдын балдары жакшы үренип жат. 10) Жаман атка мунг камчы, жакшы атка бир камчы. (*Кеп сөс.*)

412 таскаду. Кычыраар. Кубулбастарды колболышкан сөстөриле чыгара бичип алаар. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартап турганын айдып береер.

1) Кече мен Пятигорскко келдим. (*Л.*) 2) Салкын сүүнчилү шуулап жат. (*П.*) 3) Жер суудан тыйо ичип алды. 4) Одуп отурган жорукчылар Дуняны көрүп аларга, өнөтийин токтоп туратан. (*П.*) 5) Туулу Алтайда келер өйдө горнорудный промышленность тын өзөр аргалу. 6) Кенетийин залдын ичи сүрекей жарык боло берди. (*Л. Кок.*) 7) Капитолина Кондратьевна бозулар турган жерди сүрекей ару тудуп жат. «Кирден улам жүзүн-жүүр оорулар, микробтор табылат» — деп, ол айдып турат. Онын учун ол клетканын кирлене берген жерин жакшы черетеп салат. Полды күнүн ле јунуп жат, бозуларды анайда ок ару тударга кичеенет. 8) Бистинг ороондо ишмекчилер ле крестьяндар нак јуртап жадылар.

72 §. Кубулбастардын бүдери.

Кубулбастар бүдүми јанынан тегин ле кол болу болор. Бир төзөгөлү кубулбастарды тегин кубулбастар деп айдар, темдектезе: *кече, анда, мында, түрген, анаар.*

Тегин кубулбастар анылу сөс бүдүрер кожулталардын болужыла башка-башка куучын-эрмектин бөлүктөринен база бүдүп жат:

1. Јарталгыштардан *-да, -де, -га, -ге, -те* деп кожулталардын болужыла бүдер: *кышкыда, бийикте, чийге,*

2. Адалгыштардан *-да, -де, -та, -те, -кары, -кери, -ыла, -иле, -ду, -ту* деп кожулталардын болужыла бүдер: *тагда турды, энирде кычырды, тјјште иштеди, кјјскери кјјндер кыскара берди, тјјжсиле, јайыла, кјјн јаркынду чалыды.*

3. Глаголдордон *-да, -де, -до, -дө* деп кожулталардын болужыла бүдер: *кызартабуды, таркада јайды, содойто салды.*

4. Кубулбастар *-ынча, -инче, -нча, -нче, -ча, -че* деп кожулталардын болужыла јарталгыштардан ла солумалардан (*амырынча, јенилинче, мендий че* ла жүзүндердин кожултазын алынган эренистерден де бүдер (*билгенинче, көргөнинче, укканынча, илгенинче*).

413 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүктөринен ле кандый кожулталардын болужыла бүткенин айдып беригер.

1) Картошконы уйга чийге де берерге јараар. 2) Кышкыда бистинг јерде соок 30—40°-ка једет. 3) Јаскыда школдын

балдары колхозко маала ажын саларга болушты. 4) Күскиде, айас күнде, балдар агаш аразына экскурсияга барды. 5) Бистинг деремнеде азыйда магазин жок болгон. 6) Койоннын ба-лазын балдар тирүге тудуп алды. 7) Суунын ол жанында, ыраакта, одычак өчө берди. (П.) 8) Өрө бийикте турналар кый-гырыжып, түштүк жаар учуп баратты. (Л. Кок.) 10) Ууракты бозуга жылууга ичирип жат. 11) Чөрчөкти уулчак уккапынча ай-дып берди. 12) Мал өлөңди кыжыла жиирге једер эдип беле-теер керек.

414 таскаду. -да, -де, -га, -ге, -иле деп кожулталардын болужыла бу сөстөрдөң кубулбастар бүдүрүп алала, эрмектер бичип алаар.

Јайгы, кышкы, јаскы, бийик, јабыс, күски, јууж, чий, тынду, тирүү, түн.

415 таскаду. Эрмектердең кубулбастарды табыгар. Олор куучын-эр-мектин кандый бөлүктөрүнөң бүткенин айдып береер.

1) Јаскыда күндер узап, жылый берет. 2) Эңиргерин јанмыр јаады. 3) Күскери агаш бүри саргара берет. 4) Койлорды јаскыда ла күскери кыркып јат. 5) Балдар эңирде бийик төңнин бажында пионерский костёр күйдүрди. 6) Колхозтын өлөңин јууган балдар орой эңирде јанды. Түште изүде өлор сууга эжинген. 7) Оромнын отторы түниле күйет. 8) Үредүчининг сурагына карууны мен билгенимче айдып бердим.

416 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичи-гер. Кубулбастардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөң бүткенин јартагар.

1) Рахим кожоннын сөстөрүн чөй...п, эски аңылу мелодиязы аайынча, чөйө айдып баштады. (М. Г.) 2) Је јалтанбас шон-кор кенетийин кыймыктанып, јүк арайдан турала, капчалдын ичин айландыра көрди. (М. Г.) 3) «Јаңыс ла катап тенериге база учуп чыксам кайдат!.. Ол тушта шыркалу төж...мле өш-түни јапшыра базар эдим, аккан канымла оны тумалап, јенер эдим!..» (М. Г.) 4) Аңчы от јаар көрүп, унчукпай отурды. (А. Ад.) 5) Карабаш ла Койло энезине јайыла бозулар жабы-рарга болушкан. (Л. Кок.) 6) Обооны содойто салза, ого јаш өтпөс. 7) Тийинге кышкыда салкын да, соок то жоркушту эмес. Ол уйазына кирип, болчоктоно түрүлип, барбак куйругыла јабынып алала, уйуктап јат.

73 §. Колболу кубулбастар.

Колболу кубулбастар куучын-эрмектин бөлүктөрүнөң баш-ка-башка эп-аргалардын болужыла бүдүп, чийүчек ажыра, баш-ка да, јаба да бичилип јат.

1. Чийүчек ажыра мындай колболу кубулбас-тар бичилер:

а) төзөгөзи такып айдылып бүткен эмезе ологорго учуры жок сөстөр кожулып бүткен кубулбастар: *түрген-түрген, капшай-капшай, ээчий-деечий, улай-телей, карчий-терчий, мендей-шиндей, түрген-түкей, каа-жаа*;

б) удур учурлу кубулбастар колбожып бүткен кубулбастар: *анда-мында, анан-мынан, анаар-мынаар, ары-бери, түни-түжиле*.

2. Башка мындый колболу кубулбастар бичилер:

а) *катап* деп кубулбас тоозын көргүзөр тооломолорло эмезе *көп* деп сөслө колбожып бүткен кубулбастар: *эки катап, үч катап, көп катап*;

б) *эмеш, эмештен* деп кубулбастар *бир* деп тооломолу колбожып бүткен: *бир эмеш, бир эмештен*;

в) көргүзөр солумалар *тушта* деп сөслө кожо туруп бүткен кубулбастар: *ол тушта, бу тушта*.

г) адалгыштар төзөөчи, береечи, жерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган *жок* деп сөслө кожо туруп бүткен кубулбастар: *уйат жок, уйат жокко, уйат жогунан, эрик жоктон*;

д) эки адалгыш колбожып, баштапкызы энчилеечи эмезе чыгытту кубулткышта, экинчизи десе береечи кубулткышта турганда: *жылдын жылга, жылдан жылга, күннин күнге, күннен күнге*.

3. Жаба мындый колболу кубулбастар бичилер: *бу* деп солума ла *башкы* деп жарталгыш адалгыштарла биригип айдылганда: *бүгүн (бу+күн), быыл (бу+ыл), башыл (башкы+ыл), башкүн (башкы+күн)*.

417 таскаду. Эрмектерди кычырып, колболу кубулбастарды таап, ологоркуучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө бүткен, канайда бичилип турганын жартагар.

1) Азийда улус түни-түжиле де иштезе, же ырысту жүрүмге жедип болбойтон. 2) Ада-Төрөл учун жуу тушта черүлерис чечен, жакшы мылтык-жепселдү, жакшы тон-өдүктү болзын деп, бистин улус заводтордо ло жалаңдарда түни-түжиле иштеген. 3) Бистин ороон жылдан жылга тыгып өзөт. 4) Бис ончобыс жергелей отуруп алзабыс, ол тушта музыка жаранар. (Кр.) 5) Бир катап, изү күнде, нажылар агаштарла, жалаңдарла, өзөктөрлө керип базарга сананды. (Кр.) 6) Энирде жуун кыйалта жоктон болотони ончозына жарт болды. 7) Метродо тепкиштер бойлары өрө-төмөн жылыжат. 8) Бөрү жүзүн-жүүр имдеп, Турнаны кычырып турды. (Кр.)

418 таскаду. Чала-была, ары-бери, ээчий-деечий, мендей-шиндей, түни-түжиле, башкүн, күнүн сайын, күнүн ле, бир катап, каа-жаада деп колболу кубулбастарды тузаланып, эрмектер бичигер.

419 таскаду. Точкалардын ордына берилген кубулбастарды шүүлте аайынча тургузып, эрмектерди бичигер.

Бис Самарский губернияда јадарыста, Владимир Ильич кўнүн ле ... садка баратан. ... ол книгалар кычырып, керектү немелерди тетрадине бичип алатан.

Владимир Ильич книгаларды ... кычыратан. Јаңыс ла эмеш соодонып базып аларга кычырыжын үзүп туратан. Ол бастыра жүрүминде ... иштеген. (М. Ульянова.)

Керектү сөстөр: анда, түжүне ле, анайда турумкай, эртен тура.

420 таскаду. Божодылган кубулбастарды таап тургузала, эрмектерди бичигер.

1) Пушкин Москвада чыккан. ... онын ада-энези јаткан. 2) 1811 жылда ол үренерге Царскосельский лицейге кирген. ... ол 1817 жылга јетире үренген. 3) 1830 жылда Пушкин Кишинёвко келген, ... оны каанның башкарузы ийген. ... ол көп үлгерлер бичиген. Кишинёвский ссылкада поэт үч жылга јуук болгон, ... оны Одессага көчүргендер.

421 таскаду. Кычырала, тексттен кубулбастарды таап, олар куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бүткенин айдып береер.

Күн ле айдын карыкканы.

Ай Јерди, Јер дезе Күнди айландыра жүрет. Ай Јердин ле Күннин ортозында боло бергенде, онын көлөткөзи јерге тийет. Көкө түште кенетийин карануй боло берет — Ай Күнди бөктөп ийет. Онызы Күн карыкканы. Күн он сегис жыл он бир күннин бажында карыгат.

Јердин көлөткөзи Айга тийгенде, Айдын карыкканы болот. Ол тушта Ай көрүнбей барат.

(А. Свирин.)

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

422 таскаду. Эрмектерди кычырып, кубулбастарды табаар. Олод кучын-эрмектин кандый бөлүгүн јартап турганын айдып беригер.

1) Койло ло Карабаш күүктин үнин тыгдап, чаал кайыңдардын ортозында сүрекей узак отурды. (Л. Кок.) 2) «Бистен јалтанбай, сөс блаашкан слер кем анда?» — «Бис мында, карануйда, јер түртүп, слерди азырап јадыс». (Кр.) 3) Јаңы клубка энирде колхозчылар јуулышты. 4) Анда-мында улус ортодо кокур сөс угулат. 5) Сүрекей јакшы санаалу тоорчык! А сен, Қаргаа, аралдан чык. (С. Сур.) 6) Озо баштап сананып ал, онын кийининде эт. 7) Карабашла кожо үренген балдар јайыла бригадада иштегилеген, эмди школго барарга белетенгилеп турдылар. (Л. Кок.) 8) Азыйда койчы койдын јүү ле кабыраачызы болгон, эмди, койчылардын комплексный бригадалары төзөлтөн өйдө, ол механизатор, јалаң ижинин ишчизи.

423 таскаду. Кубулбастардыг божодылган кожулталарын шүүлте аайынча тургузып, эрмектерди бичип алаар. Кубулбастар куучын-эрмектинг кандый бөлүгүн жартап турганына аяру салаар.

1) Ыраак... ийиттердин кожоңы угулып турды. 2) Чылап калган шонкор бийик... жүк арайдаң ла учуп турды. 3) Бу жуук... малчылардын областной жууны болгон. 4) Бистин колхоз жайгы... азыралды артыг... белетеп алды. 5) Советский Союзтын көп миллион албатызынын жүрүми жылдын жыл... жаранат. 6) Ада-Төрөл учун Улу жууда алган женүлерис чактын чак... ундылбас. 7) Күски... агаштын бүри саргарып баштайт. 8) Октябрь айдын калганчы күндеринде кар жерди агар... бүркеп ийди. 9) Колхозчылар суббот күн энгир... клубта лекция уктылар. 10) Якутиянын агаштарында кара түлкү табылды. Андый түлкү карга ыраак... жарт көрүнөт. (В. Бианки.)

II. Жаскы... жылу күндерде кар кайылып, суу боло берет. Кардын суузы жерге шигип жат. Кышкы... кар көп түшкенде, жаскы... жерде суу жеткил болор. Андый жылдарда өзүмдер жакшы өзүп, көп түжүм берет.

У Л А Н Т Ы Л А Р.

74 §. Улантылар керегинде текши билери.

Сөсти сөслө колбоп, оны жүзүн-жүүр учурлу эдип турган болучшы сөстөрди улантылар деп айдар, темдектезе: *оныла кожо келди, энирге жетире иштеди, кыр жаар барды.*

Улантылар кубулткыштарда турган адалгыштарла, тооломолорло, солумаларла, эренгистерле кожо айдылып, жүзүн-жүүр учуралдарды көргүзөр, темдектезе:

- а) јерин (класстын ичинде, столдын јанында);
- б) өйин (күстен бери, јастан ала);
- в) действиенин аайын (јакылта аайынча, чеден ажыра);
- г) шылтагын (онын шылтузында, көрбөгөнинен улам);
- д) амадузын (сен учун, ого болуп), онон до өскө учуралдарды көргүзөт.

424 таскаду. Кычырала, улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылганын жартагар.

1) Павликтин адазын ла албатынын өскө дө өштүлерин жаргылаарда, Павлик туруп, озор керегинде билгенин ончозын куучындап берген. Мынын кийининде удаан јок чугулданып, тын казырланып калган өштүлер оны өлтүрип салды. 2) Ол өйдө Кутузов, өштүни учуна јетире јенерге, бойынын черүзин шыйдып турды. 3) Кызыл частьтар Чапаевтин өлгөни учун өштүлерден удабай өчин алган. 4) Тетрадь эдетен фабрика эртен турадан ала түнге јетире иштеп јат. 5) Бисте бир минуттын туркунына 350 метр чаазын эдер машиналар бар. 6) Текши улустын ырызы учун тер төгүлгенче иштеер керек. (А. Ад.)

жаар, кийинки, берти, учун, керектен ала, Паша,

425 таскаду. Скобкадагы улантылардын керектүзүн алып, эрмектерди бичип алаар.

1. Кадын сууны (*кечире, ажыра*) кўр салынды. 2) Нөкөрлөр (*ортодо, ортозында*) жөп жок болзо, керектери бүтпес. 3) Сүтти саап алган кийининде марля (*өткүрө, ажыра*) шүүп жадылар.. 4) Телекейдин үстүндеги албаты амыр-энчү (*учун, керегинде*) тартыжат. 5) Түк кийимди ич жанынан марля (*өткүрө, ажыра*) гладить эдер. 6) Ракетанын учуп браатканын аңылу приборлорло радио (*ажыра, өткүрө*) шиндегилеп жат.

426 таскаду. Сөстөрдүн божодылган кожулталарын тургузып бичигер. Улантылар кожо айдылган сөстөрине кандый учур алындырганын жартагар.

1) Кейде кижинин жүзине көрүнбес сүрекей көп кичинекей тирүү микроорганизмдер бар болгону... улам сүт ачий берет. 2) Бозулар турар жерди сүрекей ару тудар керек, ненин учун дезе кир... улам жүзүн-жүүр микробтор табылып жат, микробтон дезе оорулар табылат. 3) Бозуны чыкканы... ала от салбай турган кыпта тудуп азыраганда, онын су-кадыгы жакшы болор. 4) Ваня кайучулардан айрылбай, олор... кийининен истежип турды. (*Кат.*) 5) Мен өскө үренчиктер... кожо школдын маалазын ододым. 6) Ада-Төрөл учун Улу жуу тушта төрөлин корулап аларга, бистин албаты бир болуп туруп чыккан. (*Л. Кас.*) 7) Ай... жетире учуп жедерге, элден ле озо сүрекей жаан ийде-күчтү, көп күйер немелү ракета эдип алар керек. 8) Ракетада радиолокатор деген прибор кондырып салган. Андый приборло радио ажыра ыраак-жуугын билип жат. 9) Бригаданын одузында жас... ала күс... жетире тудуш ла сүүнчилү тал-табыш угулат.

427 таскаду. Берилген сөсколбууларды улантылу сөстөрлө солып, эрмектер бичигер. Улантылар куучын-эрмектин кандый члендерин бириктирип жат, айдыгар.

Көргүзү. *Жерге бурылып алган. — Ай жер жаар жаантайын бир ле келтегейиле бурылып алган туруп жат.*

Биске келди, сенле иштедим, беш киж, жаланга айдады.

75 §. Улантылардын бүдери.

Жаар, учун, ала, сайын, кире (кирелү) деп улантылардан өскө, адалгыштардан, кубулбастардан ла ылганаачылардан бүткен улантылар бар.

1. Кезик мензинер адалгыштар береечи, өмөлөөчи, жерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда туруп, бойынын учурын жылытала, эрмекте улантылар болуп турар, темдектезе: *Адыжок будынын жанындагы боро күчүктөрдү сыймап көрди. Күчүктөрдүн ордына соокко тегип калган. жайгыдагы балкажы терезинге жаба кадын калган буды тудулды.* (*П. К.*)

Адалгыштардан бүткен улантылар.

Мензинер адалгыштар	Мензинер адалгыштардан бүткен улантылар			
	Береечи к.	Омблбөчи к.	Јерлеечи к.	Чыгытту к.
<i>алды</i>	<i>алдына</i>	<i>алдыла</i>	<i>алдында</i>	<i>алдынан</i>
<i>үсти</i>	<i>үстүне</i>	<i>үстүлө</i>	<i>үстүндө</i>	<i>үстүнөн</i>
<i>ичи</i>	<i>ичине</i>	<i>ичиле</i>	<i>ичинде</i>	<i>ичинен</i>
<i>тышты</i>	<i>тыштына</i>	<i>тыштыла</i>	<i>тыштында</i>	<i>тыштынан</i>
<i>тужы</i>	<i>тужуна</i>	<i>тужула</i>	<i>тужунда</i>	<i>тужунан</i>
<i>јаны</i>	<i>јанына</i>	<i>јаныла</i>	<i>јанында</i>	<i>јанынан</i>
<i>аразы</i>	<i>аразына</i>	<i>аразыла</i>	<i>аразында</i>	<i>аразынан</i>
<i>ортозы</i>	<i>ортозына</i>	<i>ортозыла</i>	<i>ортозында</i>	<i>ортозынан</i>

~~Ажаруулар~~ 1. *Үсти, тужы* деп адалгыштардан бүткен улантылардын экинчи үйезинде *ла Ү* бичилер: 1) *үстүне, үстүлө, үстүндө, үстүнөн*, 2) *тужуна, тужула, тужунда, тужунан*.

2. *Кереги, кийини, шылтузы* деп мензинер адалгыштар *јүк* ле *јерлеечи, туркуны* деп адалгыш береечи кубулткышта туруп, улантылар болор.

3. Улантылар кубулбастардан база бүдүп јат, темдектезе: *јуук, удура, өрбө, төмөн*. Түндөгөр: *Соок салкын јорукчыларга (к а н а й д а?) удура* (кубулбас) сокты. *Нөкөриме удура* (уланты) *мен ат ийдим*.

4. Улантылар ылганаачылардан база бүдүп јат, темдектезе: *ажыра, јетпире, өткүрө, болуп*. Түндөгөр: 1) *Чет аралда јуртаган койонок тамзык курсак бедреп, ак тепсенди ажыра* мантап, *одош аралга барарга сананды*. 2) *Бүгүн амыраар кјүнде сеге болуп* иштедим. 3) *Уулчак школго баргалак, је јүске јетпире* тоолоп ийет. 4) *Бурут өткүрө* биске јайым кјүн чалыды.

428 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектинг кандый бөлүгү болуп турганын јартагар.

1) Каруулчык **ары** базарда, Вова оноң көзин албай көрүп, склад **јаар** јүгүрди. (С. Самс.) Күрден **ары** ол јойу барды. 2) Эликтер анчыга **јуук** мантап келдилер. 3) Кайырчак таш көмүрдинг **ортозынан** көрүнбей барарда, уулчактар баштарын өрбө көдүрди. (С. Самс.) Кошту ат кыр **өрбө** түргөн чыкпас. 4) Үске уймалган кийимди **озо** бензинле арчып, оның кийининде самынла јунар. Ажанардан **озо** колды јунуп турар керек. 5) «Эзен болзын, нөкөрлөр! — деп, Тарас козактарга үстүнөн **төмөн** кыйгырып турды. — Мени эске алынып јүреер, эзенде ле јаскыда **бери** база келип, јакшынак јыргап алаар!..» (Г.)

429 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Кубулбастар таап, олор куучын-эрмектинг кандый бөлүктөрүнөң бүткен, јартагар.

1) Старт школдын јанында болгон. 2) Чанала јынгылаары аайынча кажы ла үренчик школдын чемпионы болорго турды. 3) Телекей үстүндө јайым ла ырысту јаткан албатылу ороон — Советский Союз бар деп, Юлиус Фучик билип турган. 4) Иш-

тинг кийининде бистинг деремненин колхозчылары клубка жуу-
лыжып, кино көрүп, лекция угуп турадылар. 5) Революциядаг
озо алтай албаты түрениде жаткан. 6) Кит өлтүрер анчылар ка-
жы ла киттен 10 тоннадан 30 тоннага жуук жуу алып жат.
7) Уулчактар ла кызычактар орто школды божоткон аттестат-
ты алардан озо кандый бир профессиялу болуп жадылар. 8) Ай
Жерди айландыра бир айдын туркунына эбирип келип жат.
9) Сенин күүнине болуп келдим.

430 таскаду. Точкалардын ордына божодылган букваларды тургузып,
эрмектерди бичигер. Улантылардын алдыла чийү тартып, олордын чын би-
чилер ээжизин жартагар.

1) Китай империалисттердин базынчыгынанг узак тартыжу-
зынын шылт...зында жайымдалган. 2) Володя кичинек туж...нда
көп кычыратан. 3) Тындулар жангыс ла жердинг үст...нде эмес,
кейде де, жердинг кыртыжында да, тенгистинг түб...нде де бар.
4) Сенин шылт...нда мен көп жангы неме билип алдым. 5) Ви-
денко ло Ваня куру таарлардын үст...не жазап отуруп алды.
(Кат.) 6) Кенетийин агаштардын түб...ненг, кайдан да ыраак-
танг, кандый да табыш угулды. (Кат.) 7) Сен ижинди менин
шылт...мда бүдүрип салдың. 8) Чанкыр тенгерининг түб...ле бис-
тинг шонкорлор учкулайт. 9) Кызы энезининг орд...на уйлар саа-
ды. 10) Балдар салкынга араай шуулап турган байбак карагай-
дынг төз...не отуруп алды.

431 таскаду. Эрмектердег улантылар колбоп турган сөстөрдү чыгара
бичигер, улантылар куучын-эрмектинг кандый бөлүктөринег бүткенин жарта-
гар.

1) Удабай Олег школдын балдарыла кожо колхозтын жала-
гына иштеп барды. (Е. Кошечая.) 2) Уренип баштаганынанг ла
ала Олег общественный иштерди жылбиркеп бүдүрип жүретен.
3) Айга ла өскө дө планеталарга учуп чыгарга улус удааннанг
бери амадаган. 4) Бир мунг тогус жүс бежен тогус жылда он
эки сентябрьда Ай жаар экинчи космический ракетаны учурт-
кан. 5) Телекейде 600 миллионног ажыра улус кыдат тилле
куучындап жат. 6) Бөкөнөкти кынтылаганы учун өлтүрип турган
эмес, кижининг канын ичкени учун өлтүрип жат. 7) Бу өйгө жети-
ре фронтто көп немелер өскөлөнгөн. (Кат.) 8) Биденко уулчак-
ты эки частын туркунына бедреген. (Кат.) 9) Солдат аттарды
чеденнинг ичиненг чыгара жединеле, олорды каалганынг жанына
тургусты. (Кат.) 10) Эмди Сибирьде жердинг үстүндө жаткан таш
көмүр табылды.

432 таскаду. Скобкадагы сөстөрдү керектү кубулткыштарга тургузып
бичигер. Улантылардын алдыла чийү тартып, олор куучын-эрмектинг кандый
бөлүктөрүн колбоп турганын жартагар.

1) Ыраак Сибирьдег бир карган крестьян кижин Петроград-
ка келген. Ленинди кайдан табар деп сурап, ол (ором) өрө
барган. Апшыйак (город) ичиле узак баскан. 2) (Смольный)

жанында турган матрос оны (буды) ала бажына жетире аыктап кррлр, сурады: «Ленинди сен кайдарга турун?» — «Мен ого бойымнын жадын-жррмим керегинде куучындаарга жадым» — деп, карганак айтты. 3) Апшыйак ррр рндрйип алала, (зал) учында турган Ленинди крррп ийди. Ленин жагы жадын-жррм керегинде, Совет жан керегинде куучындады. 4) Жуунын (божогоны) бери узак та рй ртпргрн, онын учун Чуйдын (жолы) ррр крнрн ле фронтвиктер жангылап турган тужы болгон. (Л. Кок.) 5) Алтайдын чанкыр (тенеризи) трбиле турналар куркулдажып рдр берди. (Л. Кок.) 6) Симбирскте, Московский оромдо, Ульяновтордын билези жаткан (тура) жанында сад болгон.

КОЛБООЧЫЛАР.

76 §. Колбоочылар керегинде текши билери.

Эрмектин члендерин ле эрмектерди колбоп турган болушчы сстррди колбоочылар деп айдар, темдектезе: 1) Тржрк лр жууркан ортозы жылыган. (П. К.) 2) Крн ажа берди, је агаши аразында жарык болды.

Баштапкы эрмекте ла деген колбоочы тржрк, жууркан деген баштаачыларды колбоп жат. Экинчи эрмекте је деген колбоочы эки тегин эрмекти (Крн ажа берген. Агаши аразында жарык болды) бир колболу эрмек эдип колбоп жат.

Куучын-эрмекте колбоочылар эки блркке бллинер: 1) табышкан: ла, ле, та, те, база, да, де, эмезе, је, бирде; 2) камаанду: деп, учун, онын учун, ненин учун дезе, онын керегинде, онон улам.

Кезик табышкан колбоочылар (ла, ле, да, де) жагыс ла эрмектин члендерин колбоп жат, темдектезе: Крзнрк алдында кайын ла мрш рзрт. Аркада торбоктор до, уйлар да отон жррр.

База, эмезе, дезе, је, бирде деген табышкан колбоочылар дезе эрмектин члендерин ле эки тегин эрмекти колболу эдип колбоп жат, темдектезе: 1) Суу тайыс, је тррген. 2) Биденко уулчакла куучындажып барарга сананган, је Ваня рчржип, чек унчукпай барган. (Кат.)

Камаанду колбоочылар жрк ле эрмектерди колбоп жат, темдектезе: 1) Малы ток кыштазын деп, колхозчылар крп азырал белетеп алды. 2) Олег бичиктерди крп кычыратан, онын учун ол кандый ла темага куучындажып туратан.

Колбоочылар бдрмиле тегин ле колболу болор: бир сстрн тургандары тегин (ла, је), эки эмезе рч сстрн тургандары (онын учун, ненин учун дезе) колболу болор. срда 1107-11577

433 таскаду. Кычыраар. Колбоочылар эрмектин члендерин колбоп жат па айла эрмектерди колбоп жат па, жартагар.

1) Уроктор белетеерге отурганда, лампа эмезе крзнрк сол жанында болор учурлу. 2) Алрша ла Жрня Степан таадакка уй-

лар кабырыжатан, адаручы Матвейичтин де ижине болужатан. Мешкелеп жүрерде, озор мешкелерин де, каламаларын да таштайла, будын чыгарып алган кызычакка жанарга болушты. 3) Карагайлардын чочогойлары жерде де бар, же озордын үрендери какталып калатан учун, озор үренге жарабайт. Үренге керектү чочогойларды карагайга чыгып алганы артык. 4) Пионерский бригаданын члендери айрууштар ла тырмууштар алып, колхозтын өлөгин жуужарга барды. 5) Планеталарда өзүмдер ле тындулар бар ба? Бир кезек планеталарда өзүмдер де, тындулар да жок. Меркурийдин үстүнде сүрекей изү, ненин учун дезде ол Күнге сүрекей жуук туруп жат. Сатурн, Уран, Нептун ла Плутон Күннөң сүрекей ыраак турган учун, анда үргүлжиге сыныкпас соок туруп жат. Венерада ла Марста өзүмдер ле тындулар болор аргалу.

434 таскаду. Эрмектин члендерин колбоорго, божодылган табышкан колбоочыларды (ла, ле, же, база, эмеze) бичигер.

1) Дрожоны кургак жаш куманактан ... ууттан белетеп жат. 2) Машина арутаганын ... сүркүштегенин сүүп жат. 3) Немецтер Саша Чекалинди узак шылагандар, ... Саша унчукпаган. 4) 1963 жылда Фидель Кастро ... онын жуук нөкөрлөри майдын байрамын Москвада уткыгандар. 5) Учущ тушта космонавттар нени көрдилер? Озор теңистер ... кургак жерлер, ортолыктар ... жаан суулар көргөндөр. 6) Албаты жылдыстарга учуп барары жанынан мун жылдардын туркунына амадаган. Жебрен өйдөги албаты бу керегинде легендалар ... чөрчөктөр чүмдеп туратан. 7) Шилди жунала, оны бөслө, жымжак чаазынла ... газетле кургада арчыйтан. 8) Эмдиги жаан телескоп — сүрекей чүмдү ... эмеш те жастырбас прибор.

435 таскаду. Коштой турган эрмектерди скобкада берилген колбоочыларла колбоп бичигер. Эрмектердин ортозына запятойлор тургузаар.

1) Енакиев Ваняны кайучыларда артсын деп жөбин берген. Кайуга жүрзин деп, ол бир де сөс айтпаган. (же) 2) Кече кере тужүне жанмыр жааган. Бүгүн эртен турадан ала күн чалыйт. (дезде) 3) Кей — колышкан газтар. Учёныйлар жартагандар. (ден) 4) Жымырткалар түргөн жыдыбазын. Оны ару аякта ла температураы бир градус жерде тургузар керек. (ден) 5) Ончолоры чырбагал кучактанып экелетендер. Николай жоон-жоон жадыктарды бүткүлинче экелетен. (дезде) 6) Аш-курсак тутатан жерде чык ла өскө жыт жок болзын. Оны жакшы дезинфицировать эдип, черетеп турар керек. (ден) 7) Кирлү чулук түргөн жыртылып жат. Кир чулуктын учуктарын үреп жат. (ненин учун дезде) 8) «С» витамин жоголбозын. Маала ажын кайнап турган мүнге эмеze изү сууга салала, кичинек отко араайын кайнадар керек. (ден) 9) Сенин сопокторын туттаган тереден көктөлгөн. Туттаган тере чий тереден эдилген. (дезде)

77 §. Колбоочылардын чын бичилери.

1. *Ла, ле, да, де, та, те* деп колбоочылардын үндү ле туйук табыштарынын чын бичилери алдында турган сөстөрдүн табыштарынан камаанду. Кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде турган колбоочылардын үндү табыштары база кату болор (*ат ла уй; кырлар да, суулар да, аспак та, кайын да*); жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде турган колбоочылардын үндү табыжы база жымжак болор (*эрлен ле кижил; теке де, элик те*). Үндү ле үнгүр туйук табышка токтогон сөстөрдүн кийининде турган колбоочылар үнгүр туйук табыштан башталар (*кар да, шуурган да; каргаа да, таан да*) тунгак туйук табышка токтогон сөстөрдүн кийининде турган колбоочылар тунгак туйуктардан башталар (*кас та, куш та*);

2. Эрмекте *ло, лө, дө, то, тө* деп колбоочылар бастыра үйезинде эмезе калганчы үйезинде *о* эмезе *ө* үндү табышту сөстөрдүн кийининде бичилер, темдектезе: *көнөк лө суску, болот ло пластмасса; койлор до, төдөр дө; солок то, өтөк тө; завод то*.
ла... - ө. с. к. м. ... да... та... - ө. с. к. м. ...
436 таскаду. Кычырып, колбоочылар куучын-эрмектин кандый члендерин колбоп турганын айдыгар. Колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин жартагар.

1) Ар-бүткеннин газы баазы жеңил одуру. Ол күйгенде бышта, күл де артпайт. 2) Бистин заводтордо бастыра немелерди кижинин күчин жеңилтетен чыйрак та, күчтү де машиналар эдилат. 3) Фабрикада бөскө жүзүн-жүүр журуктар ла онын өгүн сананып таап турган журукчылар бар. (*М. Ильин.*) 4) Таш көмүр жогынан темир жол до, заводтор до, фабрикалар да иштеп болбос. 5) Субботто школдын маалазын жуунаттылар. Таня морковь жулат. Коштой грядачакта Маня ла Нюра свёкла, Саша ла Климущка помидор жуунаттылар. (*И. Карн.*)

437 таскаду. Скобкада берилген сөстөрдүн келишкендерин талдап, эрмектерди бичип алаар. Ол сөстөрдүн туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин жартагар.

1) Күннинг жаркыны түнүктен (*ла, ле*) чобрадагы тежиктең айылдын ичине чалып турды. (*Л. Кок.*) 2) Бычакты белен (*ле, ло*) түрген курчыдып аларга, оны тустын суйук чейинтизине жарым часка салып койор керек. 3) Бистин жерде јөдро (*до, да*), беле (*те, де*), боронот (*то, та*), агаш јиилек (*те, де*) өзөт. 4) Ваня он (*ло, ла*) сол јанынан адыжып јаткан пехотинецтерди көрүп турды. (*Кат.*) 5) Енакиевтин бичигени ару (*та, да*), јарт (*да, та*) болгон. (*Кат.*) 6) Кырларда (*да, та*), јаландарда (*да, та*) жаркынду чечектер јайылды.

438 таскаду. Скобкадагы берилгендерди сөстөрлө јаба бичири бе, башка ба, ајару салып, эрмектерди бичигер.

1) Аш (*та*), эт (*те*), сүт (*те*), сарју (*да*) кижинин жүрүмине керектү немелер. Аш (*та*), эт (*те*), сарју (*да*) кандый ла вита-

миндер бар. 2) А. Николаев (ле) Попович — кижиликтинг историзында баштапкы групповой космический учуш өткүргөн космонавттар. Космонавттардын школында П. Попович А. Николаев (ле) кожо үрөнгөн. 3) Маркс (ла) Энгельс сүрекей жуук нажылар болгон. Энгельс бойынын бастыра иштерин Маркс (ла) жөптөжип бичиген. 4) Улу пролетарский писатель М. Горький албатынын улу башчызы Ленин (ле) туштажып, албатынын жадын-жүрүмин жеңилтери керегинде жуучындажып туратан.

439 таскаду. Скобкадагы берилгендерди талдап, сөстөрлө жаба эме-
башка бичип, эрмектејди бичигер. Колбоочылар куучын-эрмектин кандый
бөлүктөрүн колбоп турганын айдыгар.

Татанак кобыда јиилектү ағаштын јаан сады јаскыда ак чечектер (ле, ло) бұркеле берет. Мында яблоколор, вишнялар, грушалар, ранеткалар (ла, ле) оңон до өскө амтанду јиилектер бзүп јат. Эмди јиилектү ағаштын андый ок садтары областътын көп колхозторынын (ла, ло) совхозторынын јаландарында өзүп јат.

БӨЛҮГЕШТЕР.

78 §. Бөлүгөштер керегинде текши билери.

Эрмектин члендерин эмезе бүткүл эрмектерди башка-башка учурлу эдип турган болушчы сөстөрдү бөлүгөштер деп айдар.

Түндөгөр: 1) Агаш аразында изү болгон. Агаш **та** аразында изү болгон. **Та** деген бөлүгөш агаш деп сөстүн учурын тыгы- дып жат. 2) Сенде бичик бар. Сенде бичик бар **ба**? **Ба** деген бөлүгөш эрмектин учурын суракту эдип жат.

Эрмектин члендерин эмезе бүткүл эрмектерди бөлүгөштер суракту учурлу, тыгыдып айткан, жөпсинбей турган, түүндеген учурлу эдер.

5- бе. не. бе. бе. (эди бе.)

1. Суракту бۆмүгөштер: **ба, бе, не, беги** (эди бе.)
Темдектезе: *Сен Артектө болдың ба?* *Жайгыда туристический походко жүредин бе?* *Бүгүн жанмыр жаагай не?* *Стенгазетке заметка бичиген бедин?*

2. Тыныдар бөлүгөштөр: **ла, ле, да, де, эш, керек де-зе, торт, чек, энг, там, ок, эмей, ине.** Темдектезе: 1) Састу да-жерле жүрер машина бар. 2) Балдардын кажызы **ла** жакшы үр-нерге кичеенди. 3) Вова **ла** Жора **торт** жалтанбайтан. Шура **эш** немедең жалтанбай турды. (С. Самс.) 4) Мичуринниң өткүрген ченемелдеринен озо баштап **чек** неме болбойтон. 5) **Je** ол **там** кичеенип иштейтен. 6) Алтайда **энг** бийик кыр — Белуха. 7) Ул-герди ол үренип алган **эмей**. **Юрүмүс** ырысту боло берген **ине**. **Логинов** учёный **эмес**.

м-3. Токтодулу бөлүгөш: эмес. Логинов учуноы эмес,
ченемелдүү тегин ле тракторист. чылап, чилеп, ошкош.

4. Тўндештирер бөлүгештер: **чылап, чилеп, ошкош.** 143

Темдектезе: Горно-Алтайск, Советский Союзтын өскө городторы чылап, өзүн жаранат. Айу, кижичилеп, базып жүрөт. Койон ош-жош ак кролик база бар.

Айару. Да, де деген бөлүгөштөр сөстөргө жаңыс ла тыгыдар учур алындырар эмес, ~~је~~ токтодулу ла жарты жок солумалардын бүдөринде туру-жып жат, темдектезе: Бери кем **де** келбеди (токтодулу). Бери кем **де** келип жат (жарты жок).

440 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Бөлүгөштөр эрмектин члендерин кандый учурлу эдип турганын жартагар.

1) Коммунистический иштин бригадаларынын члендери жаңыс ла жакшы иштеерге турган эмес, ~~је~~ үренерге де тыг кичее-нип жат: көп бичик кычырып, кино көрүп, оны шүүжип жат. 2) Советский улус өскө планеталарга, Айга, Марска, Венерага, жетире алаңзу жок учуп жедер. Ол улус сырангай ла геройлордын бойлоры, телекей үстүндө эн ле күчтү, эн ле жалтанбас улус болор! Айса болзо, олордын бирүзи сен де болорун. 3) Аня улаарып, кенейтийин чочып, өксөп, түш жеринде нени де шымыранып жаткан. (С. Самс.) 4) Саап алган сүтти тургуза ла ару немеге шүүп, агын сууга соодып, температуразын сүрекей жабызадала, ол ок темпуртурада чеберлейтен. 5) Олегтин жааназы качан да омок, иштенкей, бир де минутка иш жок отурбас; иште турумкай, улустын түбегине качан да болужарга белен болгон. (Е. Кошечая.) 6) Кенетийин кайдан да сан башка табыш угулды. 7) Бистин төрөлибис албатызынын жадын-жүрүмунинг ле культуразынын кеми жанынан эн ле бийик ороон болор.

441 таскаду. Шүүлте аайынча керектү бөлүгөштөрдү тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Кейди жылытканда, ол өрө көдүрилип турганы чын ... ? 2) Жер түргөн айланып жат ... ? Жок, араай. Часовой стрелка эки катап айланып келгенче, жер бир катап айланып жат. 3) Ваня нени ... айдып болбоды. 4) Шыранкай кайучылар ... , Биденко бойыла кожо беш метр кире бек буу алып жүргөн. (Кат.) 5) Телекейде ... жаан ла ... түргөн учушту самолёттордын бирүзи — «ТУ-114» самолёт эки ... коноктын туркунына жер-телекейди айланып келер аргалу. 6) Советский лётчиктер кейде узакка ла ыраакка, анайда ... бийикке ле түргөн учары жанынан телекейде баштапкы жер алган. 7) Рубцовский райондо «Страна Советов» деп колхозтын койчылары жоон кучалардын кажызынан ... 20 килограммнан түк кайчылап алып туру. 8) Күйбес ... немелер бар. Темдектезе, суу күйбей жат. 9) Айда кандый ... магнит жок. Анда компасты тузаланар арга жок. 10) Баштапкы советский космический ракета, Айдын жанынча учуп өдөлө, Жер ле өскө до планеталар ... , Күннинг спутниги болуп калган.

Керектү бөлүгөштөр: *бе, да, чылап, эн, ле, ок, ла, па, ба, те, де.*

79 §. Бөлүгештердин чын бичилери.

1. Бөлүгештер сөстөрдөн башка бичилер.

2. **Ба, бе, да, де** деген бөлүгештердин туйук табыштары **да, де** деген колбоочылардын туйук табыштарынын чын бичилер ээжизи аайынча бичилер (77 § көрүгөр).

3. **Ла, ле, ба, бе, да, де** деген бөлүгештердин үндү табыштары **ла, ле, да, де** деген колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжизи аайынча бичилер.

4. **Беди** деген суракту бөлүгөш качан да болзо **б** буквадан башталып бичилер: *айткан беди, барган беди, келер беди, келбес беди.*

5. **Чылап, чилеп** деген түндөштүрер бөлүгештердин үндү табыштарынын чын бичилери олардын алдында турган сөстөрдүн үндү табыштарынан камаанду: кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде **чылап** бичилер, жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде **чилеп** бичилер, темдектезе: *ан чылап, көрүк чилеп.*

6. **Эмей, не, беди, эмес** деген бөлүгештер эрмекте айдылаачынын кийининде турза, жүзүнннн кожулталарын алынып турар, темдектезе: *Мен киного барар эмейим. Сен оны көргөн инен. Жайгыда сен колхозко болушкан бедин? Мен ойногон эмезим.*

Ажару. 1. Эрмекте **ла, ле, да, де** деп бөлүгештерди андый ок колбоочылардан ылгаштырар керек, түндөгөр: 1) *Лёнька кузницага күйүн ле келип туратан.* (**Ле** — бөлүгөш). 2) *Кызып калган косторды ла көрүкти ол жылбиркеп көрөтөн.* (**Ла** — колбоочы). 3) *Кузнец Степаннын күйтү колынан темир де жымжай берет.* (**Де** — бөлүгөш). 4) *Степан өбөгөн кызыган темирди чөйп те, бүйтөп те ийет.* (**Те** — колбоочы).

2. **Ла, ле, да, де, та, те** деп колбоочылар ла бөлүгештерди кожулталардан база ылгаштырар керек, түндөгөр: *Ару коларткыш ла арчынар керек.* (**Ла** — кожулта). *Олег уулым ла Гриша нөкөрлөр болгон.* (**Ла** — колбоочы).

442 таскаду. Скобкадагы бөлүгештердин келишкедиин талдап алып, эрмектерди бичип алаар. Олордын чын бичилерин жартап береер.

1) Тания энезине айыл ижинде болужып жат (**на, не**)? 2) Бистинг садта јодро (**ло, ла**) яблоня өзөт. 3) Төө бир канча күннин туркунына курсак (**та, то**) жибей, суу (**да, де**) ичпей жүрер аргалу. 4) Кажы (**ла, ло**) пионер бойынын көзнөгинин алдында яблоня, груша ла оной (**до, да**) өскө плодовой агаштар отургузар учурлу. 5) Ол кижиге сего төрөөн (**бө, бе**)? 6) Фашисттер коруланарга (**да, де**) ченешпей, үйр койлор (**чылап, чилеп**), шакпырап турды. 7) Бийик туунын бажында кар жайгыда (**да, де**) кайылбай жат.

443 таскаду. Точкалардын ордына буквалар тургузып, эрмектерди бичигер. Бөлүгештердин алдыла бир чийү, кебери жанынан бөлүгештерле түней сөстөрдүн алдыла эки чийү тартып салаар.

1) Мөш т..., чиби де — ийне бүрлү агаштар. 2) Јодро бирде

сары, бирде кызыл жалбырагын түжүрөт. 3) Кереги жок жерге бир де агашты, бир д... төс жырааны кеспе. 4) Бирде соок болуп турат, бирде жылу болуп турат. 5) Киттинг оозы жаан, ого кеме д... бадар. 6) Балыкчыда кеме де, шүүн де бар. 7) Бистинг жерде каан да, јут та болуп турат. 8) Тараан каан да жылда өзөт. 9) Саду ла Сырга шахмат ойнодылар. 10) Бистинг биледе шахмат ойноорго Саду л... билип јат. 11) Бистинг ороондо миллиондор тоолу балдар, Ю. Гагарин ле Г. Титов ч...л...п, космоско учарга белетенет.

444 таскаду. Скобкада берилген сөстөрдү јаба бичиңир бе, башка бичиңир бе, јартап ийеле, эрмектерди бичиңгер.

1) Тоозынду јол (*до*) аттардын туйгактары алыс тибирежет. 2) Совет јаннан озо Туулу Алтайда јакшы јазалду јол (*до*) жок болгон. 3) Женька бир (*де*) Алёшанын, бир (*де*) Нюранын кийининче барып, бир (*де*) мешке таппай турды. (*Н. Ник.*) 4) Кукуруза көп жерде эт (*те*), сүт (*те*), сарју (*да*), творог (*то*), каймак (*та*), жымыртка (*да*) көп. 5) Белок эт (*те*), сүт (*те*), творог (*то*), жымыртка (*да*) бар. 6) Кеткин куштар јаскыда жылу јердең учуп јанганда, элбек талайларды, бийик кырларды (*ла*) ээн чөлдөрдү өдүп келет. Олордын кезиги мөнжү кырларды (*ла*) учуп өткөнчө чагы чыгып, өлгилеп калат. 7) Тындулар (*ла*) өткүрген ченемелдер наукага сүрекей јаан туза јетирген. Андый ченемелдер жок болгон болзо, Юрий Гагариннинг (*де*) учарын белетеп болбос эди.

445 таскаду. Скобкадагы сөстөрдү талдап, јаба бичиңир бе, башка бичиңир бе, јартап алала, бичиңгер.

Кеткин куштар јанар бажында ар-бүткеннинг најылары баарчыктардын уйаларын јазайла, колхозтын садына илип салгандар. Уйаларды олор айылында (*ла, ле*) школдын мастерскойын (*да, до*) эткендер. Ар-бүткеннинг најылары јаскы (*да, до*) плодовый агаштардын жалбырактарын (*ла, ло*) чечектерин јийтен конустарды күүн-кайрал јогынан јоголтып турдылар.

Ар-бүткеннинг најылары кўскиде (*де, да*) көп иш бүдүредилер. Октябрь айда агаш аразына барып, чочогойлорды, карагайлардын (*ла, ле*) чибининг үрендерин јууп, олорды агаштардын заповеднигине табыштырып јадылар.

446 таскаду. Кычырала, изложение бичиңгер. Бичиңирде бөлүгөштерди ле колбоочыларды тузаланыгар.

Тракторизи жок жүрөп трактор.

Јуртхозјайственный машиналардан кижизи јокко баштап ла трактор иштеген. Оны бойы жүрөп эдиң Иван Григорьевич Логинов эткен. Ол учёный да эмес, керек дезе инженер де эмес. Ол тегин ле тракторист,

Тракторло кыра сүргенде, оны башкарып турган кижиге сүреен күч. Машина чике барзын деп, уур рычагтарды ары-бери бурып турар керек. Түнде ле туманду күнде трактористке иштеерге оноң до күч. Айдарда, Логинов тракторлор (онын кийининде өскө дө машиналар) кыранын ичиле башкарап кижизи jogынан бойлоры жүрзин деп эдерге шүүнип алган. Ол машинага тайагаш сананып тапкан.

Тракторист баштапкы ла жолды чике эдип баштап сүрүп бергенде, трактор оноң ары бойы сүрет. Тайагаш тракторист баштап сүрүп салган жолло барат. Жол кайдаар ла барганда, тайагаш оноор барат. Тайагаш кайдаар ла барганда, трактор оноор ээчий барат. Анайып трактор кыраны башкарап кижизи jogынан бойы сүрет, же оны трактордон ыраакта отурган тракторист радиоло башкарат.

КЫЙГЫЛУЛАР.

80 §. Кыйгылулар керегинде текши билери.

Кижинин сүүнгенин, ачынганын, кайкаганын ла оноң до өскө сезимдерин көргүзип турган сөстөрдү кыйгылулар деп айдар, темдектезе: *Ура! Бистин команда јенди!* (Бу эрмекте *ура* деген кыйгылу сүүнгенин көргүзет.) *Калак*, кандый јеткер боло берди? (Мында *калак* деген кыйгылу кижинин чочыганын көргүзет). *Батаа*, бу туранын јаанын! (Мында *батаа* деген кыйгылу кайкаганын көргүзет) *Эйт!* Бу мында не болотон? (Бу эрмекте *эйт* деген кыйгылу јескингенин көргүзет.)

Ненин-ненин үнине, табыжына өткөнгөнин ле нени-нени бойы јаар кычырганын көргүзип турган сөстөр база кыйгылулар болуп јат: *јарс-јарс*, *мдө-мдө*, *көң-көң*, *јип-јип-јип*.

Такып айдылган колболу кыйгылулар чий үчөк ажыра бичилер: *јарс-јарс! көң-көң! јарс-марс!*

Кыйгылулардын кийининде запятой эмезе кый темдек тургузар.

А јару. Кезик сөстөр бойынын учурин јылыйтала, кыйгылулар болуп турар: *Көк теңери! Кайракан!*

447 таскаду. Эрмектерди кычырып, кыйгылуларды көргүзип беригер.

1) О, мынын ачу-корондузын не деп айдар! (Л. Кок.) 2) О јайла, озогы чырайым кайда барды не? (Л. Кок.) 3) Ой, мында кандый коркушту јер! 4) «Эх, јангы-јангы јылдыстарды мен ачатан болзом!» — деп, Кирюша јаантайын сананат. (Ю. Яковл.) 5) Калак ла сени! Капшай јаанап, космоско учатан болзом. 6) Калак-кокий, бу сен нени эдип салдын! 7) Эй, сен кажы јердинг кижизи? 8) Кала-ак, Барјымай деп кой балазыла јогыла! (Л. Кок.) 9) Эйт-эйт, сен нени айдазын, уулым! (П. К.)

448 таскаду. Кыйгылулардын кийинине керектү темдектер тургузып, эрмектерди бичип алаар. Кыйгылулар учурыла нени көргүзип турганын жартагар.

1) Батаа мында ончозы таныш улус эмитир ине! 2) Эх анда (агаш аразында) кандый жакшы! (М.-С.) 3) Эй менле коштой отур, најым. (Н.) 4) Батаа кандый коркушту неме! 5) Ой Пётр Иванович, будыма базып ийдеер. (Г.) 6) Ой бу кандый бийик кыр болотон. 7) Калак бу сен нечи эдип салган? 8) Эй капшай бери бассанг. 9) О жайла бүгүн жанмыр болотон эмитир! 10) Батаа бу Карманнын кейин угуп отурганча карануй торт кирип калган эмитир ине! (Л. Кок.) 11) Ой, ой мынызы канайып барды? (П. К.)

449 таскаду. Шүүлте аайынча кыйгылулар кожуп, токтой түжер темдектер тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) ... сүреен арыдым! 2) ... бу сен кайдан келген? 3) ... санг башка немеге каткырба. 4) ... сенле не боло берди, уулчак? 5) ... Санай! Бу сен ненин учун оройтып калдың? 6) ... бу суунын соогын. 7) ... мени жангыскан артыргыспаар. 8) ... мында кандый көп улус жуулган!

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

450 таскаду. Точкалардын ордына божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү болгонун жартагар.

Химический завод...ордо чүмдү аппараттарда ла машиналарда киреенин табы спирт бол...п кубулат, спирт дезе резина бол...п кубулат. Агаштан жангыс ла резина эмес, же торко, тере, сахар да эдетен заводтор бар. Химиктер, кубулгазын эдеечилер ч...л...п, бир немени база бир эдип, ого чек түнөй эмес немеге кубултып билер. Творог...онг искусственный түк эдип жадылар. Бөс буд...йтан жарык өңдү буд...ктарды таш көмүрдөн эдип жат. Таш көм...рден ле нефтьтен химиктер жаңы материалдар — пластмассалар аларга үренип алгандар, пластмассалардан жүзүн-жүүр немелер эдеди: тарелкелер ле телефон...ын аппараттарын, плащтар ла выключательдерди, сынбас перолор л... машиналардын шестерёнкаларын. Пластмассалар металлды да, агашты да, шилини де солып жат.

451 таскаду. Текстти кычырып, ого бажалык сананып табала, куучындап беригер. Точкалардын ордына божодылган букваларды тургузып, текстти бичигер.

Бир муң тогус жүс бежен беш жылда жаскыда Ставропольдо «Россия» колхозто жаан класстардын үренчиктеринин тогузынчы производственный комплексный бригадазы төзөлг...н. Бу школдын бригадазы ненин учун жангыс ла производственный эмес, же база комплексный болгон? Комплексный бригадага журт хозяй-

ствонын бастыра бөл...ктери кирип турган: аш ла маала сала-
ры, сад өск...рери, өлөң эдери, уй мал, чочколор, койлор ло
куштар азыраары. Уренчиктерге тракторды, журт хозяйствого
керектү тудунар-кабынар немелерди берген...ер. Уренчик...ер
бойлоры уйларды саагандар, койлор...ы кайчылагандар, маала
ажын отургускандар **ла** тракторло иштегендер. Баштапкы ла
жылда школдын бригадазынын ажынын **түж...ми** жаан ул...с иш-
теп турган бригадалардын ажынын **түжүмүнө** бийик **болгон**.
Көп кыс...ар ла уул...ар он классты **божодоло**, **бойлорынын**
к...ниле агротехниканы ла зооветеринарияны үрөнө бергендер,
кезиги дезе койчы, тракторист, уй саачы болуп иштей бердилер.

(В. Захарченко.)

452 таскаду. Точкалардын ордына божодылган букваларды тургузып,
цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар.

1) 1962 жылда 1 июньда Горно-Алтайский автономный об-
ластын төзөлтөнін 40 жылы бүткен. 2) Фашистский олжо-
чыларла ат-нерелү тартышканы учун Туулу Алтайдан 19 ки-
жиге Советский Союзтын Геройы деп ат-нере берилген, 16
муннан аж...ра киж и ордендерле, медальдарла кайралдаткан.
3) Кадын ла Бий сууларда бир канча гидростанциялар туд...лар,
ол жылына 30 миллиард киловатт-час электроэнергия алып ту-
рар арга берер. 4) Эмди Горно-Алтайский областы 15 совхоз-
ло 45 колхоз бар. 5) Бистин областы көп тоолу культурно-
просветительный учреждениелер: культуранын 12 туразы, 100-тен
ажыра журт клубтар, 15 культпросветпередвижка, 100-тен ажы-
ра библиотекалар, 4 кинотеатр, краеведческий музей, бичик са-
дар магазинд...р иштеп жат.

453 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, скобкадагы сөстөр-
ди жаба эмеze башка бичип, тексти бичип алаар. Карарта базылган сөс-
төр куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп туру, жартагар.

Владимир Ильич Ленин ишмекчилердин **најызы** (ла) нө-
көри болгон. Ол бастыра жүрүмди өскөртө кубултарга санан-
ган. Ол иштеп турган улус **ончозы** жакшы жатсын деп жүүнзе-
ген.

Ишмекчилер Ленинди **сүйүп турган**, помещиктер (ле) ка-
питалисттер оны көрбөйтөн. Кааннын полициязы оны аре-
стовать эделе, түрмеге отург...зып, ыраак Сибирьге ссылгага
ийген. Оны жажына түрмеде тударга сананган. Ленин гран
ары јанына жүре береле, нени эдетенин ишмекчилерге **ыраактан**
бичиген. Онын кийининде катап келеле, бастыра тартыжуны
башкарган.

Бир мун тогус жүс он јети жылда февральда ишмекчилер
солдаттар (ла) кожо — ол тушта јуу болгон — каанды сүр...п
ийген, онын кийининде, бир мун тогус жүс он јети жылда јетинчи
ноябрьда, помещиктерди (ле) капиталисттерди сүр...п салган.

Олордын јерлерин, заводторын, фабрикаларын блаап алала, бойлорынын ээжилерин тургузып баштагандар.

Јаңы жүр...м төзөп аларга ишмекчилерге Ленин (ле) онын партиязы болушкандар.

(Н. Крупская.)

454 таскаду. Текстти кычырып, ого бажалык сананып таап алаар. Онын кийининде точкалардын ордына керектү буквалар тургузып, текстти бичип алыгар.

Инженерлер ле ишмекчилер советский шахтёрл...рго керектү жаңы машиналар эдип чыгар...ан. Ол машинанын ады «көмүрдин комбайны». Комбайн көм...рди бойы оодып, бойы жууп, оны ээчий жүр...п турган вагонеткалар...а салат. Электровоз келип, вагонеткалар...ы тартып апарат. Көм...рди вагонеткалардан жаан темир кайырчак...а ур...п јат. Ол кайырчактарды көд...рер машиналар јердин үст...не чыгарат. Јердин үст...нде көм...рди вагондорго коштойло, бис...инг Төрөлистинг бастыра талаларына аткарат. Көмүр ул...ска сүрекей керектү.

(П. Прохоров.)

455 таскаду. Қарарта базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктери болгонын јартагар.

Суу нефть аларга болужат.

Суула алышкан **нефтьтен** керосин де, бензин де алып болбос. Онын учун нефтяниктер нефть алар тушта сууны **јердин** нефть јаткан **кыбына** божотпоско кичеенип туратандар. Је Башкириянын ла Татариянын нефтяниктери сууны **јердин** нефть јаткан кыбына **өнбөтийин** божодып јадымар. Олор ненин учун анайда эдип турган болотон?

Нефтьке јетире өрүмдеп, үйт өткүргенде, јердин алдынан озо баштап көп нефть адылып чыгат, **ненин учун дезе** нефтьти кей алдынан өрө ийде тебет. Је кей нефтьле кожо табынча чыгып, нефтьти ийтпей барат. Анайдарда, нефтьти јердин алдынан насосторло соордырып чыгарарга келижет. Мынайда эдерге сүрекей күч болуп турат, ого үзеери, нефтьти **ончозын** соордырып чыгарып болбос. Нефтьти **неле** чыгарып алатан деп, нефтяниктер шүүшкендер. Онон олор сууны тузаланар деп јөптөжөлө, оны нефтьтин алдына божоттылар. Суу дезе нефтьти алдынан **өрө** ийдип, оны ээчий бойы көдүрилет. Мында нефтьти суудан айрып саладылар. Онон сууны база ла нефтьтин алды јаар божодып јадылар.

Суу **озодо** нефтьтин өштүзи болгон, **эмди дезе** онын баштапкы најызы ла болушчызы боло берген.

456 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Карарта базылган сөстөрдү, кожулталарын төзөгөзүнөн чийүүчөккө бөліп, тексттен чыгара бичип алаар. Ол сөстөргө канча, кандай кожулталар кожулганын жартагар.

Жайгыда колхозтын уйларын бир ле пастух **кабырар** аргалу. Ол ичинде электрический **батарейкаларлу кайырчагаш**. Кайырчагаш-пастухтын колы — узун эмик. Ол **эмикке** одор жерди ма-нап салат. Уй **эмикке** тийгенде ле, ток онын үлүш эрдине, ичи-не ле өскө дө жерине **ачыда согот**. Бир-эки катап анайда соктыр-тала, уй **эмикке** жууктаарга да коркыйт. Одор жерди **солыырга** же-лишкенде, эмик манды жаңы жерге **көчүрөле**, уйларды оноор ай-дап жадылар. Уйларды мынайып кабырганда, одор жер жакшы ту-заланылат.

Писательдердин өбөкөлөрүн кыскарта
бичигени

А. Коп. — А. Коптелов.
А. Г. — А. Гайдар.
А. Ад. — А. О. Адаров.
А. Сар. — А. Ф. Саруева.
В. Куч. — В. Кучияк.
В. Захарч. — В. Захарченко.
Г. — Н. В. Гоголь.
Е. Чап. — Е. М. Чапыев.
И. Коч. — И. П. Кочеев.
И. Мух. — Илья Мухачёв.
Карн. — Карнаухова.
Кат. — В. Катаев.
Кр. — И. А. Крылов.
Л. — М. Ю. Лермонтов.
Л. Кас. — Л. Кассиль.
Л.-К. — В. Лебедев-Кумач.
Л. Кок. — Л. В. Кокишев.

Л. Т. — Л. Н. Толстой.
М. Г. — А. М. Горький.
М.-Эд. — М. В. Мундус-Эдоков.
М.-С. — Д. Н. Мамин-Сибиряк.
Н. Ул. — Н. У. Улагашев.
Н. Никон. — Н. Никонов.
Пришв. — М. Пришвин.
Н. Шат. — Н. Шатинов.
П. — А. С. Пушкин.
П. К. — П. В. Кучияк.
С. Самс. — С. Самсонов.
С. Б. — С. Бабаевский.
С. Сур. — С. Суразаков.
Ч. Чун. — Ч. А. Чуннижеков.
Э. Палк. — Э. М. Палкин.
Ю. Яковл. — Ю. Яковлев.

БАЖАЛЫКТАР

Баштамы школдо үренгенин катап көрөри

Табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер. Эрмектин учында точка, суракту ла кыйгылу темдектер турары	3
Эрмектин төс лө эчени члендери	—
Укташ члендү эрмектер	4
Колболу эрмектер	5
Кычыру сөстөр	6
Чике куучынду эрмектерде токтой түжер темдектер	7
Глаголдын өйлө, жүзүндерле кубулары	8
Адалгыштардын кожулталарынын чын бичилери	9
Жүзүнннг солумаларынын кубулткыштарла кубулары	10

Фонетика

1 §. Куучын-эрмектин табыштарынын бүдери. Ундү ле туйук табыштар	13
2 §. Уйе	14
3 §. Согулта	15
4 §. Буквалар. Алфавит	16
5 §. Жаан буквалар	19
6 §. Ундү табыштар	21
8 §. Узун үндү табыштар	23
9 §. Тунгак ла үнгүр туйуктар	25
үренгенин катап көрөр таскадулар	28

Морфология

10 §. Төзөгө лө сөс кубултар кожулталар	31
11 §. Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта	32
12 §. Сөстин төзөгөзінде ле кожултазында үндү ле туйук табыштар-дын чын бичилери	37
13 §. Элес үндүлер ле оморды чын бичири	40
14 §. Эрин үндүлерди сөстөрдө чын бичири	—
15 §. Колболу сөстөр	44
16 §. Кыскарткан колболу сөстөр	46
17 §. Сөстөрдн жагы јолго көчүрер ээжилер	47
үренгенин катап көрөр таскадулар	48
18 §. Куучын-эрмектин бөлүктери	48

Адалгыш

19 §. Адалгыштардын учуры ла грамматический темдектери (тоозы, кубулткыштары ла жүзүнниг мензинер кожулталары)	50
20 §. Адалгыштардын тоозы	53
21 §. Ос адалгыштар	55
22 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулары. Кубулткыштар	56
23 §. Унгүр туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	58
24 §. Тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	61
25 §. Ундү табышка токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	63
26 §. Мензинер адалгыштар	65
27 §. Мензинер адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	67
28 §. Адалгыштардын бүдери	70
Уренгенин катап көрөр таскадулар	73

Жарталгыш

29 §. Жарталгыштын учуры	76
30 §. Качественный ла относительный жарталгыштар	77
31 §. Жарталгыштардын бүдери	78
Уренгенин катап көрөр таскадулар	81

Тооломолор

32 §. Тооломолор керегинде текни билери	82
33 §. Тооломолордын бүдүми	83
34 §. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары	84
35 §. Туйук табышка токтоп турган тоозын көргүзөр тооломолордын кубулткыштарла кубулары	85
36 §. Ундү табышка токтогон тоозын ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолордын кубулткыштарла кубулары	86
37 §. Бириккен тооломолордын кубулткыштарла кубулары	86
Уренгенин катап көрөр таскадулар	87

Солума

38 §. Солуманын учуры ла грамматический темдектери	88
39 §. Жүзүнниг солумалары	89
40 §. Жүзүнниг солумалары кубулткыштарла кубулары	—
41 §. Көргүзөр солумалар	90
42 §. Көргүзөр солумалардын кубулткыштарла кубулары	91
43 §. Жартаачы солумалар	92
44 §. Бойы деп солуманын кубулткыштарла кубулары	—
45 §. Суракту солумалар	93
46 §. Суракту солумалардын кубулткыштарла кубулары	94
47 §. Относительный солумалар	—
48 §. Жарты жок солумалар	95

49 §. Токтодулу солумалар	96
50 §. Учур аайынча солумалардын бӧлинери	—
Уренгенин катап кӧрӧр таскадулар	97

Глагол

51 §. Глаголдын учуры ла онын тӧс грамматический темдектери	98
52 §. Тегин ле колболу глаголдор	99
53 §. Колболу глаголдордын тӧс глаголынын бӧдери ле чын бичи- лери	100
54 §. Кӧчӧтӧн лӧ кӧчпӧйтӧн глаголдор	101
55 §. Глаголдордын бӧдери	102
56 §. Токтодулу глаголдор	105
57 §. Глаголдын кеберлери	106
58 §. Глаголдын ӧйлӧри	—
59 §. Тургуза, ӧткӧн лӧ келер ӧйдин глаголдоры кубулар ээжилер	109
60 §. Молју кеберлӧ глаголдор	112
61 §. Молју кеберлӧ глаголдордын јӧзӧндерле кубулары	113
62 §. Јӧпсинер кеберлӧ глаголдор	114
63 §. Амаду кеберлӧ глаголдор	115
64 §. Јакылта кеберлӧ глаголдор	116
65 §. Глаголдордын кубуларынын таблицалары	119
Уренгенин катап кӧрӧр таскадулар	121

Эренгис

66 §. Эренгистин учуры ла грамматический темдектери	121
67 §. Эренгистердин бӧдери	123
68 §. Эренгистер адалгыштардын учурын алынары	124

Ылганаачы

69 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери	125
70 §. Ылганаачынын бӧдери ле чын бичилери	127
Уренгенин катап кӧрӧр таскадулар	129

Кубулбас

71 §. Кубулбастардын учуры ла грамматический темдектери	130
72 §. Кубулбастардын бӧдери	132
73 §. Колболу кубулбастар	133
Уренгенин катап кӧрӧр таскадулар	140

Улантылар

74 §. Улантылар керегинде текши билери	136
75 §. Улантылардын бӧдери	137

Колбоочылар

76 §. Колбоочылар керегинде текши билери	140
77 §. Колбоочылардын чын бичилери	142
	155

Бөлүгөштөр

78 §. Бөлүгөштөр керегинде текши билери	143
79 §. Бөлүгөштөрдүн чын бичилери	145

Кыйгылулар

80 §. Кыйгылулар керегинде текши билери	147
Уренгенин катап көрбө таскадулар	148

*Суразакова Нина Николаевна,
Суразакова Зоя Саймовна*

ГРАММАТИКА АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА часть первая

Фонетика и морфология

для 5—6 классов

Редактор *З. И. Табакова*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *М. И. Тхетицков*
Корректоры *Н. П. Кучицк* и *М. Г. Каланакова*

Сдано в набор 3/XI 1965 г. Подписано в печать 21/III 1966 г.
Бумага 60×90^{1/16}. Печ. л. 10,25. Уч.-изд. л. 9,2. Заказ № 3784.
Тираж 2000 экз. Цена без переплета 12 коп. Переплет 5 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, проспект Коммунистический, 25.

150-00

Баазы 17 акча.